

म ग्रं सं वाचनालय शाखा ठाणे

विषय ज/२७

दा क्र ९८०

IRBK-0100980

IRBK-0100980

IRBK-0100980

२०२१

हे. तिच्या चरित्रावर विरचितेले नाटक आहे, ही गोष्ट प्रथमच सांगून टाकणे मला अवश्य वाटते. अनेक भाषेत मीरांबाईची चरित्रे प्रसिद्ध असून तीं सारीं निरनिराळ्या हकीकतींनीं भरलेलीं आहेत. परंतु मीरांबाईची खरी आणि पुरी माहिती संकलित स्वरूपांत कोठेंच उपलब्ध नव्हती. ती उणीव बडोद्याच्या साहित्य-विजय मालेनें भरून काढली आहे. ऐतिहासिक आधारावरून लिहिलेल्या, त्या मालेतर्फे प्रसिद्ध झालेल्या चरित्राचाच थोडा फार उपयोग हे नाटक लिहिण्यासाठीं मला झाला. सामान्यतः सर्व साधु संतांच्या तेजस्वी चरित्र-पटलावर अनेक अलौकिक चमत्कारांचे आणि असंभाव्य आख्यायिकांचे दाट आवरण पडलेले असते. तीच स्थिति मीरांबाईच्या जीवन-वृत्तांताची झाली आहे. मीरांबाईच्या जीवनवृत्तांतातील प्रचलित आख्यायिकांचे, तसेच ऐतिहासिक आधारांचे हि धागे शक्य तों कायम ठेवून, नाट्यप्रसंगांच्या उठावासाठीं आणि पात्रांच्या स्वभावपरिपोषासाठीं कांहीं नवीन प्रसंग निर्माण करून, त्यांची एकत्र सांगड घालण्याचा प्रस्तुत नाटकांत प्रयत्न केला आहे.

नूतन संगीत-विद्यालयाची नवीन नाट्यशाखा निर्माण करून अल्पावधीतच ती नांवारूपाला आणली, याबद्दल संस्थेचे कर्तव्यगार डायरेक्टर श्री. नानासाहेब हर्डीकर यांचे आभार नाट्य-प्रेमी महाराष्ट्र-रसिकांतर्फे मानू की, हे नाटक माझ्या कडून लिहवून घेऊन ते, विशेष हौसेनें आणि नव्या थाटाने सजवून रंगभूमीवर आणले याबद्दल मी त्यांचे व्यक्तिविषयक आभार मानू, हेच मला यावेळीं सुचत नाही म्हणून हे गोड काम मी तसेच अपुरे ठेवतो.

पदांच्या सुश्राव्य व रसपरिपोषक चाली मुख्यतः सौ. हिराबाई, श्री. सवाईगंधर्व, प्रो. सुरेशबाबू व श्री. केशवराव भोळे यांनी दिल्या. मी त्यांचा आभारी आहे.

अनेकांचें अनेक प्रकारें मला सहाय्य झालें आहे. त्याबद्दल त्या सर्वांचा मी ऋणी आहेच. परंतु संस्थेचे उत्साही जनरल मॅनेजर श्री. दादासाहेब परचुरे, एजंट, रा. श्रीपतराव उपरे, या पुस्तकांचे प्रकाशक परचुरे पुराणिक आणि मंडळी व फोटोग्राफर श्री. राजाध्यक्ष यांचें जें अपूर्व साहाय्य लाभलें त्याबद्दल त्यांचे आभार मानायला माझ्याजवळ शब्दच नाहीत.

अल्पावधीत परिश्रमपूर्वक नाटक बसविल्याबद्दल, संस्थेंतील मंडळीचे फोटो दिल्याबद्दल, नूतन संगीत विद्यालयाच्या चालकांचा व मालकांचा मी ऋणी आहे.

११४ बुधवार,
पुणे
ता. ६।२।३०

रसिकांचा नम्र कृपाकांक्षी,
सदाशिव अनंत शुक्ल

निवेदन

नूतन संगीत विद्यालयाकरितां साध्वी मिराबाई हा खेळ लिहून देण्याविषयीं माझे परम मित्र श्रीयुत सदाशिव अनंत शुक्ल यांस मी विनंति केली व त्या प्रमाणें त्यांनीं सदरू खेळ फार परिश्रम करून लिहिला. त्याचा प्रथम प्रयोग करण्याचा सुदिन आज लाभला या बद्दल अत्यंत आनंद वाटत आहे. नूतन संगीत विद्यालयानें जनता जनार्दनाच्या चरणीं हें पहिलें नवीन पुष्प वाहिलें आहे. विद्यालयाच्या या नवीन उपक्रमाचें सर्व श्रेय सौ. हिराबाईच्या मातोश्री श्रीमती ताराबाई यांसच दिलें पाहिजे. आरंभापासून आतांपर्यंत नाटकाच्या निवडीच्या, सजावटीच्या वगैरे हरएक बाबतीत त्यांचीच बहुमोल मदत झालेली आहे.

वाडिया लॉज मुंबई ४
ता. ८।२।१९३०

कृ. स. हर्डीकर.

दा. १० ०. २०

अर्पण-पत्रिका

माझ्या परमपूज्य मातुःश्री

ती० सौ० चंद्रभागाबाई

यांच्या पवित्र चरणीं

भक्तिभावानें

समर्पण !

सदाशिव अनन्त शुक्ल

या नाटकाचा प्रथम प्रयोग शनिवार तारीख आठ फेब्रुवारी एकोणीसशें तीस सालीं रात्रौ साडेआठ वाजतां सौ. हिराबाई बडोदेकर यांच्या नूतन संगीत विद्यालयाच्या नाट्य-शाखेने ग्रॅन्डरोड बॉम्बे थिएटरमध्ये करून दाखविला.

पुरुष-पात्रे

कुमार भोजराज—प्रो. सुरेश बाबू

स्वामी दयानंद—श्री. सवाई गंधर्व

विक्रम—रा. गोविंद केशव बर्वे

गिरिधर प्रभू—रा. बंडोपंत सोहोनी

कालिया—रा. विष्णुपंत जोग

नागरिक—रा. गणपतराव कुलकर्णी, रा. विष्णुपंत जावडेकर,
रा. दत्तोपंत जोशी.

स्त्री-पात्रे

मिराबाई—सौ. हिराबाई

उदाबाई—सौ. कमळाबाई

चंपा—कुमारी सरस्वती

चमेली—मा. सदानंद

लालनगौरी—रा. विश्वनाथ कृष्णाजी नागांवकर

भिकारीण—रा. गणेश विश्वनाथ जोशी

मुली—मा. सावंत, कुमारी कुसुम

स्टेज मॅनेजर—रा. नागेश हरि पाडगांवकर

पेंटर—रा. बाळकृष्ण मार्तंड राजे

पेटीवाले—रा. वामनराव डंबे

तबलजी—मम्मूलाल आबाभाई

सारंगीवाले—महमद हुसेन कादरबक्ष आणि अकबर हुसेन

जनरल मॅनेजर—रा. गणेश काशिनाथ परचुरे

वरील नटनटीवर्गानें आणि इतर सद्गृहस्थांनीं आपापलीं कामें परिश्रम-पूर्वक केलीं याबद्दल नाटककर्ता त्यांचा आभारी आहे.

२८०

२०२१

॥ श्रीजनता-जनार्दनाय नमः ॥

जादेवः

संगीत

साध्वी मीरांबाई

अंक पहिला

IRBK-0100980

प्रवेश पहिला

[राजमहाल—मीरांबाई गात असलेलें खालील पद ऐकूं येतें.]

पद १ [राग-यमन-ताल-त्रिवट]

मन माने जब तार । प्रभुजी ! मन माने जब तार । नदिया
गहिरी नाव पुरानी । कैसी उतरूं पार ॥ ध्रु० ॥ वेद पुरान
बखानी महिमा । अंत न लागे पार । योगयाग जपतप नहि
जानूं, नाम निरंतर सार ॥ १ ॥ बाट तखतहूं कबकी ठाडी
त्रिभुवनपालन हार ! । मीरांके प्रभु गिरिधर नागर । चरन
कमल बलिहार ॥ २ ॥

[चंपा देवपूजेचें साहित्य घेऊन येते. चमेली अलंकार वखें घेऊन
दुसऱ्या बाजूनें प्रवेशते]

चमेलीः—कोण ? चंपा, हें पूजासाहित्य घेऊन कुठें निघालीस तूं ? आणि
राणीसरकार कुठें आहेत ?

चंपाः—आत्तां अशीच देवपूजा आटोपून शृंगारमहालांत मीरांदेवी पद आळवीत
बसल्या आहेत—

चमेली:—गोड गळ्याच्या मंजूळ वांसरीचे सूर ऐकूं येत होते खरे मघांपासून. पण काय ग चंपा, मीरांदेवी पद आळवीत बसल्या आहेत की पद जुळवीत बसल्या आहेत ? जुने पद प्रथम आळवायचें नी नंतर नवे जुळवायचें, हा तर त्यांचा नित्यक्रम आहे !

चंपा:—हें ठाऊक आहे ना तुला ? रोज एक तरी कवन-पुष्प गुंफून तें श्रीकृष्णार्पण केल्याखेरीज अन्नग्रहण करायचें नाहीं असाच जणुं त्यांचा संकल्प आहे ! पण चमेली, हे दागिने घेऊन तूं कुठें निघालीस ?

चमेली:—मीरांदेवींच्याकडेच. उदाबाईसाहेबांनीं मला बजावले कीं, मीरांदेवींना साज शिणगार चढवून अर्ध्या घटकेच्या आंत तयार रहायला सांग म्हणून. पण मी तरी काय करूं वाई ? मीरांदेवींना देवपूजेपुढें फावेल तेव्हां नां ? अष्टौप्रहर भजन-पूजन ! काय एवढी त्या मुरलीधराच्या मूर्तीनें त्यांच्या मनावर मोहिनी-माया पसरली आहे, त्याचा तोच जाणे !

चंपा:—अग हो-पण किति बडबडशील ? बोलून चालून बटिकी आपण ! धनीणीच्या वर्तनाला बोल लावणें दासीला शोभत नाहीं. समजलीस ? गप्प वैसे—

चमेली:—माझे एक तोंड मी मिटून घेईन. पण लोकांच्या हजार तोंडाला कोण हात देईल ? मीरांदेवींच्या या फाजील देवभक्तीला दोष देऊन सारे लोक कुजबुज-कुचेशा करीत असतात.

चंपा:—पुरे कर फाजीलपणा. तुझ्यासारखे रिकामटेकडे, राजवाड्यांतच फक्त अशा चहाटळ चर्चा चालवितात. बाहेरचें सारें सज्जन जग मीरांदेवींच्या गुणांचे गोडवेच गात आहे बरें !

चमेली:—हो-पण मीरांदेवींचें गाणें थांबलें वाटतें ?

चंपा:—मघांच त्यांचें गाणें थांबलें, अन् तुझे मात्र रडगाणें सुरू झालें. माझ्या कामाची तेवढी फुकट खोटी केलीस-आतां येतील राणीसरकार वरच्या महालांतून खालीं-(जाऊं लागते)

चमेली:—पण जरा थांब. कोणत्या कामगिरीवर एवढ्या जलदीनें जायचें आहे तुला ? मुरलीधराच्या मंदिराकडे ? तिथे म्हणे कुठला एक स्वामी येऊन कालच उतरला आहे. त्याच्याकडेसच नां ? होय-मी म्हणतें हेंच खरें-

चंपा:—होय बरें. पण आतां मला नाहीं वेळ बोलायला-

चमेली:—लाग तर चालायला. (चंपा जाते. मीरांबाई पूर्वोक्त पद गात प्रवेश करते.)

मीरां०—चमेली, अशी इथें कां उभी राहिली आहेस स्वस्थ हात जोडून ?

चमेली:—राणीसरकार, आपलीच वाट पहात इथें केव्हांची उभी आहे मी. ही पैठणी नेसवून हाताशी होते तेवढे चार ठळक दागिने घातले आणि बाकीचे हे अलंकार जामदारखान्यांतून आणायला गेलें, इतक्यांत इकडे पुनः आपण भजन पूजनांत गुंतलांत !

मीरां०—मघांच तुला सारें सांगितलें नां ? चमेली, उगाच आणलेस तूं हे दागिने. अग, या नश्वर देहावर हे बहुमोल वस्त्रालंकार चढवून डामडौलांतच सारा वेळ वायां दवडण्यापेक्षां, ईश्वरचितनांतच आयुष्याचा प्रत्येक क्षण वेचला तर काय चावणें आहे ?

चमेली:—आज देवीचा महोत्सव आहे. मंगल पर्वकाल आहे—

मीरां०—होय नां ? मग ही मंगल महापर्वणी साजरी करायची, ती देवाच्या भजनपूजनाच्या भावभक्तीनें कीं केवळ शृंगारविलासांच्या अशा आसक्तीनें ?

चमेली:—अंबिकामातेच्या मंदिराकडे लवाजम्यानिशी सर्व खाशा स्वान्या दर्शनासाठीं जाणार आहेत. उदाबाईसाहेब तर भल्या पहांटेपासूनच अंगावर अलंकार-वस्त्रें लेवून बसल्या आहेत. राणीसरकार, घालतां नां हे अलंकार अंगावर ? एवढा रत्नहार तरी गळ्यांत असूं दे. फार खुलून दिसेल हो—!

मीरां०—रत्नहार नको नी कंठा तन्मणी नको. चमेली, हे दागिने माझ्या दृष्टी समोरून घेऊन जा कशी—

चमेली:—पण उदाबाईसाहेबांनीं मला विचारलें तर मी काय सांगूं ? अगबाई, आल्याच बाईसाहेब इकडे—

मीरां०—मीच त्यांना सांगतें, या दागिन्यांचा मला मनापासून तिटकारा आहे म्हणून—

उदाबाई:—(प्रवेशून) दागिन्यांचा तिटकारा ! बायकांच्या जातीला दागिन्यांचा तिटकारा ? वहिनी, काय बोलतेस हें ? कुणी ऐकलें तर हंसेल. पण काय ग चमेली, काय वजावलें होतें मी तुला ?

चमेली:—बाईसाहेब, हे दागिने घेऊन मी इथें केव्हांची उभी आहे. पण—

उदा०—तुम्हीसुद्धां वहिनीच्या संगतींत राहून भारीच अजागळ नी गैदी वक्त चाललात अँ ! वाण नाही पण गुण बरीक लागला म्हणायचा तुम्हाला--

मीरां०--वन्सं, त्या विचारीला कां बोलतां ? तिला दोष देऊं नका. देवपूजेमुळें मलाच वेळ झाला जरा.

उदा०—अस्सं—एकूण तुम्हीच देवपूजा बांधण्यांत गुंतला होतां म्हणायच्या ! फुकट मी या चमेलीची पूजा बांधायला लागलें तर ! पण वहिनीसाहेव, कृपा करा आणि आतां तरी आपला साज शिणगार झटपट आंवरा. देवीच्या दर्शनाला निघायचीं वेळ होत आली. मेणे तयार आहेत—

मीरां०—कशाला हवा सारा शृंगारसाज अंगावर ? मेण्यांतूनच जायचें नां ? चला.

उदा०—अशी लंकेच्या पार्वतीसारखी चलणार वाटतें तूं ? वहिनी, शर्थ केलीस बाई !

मीरां०—पण मेण्यांतून गेल्यावर या लंकेच्या पार्वतीला पहाणार कोण ? आणि तिच्या अंगावर राजाच्या राणीला साजेसा साजशृंगार नाही म्हणून हंसणार तरी कोण ? राजरस्त्यांतून पायींच डामडौलानें जायचें असतें तर गोष्ट निराळी होती.

उदा०—देवीच्या देवळांत तरी राज-स्त्रिया म्हणून आपणाला मोठ्या मानानें मिरवायचें आहे नां ? गोरगरीबांच्यासुद्धां बायका आज ठेवणींतले ठळक वस्त्रालंकार लेवून मोठ्या तोऱ्यानें मिरवायच्या ! तूं तर भोजराजाची राणी ! संग महाराणाजींची सून ! राजकन्या-राजकांता-राजस्नुषा तूं ! तुला पाहून प्रत्यक्ष लक्ष्मी प्रकटली आहे अस्सें लोकांना वाटलें पाहिजे. या चालत्या बोलत्या लक्ष्मीच्या वैभवाच्या लखलखाटानें इंद्राच्या इंद्रायिणीचे डोळेसुद्धां दिपून गेले पाहिजेत. तुझी सारी उणीव मी माझ्या थाटामाटानें थोडीफार भरून काढली आहे म्हणा !

मीरां०—झालें तर. प्रत्यक्ष लक्ष्मीलाहि लाजविणारे हें वैभव ! या लक्ष्मीची सांवली म्हणून तरी मी तुमच्या शेजारीं शोभेन नां ?

उदा०—वहिनी, हीं बोलणीं मला कळतात वरें. माझी सांवलीसुद्धां शोभणार नाहीस तूं ! बटीक म्हणून वरोबर घ्यावी तर या बटकीपेक्षांहि बावळट अवतार तुझा ! चमेली पहा, तुझ्यापेक्षां लाखपटीनें अधिक उजळून दिसते आहे. दैवानें, दिलें इंद्रायिणीपदाचें तोल पण कर्मानें आणलें आहे बटकीचें मोल !

मीरां०—मी बटीकच आहे. मी दासी आहे. वन्सं, मी माझ्या पतिदेवाची प्रेमाची दासी आहे ! मी माझ्या श्रीकृष्ण प्रभूची भक्तीची बटीक आहे ! राजाच्या राणीचा दिमाख मी आजवर कधीतरी कुणापुढे मिरविला आहे कां ?

उदा०— तूं राजवाड्यांत मिरव पाहिजे तर वनवासी द्रौपदीच्या दरिद्री वैभवांत ! पण बाहेर चार बायकांत जातांना हे वेडेचार सोडून देशील कां नाही ? तूं अशी बैरागिणीच्या वेषांत वावरूं लागलीस तर त्यांत राजकुलाची अप्रतिष्ठा आहे ! देहावर दागिन्यांची शोभा नाही तर त्यांत शोभा होईल आमची ! समजलीस ? हे दारिद्र्याचे डोहाळे कां आठवतात तुला ? तें कांहीं चालायचें नाही. माझ्यावरोबर चलायचें तर चांगली सोन्याची सीता सजून राणीच्या रुबावांत-ऐश्वर्याच्या तोऱ्यांतच चललें पाहिजे तुला ! सांगून ठेवतें !

गिरिधरः—(प्रवेशून) आतां कांहीं सांगतसंवरत वसायला वेळ नाही. चलाचला. लौकर आटपा. मेणे केव्हांचे तयार आहेत. देवीच्या मंदिराकडे निघायची वेळ होऊन गेली—माझी लालनगौरी मघांच मेण्यांत जाऊन बसलीसुद्धां—दोन घटका झाल्या. वाईसाहेब, चला लौकर—चमेली, हो पुढे—

उदा०—लग्नघटका भरल्यासारखी घिसाडघाई काय आहे ही !

गिरि०—घटकापळें मोजायचीच वेळ आहे ही ! भर दोन प्रहर होईल आतां आणखी सहा घटकांनी ! जाऊन येणार केव्हां परत ? मुंगीच्या पावलानें वाजत-गाजत मिरवणूक चालायची—

चमेलीः—पण तुमची ही मिरवणूक अशी वाजतगर्जत धांवत्या बैलाच्या धांदलीनें इकडे कां अडमडली ?

उदा०—राजाच्या आधीं मशालजीची घाई !

गिरि०—घाई म्हणजे ? जबाबदारी आहे माझ्यावर. मी सर्वाधिकारी आहे नां ? नुकताच महाराणाजींनीं दसऱ्याच्या दरबारांत माझ्या मस्तकावर सरदारीचा शिरपेंच चढविला आहे नां ? प्रत्येक गोष्टींत पोंच धरला नाही तर पेच पडेल मलाच. जबाबदारी म्हणजे जबाबदारी ! त्यांत लेचेपेचेपणा उपयोगी नाही. चला—चला—

उदा०—साराच पोचट लोचट कारभार तुमचा—सरदारीचा नूर पण केवळ शब्दशूर !

गिरि०—हे काय माझ्यावर भलतेंच काहूर ? आज देवाला भोगं चढवायचा—पूजा प्रसाद—मंत्रतंत्र—धर्मकर्म—

उदा०--कर्म तुमचें आणि आमचें-सर्वीचेंच ! या आमच्या राणीसरकारांची आधीं पूजा आटपुंदे-मग त्या देवीची पूजा ! हिच्या हटवादीपणाला कुठें आहे ताळ-तंत्र ! तुमचीच घाई काय कामाची ?

गिरि०--राहिलें-पण आतां विलंब कां ?

उदा०--राणीसरकारांचा अझून साज शृंगार व्हायचा आहे.

मीरां०--कसला साज शिणगार ! चला, ही मी तयार आहे.

गिरि०--छे-छे-छे ! असें कुठें झालें आहे ? माझी लालनगौरी साजशिणगाराच्या बावतींत अशी हट्टी नाही. पाळलेली पोर-पण कशी गुणाची ! तशीच पायगुणाची ! तिच्या पावलानें घरीं लक्ष्मी चालत आली. तत्काळ या गिरिधरच्या भाग्योदयाला सुरवात झाली. माझी लालनगौरी कालपासूनच कशी नखाशिखांत नटून थटून नवा नूर धारण करून बसली आहे. नोकझोंक बिघडेल म्हणून रात्रभर देव्हान्यांतल्या देवीप्रमाणें चौरंगा-वरच बसून राहिली ! ती जागृत देवता गांवगौरीसारखी तिन्ही त्रिकाळ भटकायची पण कालपासून एकाजागीं डांबून बसली आहे. गुणांची गौरी-माझी लालनगौरी-

उदा०--तोंडाची टकळी जरा तरी आंवरा. पुरे करा तुमचें न तुमच्या लाडक्या लालनगौरीचें हें कंटाळवाणें कथा-पुराण !

गिरि०--काय वर्णावा तिचा जामानेमा आणि साजच्या स्वरूपाचा महिमा ! मेण्यांत जाऊन बसायला लागली तर तिलाच राणीसरकार समजून सर्वांनीं लवून मुजरे केले. खडी ताजीम दिली. खरा प्रकार कळल्यानंतर मात्र जो तो ओशाळून मनांत लाजेनें चूर होऊन गेला ! मला मात्र मनांतल्या मनांत समाधानाचे मोतीचूर खायला मिळाले. खाशी गंमत उडाली ! माझी लालनगौरी--(हंसतो)

उदा०--वहिनी, ऐक-ऐक हें. एका परीनें तुझाच उपहास आहे हा ! चल, घाल ते दागिने अंगावर !

गिरि०--दागिने अंगावर घालण्याबद्दल एवढा आग्रह ! मोठा अचंबा आहे ! माझी लालन गौरी यावेळीं असती तर हे तबकभर दागिने तिनें आणखी भर म्हणून अंगावर चढविले असते. तिचा हव्यास असा दांडगा आहे कीं या दागिन्यांच्या राशीवर ती हडळीसारखी हटकून बसून राहिली असती. अहो, अंगावर अशा अलं-कारांचीं रास तरच स्त्री जातीच्या सौंदर्याची आरास !

मीरां०--देवळांत जायचें तें देवीच्या दर्शनासाठीं कीं आपल्या वैभवाच्या

प्रदर्शनासाठी ? राणीच्या ऐश्वर्यांत गेलें तरच देवी प्रसन्न होईल आणि साध्या शुचि भूत वेषांत गेलें तर ती झिडकारून दूर जाईल असें तर घडणार नाही नां ? वन्सं, असलें वरपांगी नश्वर वैभव नव्हे तर अंतरंगांचें भक्तिवैभवच परमेश्वर पहात असतो !

उदा०—मला ठाऊकच कीं, तूं हे वेदांताच्या मात्रेचे वळसे असे उगाळणार म्हणून ! वहिनी, इकडे ये—हे पहा—

गिरि०—राणीसरकार, सारें नगर नटलेल्या नरनारीनीं कसें फुलून गेलें आहे ! ही चितोड नगरी कीं देवेंद्र-नगरी ! हत्तीघोडेसुद्धां सोन्यामोत्याच्या अलंकारांनीं मढवून निघाले आहेत. शिकारी कुत्र्यांच्या अंगावर सुद्धां भरजरींची झूल चढली आहे ! दश दिशांत आनंदीआनंद कोंदटला आहे !

उदा०—पण हिच्या मनांत मात्र निरंतर वैराग्य-विचारांचा वणवा पेटला आहे ! अहाहा ! काय ही शोभा ! या राजमार्गावरून चितोड नगरीची गजांत लक्ष्मी दिमाखानें मिरवीत आहे ! वहिनी, पहा-पहा तर खरें.

मीरां०—तुम्हीच पहा-वन्सं, संपत्तीनें सजलेल्या धनिक स्त्रीपुरुषांची श्रीमंती एकीकडे स्वच्छंदीपणानें उच्छृंखल विलास खेळत आहे-तर तिकडे मूर्तिमंत अठरा-विश्वे दारिद्र्य, दैवाला दोष देत, दीन वेषानें मार्तीत लोळत आहे ! वैभवलोलुप दृष्टीला श्रीमंतांचा तांडा तेवढा दिसावा आणि गरीब, अभागी जीवांची गर्दी दिसूं नये अँ ! श्रीमंतांच्या पक्षपाती दृष्टीचा हा केवढा दोष !

उदा०—खरेंच, चमेली, हे दरिद्री भिकारडे आज इतके कां ग राजवाड्या पुढच्या पटांगणांत जमा झाले आहेत ?

चमेली:—वाईसाहेब, आज तीन दिवस या भिकाऱ्यांना भिक्षा वाढली नाही म्हणून हद्दनें ते येथें बसून राहिले आहेत. हाणा मारा-कांहीं करा. ते जागचे हालतच नाहीत. राणार्जीनीं तर दानधर्म मुळींच करायचा नाही असा म्हणे करडा हुकूम फर्माविला आहे !

मीरां०—दानधर्म करायचा नाही ? तो कां ?

गिरि०—मला विचारा. मी सांगतो. धर्मादाय खात्यावरचा अधिकारी मी ! या सर्वाधिकार्याला सर्व कांहीं ठाऊक आहे ! अन्नछत्रेंसुद्धां कायमची बंद होणार आहेत. मूठभर धान्याच्या दानधर्माला सुद्धां मूठमाती मिळणार आहे ! तसा मुळीं नवा कायदाच केला आहे !

उदा०—फार छान केले! सणासुदीच्या दिवशींसुद्धां भिक्षा मागायला या मेल्या भिकारज्यांना लाज तरी कशी वाटत नाही? देवाधर्माच्या नांवावर चरायला वरे हे धटिंगण सोळभोक सोकावले आहेत.

मीरां०—देवाच्या नांवाची लाज या गरीबांनींच राखली आहे. देव गरीबांना जवळ आहे पण श्रीमंतांना फार दूर आहे!

उदा०—जळळा तुझा तो देव नी धर्म! मोठी पंडिता आली आहे मला शिकवा यला! नसता वाद नको, चल पाहू लौकर.

मीरां०—आधीं या गरीबांना भिक्षा वाढण्याची व्यवस्था करतें आणि नंतर तशीच तुमच्यावरोवर मंदिराकडे चलतें—

गिरि०—भलतेंच! भिकाऱ्यांची व्यवस्था राणीसरकारांनीं कशाला करायला हवी? गरीबांच्या सुखसोयी पाहणें हें श्रीमंतांचें काम नव्हे! गरीबांचा कैवार घेणें हें श्रीमंतांना दूषण आहे. दीन दुबळ्यांना पायाखालीं तुडवून त्यांची अवहेलना करणें हेंच थोर लोकांना खरें भूषण आहे! काळजी नको—या भिकारज्यांची चोख व्यवस्था मीं करतो—

उदा०—गिरिधर, जा लौकर. असा पक्का वंदोवस्त कराल कीं एकसुद्धां भिकारी पुनः आमच्या दृष्टीला पडणार नाहीं. अपशकुनी खापरतोडें मेले! जा झटपट—

गिरि०—चाललोंच त्या उद्योगाला—पक्कें निर्लज्ज! हजारदां हांकलून दिले तरी पुनः येतात मरायला! राणीसरकार, देवदर्शनाला निघण्याची तयारी मात्र लौकर होऊं दे—(जातो)

मीरां०—कुठला देव आणि कसलें त्याचें दर्शन! लक्षावधि दरिद्री नारायणांची सेवा तीच देवाची सेवा! वृत्तं, देवांचे हे चालते बोलते असंख्य अवतार, अन्नपाण्या विना व्याकळून भीकेच्या आशेनें दाराशीं उभे आहेत! त्यांना दूर लाथाडून विन्मुख दवडल्यानंतर देवळांतला कोणता देव प्रसन्न होऊन तुम्हां आम्हांला मोक्ष देणार आहे! थोरामोठ्यांच्या तोंडचा एकच दयेचा गोड शब्द! त्या एकाच शब्दानें गांजल्या गरीबांच्या तापलेल्या जीवाला समाधानाचा गारवा मिळतो. पण तोहि फुकाचा गोड शब्द ज्या तोंडांतून निघत नाहीं त्याच तोंडानें आपण मात्र देवाजवळ जाऊन त्याच्या कृपेची याचना करायची? सेवेसारखा धर्म नाहीं—दयेपरता देव नाहीं!

उदा०—वैस तर त्या भिकारज्यांना भीक वाढीत—नाहीं तर त्या कृष्णाच्या नांवानें जपमाळ ओढीत. दळभद्री कुठली! हे तुझ्या देवांचे दरिद्री अवतार देणार

आहेत तुलां मोक्षाचें गांठोडें ! देवाच्या दयेनें रंभाउर्वशीचें रूप लाभलें आहे ! पण अवदसेची अवकळा आणली आहे अंगावर ! जडजवाहिराचे हे अलंकार जसे कांहीं जड होतात हिच्या नाजूक देहाला ! देव तरी मेला कसला अरसिक ! असल्या अजागळाना स्वरूप देतो—आणि—

मीरां०—माझ्या स्वरूपाचा कुणी हेवा करावा इतकी कां मी सुंदर आहे ? खरेंच वृत्तं, ही मीरां सुंदर आहे म्हणतां मग हिला सुंदर वस्त्रालंकारांचा साज पाहिजे कशाला ? जातिवंत सौंदर्याला नटव्या शृंगारसाजाची जोड व्यर्थच नाही कां ? वृत्तं, सौंदर्य म्हणजे देवाची देणगी ! ही देवाची देणगी, देवाचाच हा स्वरूपाचा ठेवा देवाच्याच स्वरूपांत विलीन व्हायला नको कां ? देव माणसाला सौंदर्य देतो तें कशासाठी ? माझे सौंदर्य—

उदा०—वा ग वा ! कुठें थेटें सुंदर म्हटलें तर गेलीस शेफारून-तूं सुंदर काय ? तुला सुंदर म्हणायचें मग या भिकाऱ्यांच्या ओंगळ वायकापोरींना कां सुंदर म्हणायचें नाही ? अहाहाहा ! दिमाख पहा लावण्याचा !

मीरां०—श्रीमंतांचें काय नी गरीबांचें काय ! सौंदर्य स्वरूप एकरूपच आहे ! ऐषआराम तर दूरच पण अन्न झांकण्यापुरतें फाटकेतुटके वस्त्र आणि पोटापुरतेंहि शिळें पाकें अन्न मिळत नाही तरी पण पहा—या गरीबांच्या मुद्रेवरची सात्विक तेजाची प्रसन्नता किति मोहक आहे ! श्रीमंतांचें सौंदर्य मात्र सात्विक नव्हे तर नटवें नू मादक असतें !

उदा०—हे दागिने घालायच सोडून नसता वादंग वेदांत माजविला आहे ! पहातसुद्धां नाही या दागिन्याकडे ! जणुं कांहीं दगडधोंडेच टाकले आहेत हिच्यापुढें !

मीरां०—दगडधोंडेच नाहीत तर काय ? हे अलंकार देहाला शोभा देतात पण आत्म्यावर चढलेले सद्गुणांचे अलंकार अवध्या जीविताला शोभा आणतात ! वृत्तं, भक्तिभावाचीं अहेव लेणीं लेवून ही मीरां बाळपणापासूनच श्रीकृष्ण प्रभूच्या पवित्र चरणाची प्रेमळ दासी बनली आहे ! सर्वस्वाचा संन्यास घेतलेल्या या मीरेच्या मनाला हें जगाचें क्षणभंगुर वैभव कसें मोह पाडणार ?

पद २ [राग—भीमपलास—त्रिवट]

रुचिरचि हा ल्यालें भक्तिभाव-शुभ-गुण-मणि अलंकार
॥ ध्रु० ॥ प्रभूला पुजिलें या मन-मंदिरीं । तन मन धन
पदिं वाहिलें ॥ १ ॥

उदा०—असें काय ! चमेली, ठेव नेऊन हे सारे दागिने. हीं बहुमोल अलंकार वस्त्रें हिला मातीच्या मोलाचीं वाटतात. प्रत्यक्ष लक्ष्मीशीं लपंडाव खेळून तिला लाथाडणारी ही जन्मदरिद्री जोगीण आहे ! कुबेराचें भांडार पायाशीं लोळूं लागलें तरी कपाळभर भंडार भरून वर देवाकडे डोळे लावून वसणारी ही ! वैरागणीचे भोग भोगणाऱ्या या कपाळकरंटीला हे विलासांचे राजभोग पाहिजेत कशाला ? रत्नहारा ऐवजीं रूद्राक्षांच्या माळा आणून हिच्या गळ्यांत घाला. अंगराग, अत्तरे, उटणीं, हवीत कशाला ? भस्माचें लिंपण करा कुणीं हिच्या सर्वांगावर ! पैठणीऐवजीं कफनी नी काखेंत झोळी ! हा हिचा शृंगार ! भरल्या रामराज्यांत ही वनवासीच राहायची ! दैवानें केली चितोडच्या महाराणा संगराजाची सून पण ती राहिली आहे दैन्याच्या उकीरज्यावर आपखुपीनें वसून ! चमेली, चल, दे ठेवून ते दागिने-आणि हिच्या साठीं हवे तर कफनी, रूद्राक्षमाळा, झोळी, दंड कमंडळू घेऊन ये.—

गिरि०—(प्रवेशून) हें घ्या. सारे साहित्य आयतें चालून आलें आहे इकडेच.

उदा०—म्हणजे ?

गिरि०—मुरलीधराच्या मंदिरांत कुणीं साधु येऊन राहिला म्हणे. त्याचा एक वैरागी चेला, मीरादेवींना भेटायचें आहे असें सांगून वाड्यांत येऊं लागला. चांगला चोप, दिला अंगभर ! अंगावरचें हें होतें नव्हतें तें लुबाडून घेऊन लावला परत पिटाळून ! तो एकच वैरागी काय ! सारे भिकारी दृष्टीच्या टापूबाहेर दिले हांकलून—

उदा०—हा असा भणंग वैराग्यांचा नू भिकाऱ्यांचा तांडा जमायला, एकूण हीच कारण म्हणायची !

गिरि०—अहो, ती भिकाऱ्यांची भूतावळ मीरादेवींच्याच नांवाचा जयघोष, जप करीत भटकत असते. देवाचें नांव घ्यायला लावलें तरी मीरादेवींच्या नांवाचा जप सुटत नाही !

उदा०—तर-तर ? साऱ्या जगाच्या जीभेवर हिचेंच नांव नाचायचें ! आणि आम्ही म्हणजे कुण्या झाडाचा पाला ! ही अशी आहे तरी हिचा केवढा लौकिक ! आणि आमचा मात्र दुर्लौकिक ! काय मेला जगाचा न्याय उलटा आहे !

गिरि०—चालायचेंच. त्यांत काय आहे विशेष ! काळीज उलटें-दृष्टीसुद्धां उलटीच ! डोळ्यांचीं बुबुळें उलटी फिरलीं कीं अशी उलटापालट दिसायचीच !

उदा०—पण गिरिधर, काय म्हणालांत तुम्ही ! साधूचा कोण आला होता-वैरागी चेला ?

गिरि०--लावला वाटेला--!

उदा०--पण तो साधूसुद्धां यायचा कदाचित् हिच्या भेटिला, नीट पाळत ठेवा. हे प्रकार बंद झालेच पाहिजेत.

गिरि०--काय पुण्याई आहे त्या साधूची राजवाड्यांत पाऊल टाकण्याची !

उदा०--जा-लौकर. त्या साधूचा नीट तपास लावा-इथेच कुठें वाड्याच्या आसपास फिरत असेल.

गिरि०--पण हे स्मशानवासी शंकराचें दारिद्री वैभव ! इथेंच ठेवूं कीं नेऊं बरोबर !

उदा०--चढवा अंगावर--

गिरि०--जय गिरिधर ! हो-पण बाईसाहेब, माझ्या लालनगौरीला मेण्यांत मूर्च्छा आली आहे हो ! सूर्योदयाच्या सुमाराचे बालरवीचे कोंवळें किरण चुकून कुठें मेण्यांतून तिच्या अंगाला झोबले आणि त्या उन्हाच्या तरळत्या तिरपीनें लालनला ग्लानी आली आहे ! आधीं तिचा जरा समाचार घेतों आणि मग त्या साधूचाहि भरपूर समाचार घेतों ! (जातो.)

उदा०--वहिनी, तुझा देवधर्म सारा कळून चुकला आम्हाला. हा आहे दांभिक पणा ! दुसरें काय ? तूं कां देवीच्या देवळांत येणार आहेस दर्शनाला ! आजवर कोणते कुलाचार, कुल-धर्माचे रीतिरिवाज तूं पाळले आहेस ? चमेली, तुला आठवते कां गं ? कुमार भोजराजांचा विवाह-विधि उरकल्यानंतर कुलधर्माप्रमाणें लग्नकंकण सोडण्यासाठीं आपण देवीच्या देवळांत गेलों होतो. त्यावेळीं केवढें आकांड तांडव मांडलें बरें वहिनीनें ! हजार बायकांत आईची शोभा केली हिनें--

मीरां०--वन्सं, मला पक्कें स्मरतें. त्यावेळीं कांहींच उणीं उत्तरे मी कुणालाहि केलीं नाहींत. तुम्हीच हा कांहीतरी राईचा पर्वत उभारला आहे.

उदा०--पुरे कर-त्या प्रसंगींचा सास्वासुनांचा संवाद आतां जगजाहीर झालेला आहे. कुलस्वामिनीला नुसता नमस्कार करायचेंहि नाकारलेंस ! तेव्हां आम्ही मात्र तुला कोंपरापासून नमस्कार केला. त्यावेळीं तूं काय बोललीस ? आठवते कां आतां ?

चमेलीः--मला चांगले आठवतात राणीसरकारांचे ते शब्द ! " श्रीकृष्ण हेंच माझे दैवत ! तोच माझा पति देव ! श्रीकृष्णाखेरीज कोणत्याहि अन्य देवाच्या मूर्तीला मी नमस्कार करणार नाहीं, असें म्हणून राणीसरकार गेल्या पावलीं परत फिरल्या !

मीरां०--कांहीं तरी कुभांड रचलें आहे हें ! अनन्यदैवत असणें हें भक्ताला

भूषण तर खरेच ! देवीच्या ठिकाणीं मला माझ्या श्रीकृष्णप्रभूचीच मनोहर मूर्ति दिसली ! तिला मी नमस्कार केला. पण देवाचें दर्शन देवळांत जाऊनच कशाला घ्यायला हवें ? हृदयाच्या राऊळांत-मनांच्या मंदिरांत परमेश्वराची प्राणप्रतिष्ठा भाव-भक्तीच्या बळावर प्रत्येकाला करतां येते, राजमंदिराचा आणि गिरिकंदराचा भेदाभेद देवाच्या विश्वव्यापी वास्तव्याला मुळीच नाही !

उदा०—हें ब्रह्म-ज्ञान सांगायला सुचतें, तर बोल, कालच कशाला ग जाणार होतीस त्या मुरलीधराच्या मंदिरांत ?

मीरां०—एक स्वामीमहाराज आले आहेत तेथें. त्यांच्या दर्शनाला जाणार होतें. पण—

उदा०—पण काय ? कुणाचा पण मधें आडवा पडला ? तुझा की त्या स्वामी महाराजांचा ?

चमेलीः—बाईसाहेब, ते स्वामीमहाराज बाल-ब्रह्मचारी असून म्हणे स्त्रियांचें मुखावलोकनहि करीत नाहीत.

उदा०—बालब्रह्मचारी ! वः ! वरेच बोकाळले आहेत आजकाल हे बहकलेले बोके संन्यासी !

मीरां०—एखाद्याची योग्यता कशी असेल कुणी सांगार्वे ?

उदा०—तूं काय-तो साधु काय-त्याचा तो मघांशीं येऊन गेलेला वैरागी चेला काय ? तुम्ही सारेच महा विरक्त ! कुणी रंभा तर कुणी शुकाचार्य ! पाळण्यांतलें पोरसुद्धां सांगेल कीं हा काय सांवळा गोंधळ तूं चालविला आहेस तें ! तुमचीं हीं सोंगें काढतें बाहेर, जीवाला कांहीं खंत ! येऊं दे तर तो स्वामी इथें-पहातें कसला आहे तो संत-महंत ! तो इथें यायला मात्र पाहिजे—

चंपाः—(प्रवेशून) आले, राणी सरकार, स्वामी महाराज आले-मी त्यांना घेऊनच आलें बरोबर.

उदा०—कोण ? कोण आले ? पुनः बोल. स्वामी महाराज आले काय ? ठीक आहे. चमेली, वर्दी दे कीं देवीच्या दर्शनाला आमच्या स्वान्या जाणार नाहीत. जातांना हे दागिने जामदारखान्यांत नेऊन ठेव. (चमेली जाते) त्या स्वामी महाराजांचा प्रताप मला पाहिलाच पाहिजे. आणि माझाहि प्रताप त्याला दाखविला पाहिजे. वहिनी, छान-छान वरें ! त्या बालब्रह्मचान्याला बोलावून आणून त्याच्याबरोबर इथें महालांत वसून

एकांत-वेदांत करणार तूं ? तरीच-तरीच देवीच्या दर्शनाला येण्याची टाळाटाळी केलीस ती ! वैराग्याचा वरून आव आणि मनांतून असे लवाडीचे आवाडाव ! अशी जाते आणि हा सारा प्रकार विक्रमदादाच्या कानावर घालते-

मीरां०—पण जरा थांबा. स्वामी महाराजांचे दर्शन घेऊन जा. इतक्यांत इथे येतील ते. जरा थांबा.

उदा०—तूच थांब इथे—मी त्या स्वामींच्या पादपूजेची चांगली व्यवस्था करून येते—(जाते.)

चंपा:—राणीसरकार, बाईसाहेब तर रागाने फणफणत तणतणून गेल्या—

मीरां०—अग, रोजचेच नाही कां असे ? देवाच्याच मनांतून माझे सत्व पहायचे असेल, दुसरे काय ? पण आधीं हे तर सांग. ते स्वामी महाराज स्त्रियांचे तोंडहि पहात नाहीत नां ? मग त्यांची नू तुझी भेट तरी कशी झाली ?

चंपा:—तोच तर चमत्कार सांगण्यासाठी मी पुढे धांवत आले. स्वामींच्या शिष्यांनी मला मज्जाव केला. पण तशीच लगट करून मी पुढे झाले. पडद्याआडूनच स्वामीजींनी माझी विचारपूस केली.

मीरां०—ते रागावले नाहीत ना ?

चंपा:—इंगळासारखे लाल डोळे केले त्यांनी. मला कांहीं दिसले नाहीत म्हणा त्यांचे ते रागाचे डोळे. पडद्यामुळे ! स्वामीजी गरजून बोलले. “ राजाची राणी झाली म्हणून काय झाले ? माझे दर्शन स्त्रियांना होणे शक्य नाही. त्यांचे नांवसुद्धां कार्नी पडणे नको. ”

मीरां०—काय ? या मीरांबाईच्या नांवाचाहि तिरस्कार स्वामीजींना यावा नां ?

चंपा:—राणीसरकार, अगदीं हाच प्रश्न मी स्वामीजींना केला. तोंच काय चमत्कार झाला ?

मीरां०—सांग-सांग. काय चमत्कार झाला ?

चंपा:—तुमच्या नांवाचा-मीरांदेवी या चारच अक्षरांचा प्रभाव जादूप्रमाणे झाला ! स्वामीजींच्या भोवतीचे सारे पडदे तत्काळ फटाफट फाटून आपोआप चिंध्या, चिंध्या झाले. स्वामीमहाराज माझ्या तोंडाकडे आश्चर्याने पहातच राहिले. राणी सरकार, हा चमत्कार कसा हो झाला ?

मीरां०—प्रभूच्या आज्ञेने ! श्रीकृष्णांच्या कृपा-प्रसादाने--

दयानंदः—(प्रवेशून) श्रीकृष्णांच्या नव्हे ! देवते, तुझ्या कृपा-प्रसादाने ! मीरांदेवी, तुझे नांव या तुझ्या दासीने उच्चारतांच ते पडदे तर गळून पडलेच-परंतु माझ्या दृष्टीवरचे अज्ञानाचे पडदेहि त्या क्षणीं दूर झाले ! (मीरांबाई नमस्कार करते. चमेली व उदाबाई गवाक्षांतून डोकावतात.)

मीरां०--पण स्वामी महाराज, त्रिगुणातीत परमात्म्याची अंतःकरणाला ओळख पटलेल्या संत महंतांनींही स्त्री पुंश्र हा भेदाभेद मानावा-आपल्या निर्मळ, प्रेमळ मनांत क्रोध-विकाराला थारा द्यावा हे केवढे आश्चर्य ! विवेक विचाराने वागणाऱ्या प्रज्ञावंत संत सज्जनांनीं वाक्या विकारांना वश कां व्हावे ? सर्वाभूतीं समदृष्टि ठेवणाऱ्या महात्म्यांचा हा जड बुद्धीचा विषम विकार, कीं पुंश्र-जातीच्याच पुंश्रार्थाच्या भ्रामक कल्पनेचा हा खोटा अहंकार ?

दयानंदः--मीरांदेवि, या दयानंदाच्या अज्ञानाला क्षमा कर. ज्या स्त्रीजातींत तुझ्यासारखीं तेजस्वीं प्रभुभक्ति-परायण रमणी-रत्नें जन्माला येतात, त्या परमेश्वर-स्वरूप पवित्र स्त्रीजातीवद्दल अनादर वाळगणारा पाखांडी पापी पामर कोण आहे ? मीरांदेवि, तुझे स्वरूप आज मी पूर्णपणे पारखले—

पद ३ [केदार—त्रिवट]

शुभ लाभला नव नेत्र आतां ॥ ध्रु० ॥ मज पाजिले
ज्ञानामृता । गुरु देवता तूं माता ॥ १ ॥ जगिं धन्यता तुज
पूजितां । नमला पदां हा माथा ॥ २ ॥

मीरां०--महाराज, आपणालाहि मी आतां ओळखले. मी माहेरीं असतांना श्रीकृष्णाच्या मूर्तीचा माझा बाळ हट्ट तुम्हीच पुराविला होता नां ?

दयानंदः—देवि, भक्तांचे कोड भगवंत पुरवितो ! श्रीकृष्णाने स्वप्नांत येऊन दृष्टांत दिला म्हणूनच त्याची मूर्ति मी तुला दिली आणि तडक वृंदावनाची वाट धरली. अकल्पित योगायोग येऊन तुझ्या दर्शनाचा पुण्य-लाभ झाला. त्या मूर्तीचेहि दर्शन मला होईल कां ? कुठे आहे ती मूर्ति ?

चंपाः—राणी सरकार, आणूं का ती मूर्ति स्वामीमहाराजांना दाखवायला ? बहुमोल रत्नालंकारांनीं नटवून रत्नखचित देव्हान्यांत पूजलेल्या त्या नयनमनोहर मूर्तीला, महाराज, तुमची सुद्धां दृष्ट लागेल बरे. (जाते.)

दया०—पण दृष्टीला पडायच्या आधीच कशी दृष्ट लागणार ?

मीरां०—ती श्रीकृष्ण प्रभूची मंगल मूर्ति माझ्या हृदयसिंहासनावर भक्ति-
गुणांच्या दिव्य प्रभावंळीत अखंड अधिष्ठित झाली आहे !

दया०—तेच पवित्र स्थान त्या मूर्तीला योग्य आहे.

चंपाः--(प्रवेशून) ही पहा ती मूर्ति ! याच मूर्तीचे भजन पूजन राणी
सरकार निरंतर करीत असतात. किती सुंदर आहे ही !

पद ४

भक्तिरंग आनंद विश्वसुंदराचा । छंद रात्रंदिनीं मनीं या
मूर्तीचा ॥ ध्रु० ॥ कान्हा बन्सीवाला उभा गोकुळीचा ।
गोड खेळ अखंड नंद-नंदनाचा ॥ १ ॥

मीरां०--सगुण भक्तीचा पुण्यमार्ग याच मूर्तीने या मीरेला दाखवून दिला
आहे. ही मूर्ति देऊन मला आपण जन्मोजन्मीची ऋणी करून ठेवलें आहे. माझी
प्रेमळ गुरुदेवता माझ्या पूजेचा स्वीकार करील नां ?

दया०--मीरांदेवि, तूच माझी गुरुदेवता आहेस. तुझीच पूजा वांकल्या मस्तकानें
प्रथम मला बांधली पाहिजे.

विक्रमः--(आंतून) थांब, ढोंगी गोसावड्या, तुझी पूजा प्रथम मी बांधतो--

मीरां०--महाराज, या आसनावर बसा-- (विक्रम, उदाबाई प्रवेशतात.)

विक्रमः--चल. ऊठ तेथून, तुझ्यासारख्या कफळक कंगालासाठीं हीं सुखासनें नाहींत.

उदा०--पहा-दादा, मी म्हणत होतें त्याचें प्रत्यक्ष प्रत्यंतर पहा. हिच्या
नवऱ्याला-कुमाराला हे आपल्या बायकोचे रंगेल रंगडंग कळत कां नाहींत ? पण तो
तसा दैवानें दुधखुळा मिळाला म्हणून तर हिचे हे चटोर चाळे राजरोस चालले आहेत.
राजकुलाच्या अब्रूची चाड या नवराबायकोना नसली तरी आम्हाला ती बाळगलीच
पाहिजे नां ?

विक्रमः--कुमारांना हें चित्र आधीं दाखविलें पाहिजे--

उदा०--विचित्रच आहेस तूं ! अशीं चित्रें कुमार रोज पहातो पण बायकोपुढें ब्र
जोलायची छाती होत नाहीं त्या बाईलवेड्याची !

विक्रमः—वायकोच्या बुद्धीने कुमारच वागूं लागले तर इलाज नाही.

उदा०—आम्हालाच लाज नाही म्हणून बोलायचें दुसरें काय ? कुमार तसा दिवटा आणि ही अशी कुलटा !

दया०—एका अश्राफ देवतेला कुलटा हें विशेषण ! बाईसाहेब, आपल्या अंतःकरणांत विवेक आहे कां ? आपणाला अंतःकरण तरी आहे कां ?

विक्रमः—जोगड्या, कुणापुढें सैल जीभेने काय वडवडतोस याची तुला शुद्ध आहे कां ? एखाद्या नशापाण्याची धुंदी चढली कीं तुझ्या दृष्टीवर पुढच्या क्षणाच्या काळ-झोंपेची झांपड पडली ?

उदा०—याची तरफदारी ठीकच आहे.

विक्रम०—कोण आहे रे तिकडे ? (दोन सशस्त्र शिपाई येतात) या जोगड्याच्या मुसक्या बांधून त्याला तुहंगांतील तळघरांत डांबून ठेवा. त्याच्यावर नंग्या समशेरीचा सक्त पहारा ठेवा आणि उद्यां—

मीरां०—भावोजी भावोजी, हा काय भलताच अविचार ? निष्पाप साधुसंतांचा असा छळ मांडणें चांगलें नव्हे.

विक्रम०—हे-हे भोंदू साधू निःशंकपणें खास महालांत घुसण्याचा धाडस-दांड गावा करूं लागले तरी त्यांना शासन करूं नका म्हणतां ? (भोजराज प्रवेश करतो)

भोज०—काय ? वैराग्यांचा प्रवेश मीरेच्या अंतर्महालापर्यंत होऊं लागला ?

विक्रमः—कुमार, शंका कशाला ? हा स्वामी पहा. याला आम्ही तुहंगाच्या तीर्थयात्रेला पाठविणार आहोंत. आम्ही म्हणून ही साधी सजा फर्मावली. वावा यावेळीं इथें असते तर त्यांनीं तत्काळ शिरच्छेद करून देहांत दंडच दिला असता. हा आपल्या राजकुलाच्या प्रतिष्ठेचा-अत्रूचा प्रश्न आहे. सारा ओंगळ प्रकार ध्यानांत घ्या. या संन्याशाच्या साळसूद सोंगाला फसूं नका. वहिनींच्याहि गोड शब्दांना भाळूं नका.

मीरां०—भावोजी, निर्मळ मनोभूमींत विनाकारण विषारी विचारांची पेरणी करून कोणतें पुण्य पदरीं बांधून घेतां ?

उदा०—दादा, पहा, कुमार आल्यापासून वहिनीच्या तोंडाकडे नुसता अजागळा-सारखा पहात राहिला आहे. एका शब्दानें तरी तिला बोलतो आहे कां ? जीभेचा जरा जड आहे म्हणून अगदींच जड बुद्धीचा कोरडा पाषाण कसा वनला ?

१५०
११२५

भोजराजः—काय ? वैराग्यां चा प्रवेश मीरेच्या अंतर्महालापर्यंत होऊं लागला ?

[पृष्ठ १६]

भोजः—मीरां, विचारल्या प्रश्नाचें नीट उत्तर दे. हा स्वामी कोण ? इथें कां आला ? कसा आला ?

मीरां०—नाथ, अर्थाचा अनर्थ करूं नका—

भोजः—सारा अर्थ केव्हांच कळून चुकला आहे ? आणखी कोणता अनर्थ व्हायचा उरला आहे ? आजवर या पाजी फटींगांची गर्दी राजवाड्याच्या महाद्वारापर्यंतच होती. पण मीरां, तुझ्या देवभक्तीचें फाजील खूळ पिकल्यामुळें या भणंग बैराग्यांचा प्रवेश थेट अंतर्महालापर्यंत होऊं लागला आहे—

पद ५ [विहागडा-एकताल]

नच लौकिका मानिसि धाका । कुल-युवतीची रीति
अशी कां ? ॥ ध्रु० ॥ ना दांभिकांना हृदयि भीति शंका ।
वरिते कलंका शील-शलाका ॥ १ ॥

मीरां०—नाथ, हे थोर सत्पुरुष आहेत. मी माहेरीं असतांना लहानपणीं ही श्रीकृष्णाची मूर्ति मला देऊन यांनींच माझा वाळवट्ट पुरविला होता. मीच त्यांना दर्शनासाठीं वाड्यांत बोलावून आणलें आहे.

उदा०—एक कुमार, माहेरच्या जुन्या ओळखी आहेत या. भलत्याच विचारांचें वारें मनांत शिरूं देऊं नकोस बरें. माहेरचा वारासुद्धां वायकांना सगासोयरा वाटतो म्हणतात तो हा असा ! कुमार, पुनः बजावतें, हा खेळखंडोबा फार वेळ चालूं देणें इष्ट नव्हे बरें !

भोजः—चला, याला घेऊन चला. कारागृहांत कोंडून ठेवा !

विक्रमः—नुसता तुलंगवास ? अंधार कोठडींत अन्नपाण्याविना तडफडत प्राण सोडले पाहिजेत यानें. जन्माची आठवण राहिल असेंच अघोर मरण याच्या वांट्याला आलें पाहिजे. त्याखेरीज साऱ्या लुच्या लंपंग्यांना कायमचा दहशत-दरारा बसणार नाही.

मीरां०—नाथ, या स्वामीमहाराजांनीं आपला कोणता अपराध केला आहे म्हणून हें भयंकर शासन तुम्ही त्यांना करता ?

पद ६ [खंवावती—त्रिवट]

कां शंकितां ? सदया ! वृथा । पर्दिं सतत रत कांता ॥ ध्रु० ॥
रमला सदा प्रभुच्या पदा । जन गांजितां अजि कांता ! ॥ १ ॥

उदा०—वहिनी, हा तुझ्याच पायाच्या पुण्याईचा प्रसाद याला मिळतो आहे. हा तुझी पूजा करणार होता नां ?

दया०—मीच काय, अखिल जगतानें या देवतेची पूजा बांधली पाहिजे एवढी हिची थोर योग्यता आहे. देवांच्या तेहतीस कोटी सुद्धां या देवतेच्या पायीं आपल्या अवघ्या पुण्याईचीं फुलें उधळतील ! मग तुमच्या आमच्यासारख्या पामरांची काय प्रतिष्ठा ? अविवेकी अधमांच्या मदांध दृष्टीला देवतेचें स्वरूप कसें दिसणार ?

विक्रम०—जीभ ताब्यांत ठेव. जिवंत राहायचें असेल तर हे शिव्याशाप—जळ-फळाट पुरे कर.

दया०—दैत्यांच्या दयेनें जीवदान लाभण्यापेक्षां या देवतेच्या पायीं मरण लाभेल तर या दयानंदाला खात्रीनें मोक्षच मिळेल !

भोज०—तुझा सोक्षमोक्ष लौकरच होईल. चला घेऊन या उन्मत्ताला—

मीरां०—नाथ-नाथ—हा अविचाराचा अंगार पदरीं बांधून घेऊं नका. भावोजी, वन्सं, असा पराचा पारवा करून अधःपाताचा अघोर मार्ग स्वीकारणें तुम्हाला श्रेयस्कर वाटतं कां ? यांच्यावर दया करा—

दयानंदः—देवते, देवते, तुझे दर्शन लाभलें. स्वर्ग लाभला ! तुझ्या पुण्यचरणीं हा पहिला तसाच अखेरचा माथा ठेवतो. (अभिवादन करतो.)

भोजः—बस्स ! पुरे कर हे नाटकी चाळे. एकवार तुझ्या आततायीपणाला आम्ही क्षमा केली आहे. उद्यां सूर्योदयाच्या आंत हद्दपार हो. चितोडप्रांताची शीव सोडली नाहीस तर परलोकची वाट धरावी लागेल. लक्षांत ठेव. द्या रे त्याला सोडून. हांकलून हद्दपार करा. चल चालता हो.

दया०—हा मी चाललों. देव तुमचें कल्याण करो !

उदा०—आमचें कल्याण व्हावयाला तुझ्या आशीर्वादांची कांहीं आवश्यकता नाही.

दया०--तुमच्याच हिताची अखेरची एकच गोष्ट ! या देवतेला छळं नका. निष्कारण गांजलेल्या सतींचे मूक शाप देवांदिकांनाहि बाधल्याशिवाय रहात नाहीत. हें विसरूं नका—

पद ७ [राग-अडाणा-ताल-त्रिवट]

घोर मांडितां अखंड प्रलयचि ब्रम्हांडाचा । दंडुनियां
सुजनां खल उदंड, मद खंडितोचि प्रभु हा ॥ ध्रु० ॥ शाप
सतीचा-कोप प्रभूचा । प्रखर ताप जग जाळिल साचा ।
पाप-मार्ग दावी निरय महा ॥ १ ॥

(शिपाई दयानंदाला घेऊन जातात.)

विक्रमः—कुमार, दैत्य पुरवला पण देव नको. देवभोळेपणा प्रमाणाबाहेर बोका. कला की दैत्य घरांत घुसूं लागतात ते हे असे !

उदा०—दादा, या मूर्तीला खोल खड्यांत गाढल्याखेरीज वहिनीच्या देवभक्तीला कायमची मुक्ति मिळणार नाही. म्हणे त्याच साधूनें हिला ही मूर्ति दिली—

भोज—मीरां, आण ती मूर्ति इकडे. आक्का, हातांतून हिसकावून घे पाहूं—

मीरां०—महाराज, देवाच्या मूर्तीवर राग काढूं नका. वन्सं, हा काय खुळेपणा ! ती मूर्ति दृष्टिआड करूं नका. हा माझा गिरिधर गोपालकृष्ण—

भोजः—जमीनींत गाढला गेलाच पाहिजे. आक्का, घे ती मूर्ति—

मीरां०—मूर्ति घेऊन जाऊं नका. माझ्या काळजाचा असा लचका तोडूं नका. इच्छाच असेल तर माझे हे प्राण घ्या-(पाय धरते.)

भोजः—प्रसंग पडल्यास तेहि घ्यावे लागतील-चल सोड माझे पाय.
(लाथाडतो. सर्व जातात.)

मीरां०—देवा ! देवा ! (मूर्च्छित पडते. चंपा धांवत येऊन सांवरते.)

प्रवेश दुसरा

[उद्यान-चमेली आणि लालनगौरी प्रविष्ट]

चमेली:—अहो, जरा चट्याचट्या पाय उचल. गौरीसारखे नटूनथटून असें गजगतीनें कां चालतां ? गजगौरीला फुलें पाहिजेत नां वेणीगजन्यांना ?

लालन:—कुणाला गे म्हणतेस गांवगौरी ?

चमेली:—गांवगौरी नव्हे—गजगौरी.

लालन:—मी आहे गिरिधरप्रभुंची लाडकी लालनगौरी.

चमेली:—पण या गौरीचा आजचा शृंगार महोत्सव मोठा मासलेवाईकच आहे ! कोपरापर्यंत कांकणें-दोन्ही नाकपुड्यांत दोन नथा—

लालन:—पायांत सुद्धां सांखळ्यापैजण्यांचे दोन दोन जोड आहेत.

चमेली:—या दागिन्यांच्या हौसेला मात्र जगांत जोड मिळणार नाही खास !

लालन:—तरी मेली कानांत एकएकच रत्नाची कुडी बसली—

चमेली:—कान भरपूर लांब आहेत पण जरा पसरट पाहिजे होते सुपासारखे ! म्हणजे सोय झाली असती.

लालन:—अग, काल देवीच्या दर्शनाला जायचें होतें नां राणीसरकारांच्या बरोबर ? म्हणूनच हा शिणगार केला, पण काय ? सारा फुकट गेला.

चमेली:—तुम्ही म्हणे सारा वेळ मेण्यांतच बसून राहिलां होतां काल-गिरिधर म्हणत होते—

लालन:—बाबानां चकविलें मी. मेण्यांत बसून राहते तर !

चमेली:—मग काय घरीच बसून राहिलां होतां ?

लालन:—बायका असा नट्यापट्टा करतात तो काय घरी बसून राहण्यासाठीं ? अरसिक आहेस झालें !

चमेली:—गांवभर भटकत होतां तर ! आणि पायींच सारें नगर पालथें घातलें ? हा अंबाबाईचा अवतार पाहून प्रत्येकानें तोंडांत बोटेंच घातली असतील नाही ?

लालन:—सारे बायका पुरुष माझ्याकडे बोट दाखवून हंसत होते-चेष्टा नव्हे.

चमेली:—ही अशी चालती बोलती चेश पाहून चेष्टेनेच कुणीहि हंसेल. हो पण गिरिधरांनी ही गौरीची महा पूजा उतरण्याबद्दल चांगली पूजा कशी बांधली नाही ? गिरिधर सुद्धा असेच हौशी—[पडद्यांत:—गिरिधर प्रभु जमीन दोस्त झाले—वैकुंठाला पोहोचले—पाताळांत गेले] म्हणजे ?

लालन:—काय ? माझे बाबा वारले ? (रडू लागते)

गिरिधर:—(प्रवेशून) कोण म्हणतो असें ? हा तुझा बाप जिवंत आहे ना उभा समोर. माझी लालन गौरी—

लालन:—बाबा—बाबा, तुम्ही खरेच जिवंत आहांत नां ? की मरून भूत होऊन आलांत ?

गिरिधर:—चमेली, माझ्या लालनगौरीला एखाद्या भूतपिशाचानें झपाटलें तर नाही नां ? रडू नकोस. लालन, तुला वेड तर लागले नाही ? मी जिवंत मनुष्य आहे. भूत नव्हे. भूताची पावले उलटीं असतात. चमेली, हंसतेस काय दांत काढून ? पहा, माझे पाऊल सरळच पडत आहे नां ? (लांब टांगा टाकून चालतो)

चमेली:—इश-तुमचें पाऊल वांकडें पडते की सरळ पडते, हें मी काय सांगूं ? गिरिधर, (पडद्यांत—पूर्वोक्त) ऐका, तुम्हीं म्हणे वैकुंठांत पोहोचलांत. ब्रह्मांडाच्या गोष्टी बोलत बसा आतां—(जाते.)

लालन:—बाबा, यावेळीं तुम्ही वैकुंठांत आहांत होय ?

गिरिधर:—मी आहे मसणांत !

लालन:—भग खरेच, बाबा वारले ! (कालिया पूर्वोक्त ओरडत येतो.)

गिरिधर:—हा गिरिधर मेला ? कोण ? कालिया, भलतेच काय ओरडतोस ? अरे गाढवाच्या लेका, हा तुझा बाप तुझ्या डोक्यावर नाचायला जिता जिवंत आहे ना उभा ? कृष्णावतारीं कालिया—मर्दन झालें तसेच हा गिरिधर तुझे असें मर्दन करील पहा ! (मारू लागतो.)

कालिया:—अहो, तुम्ही आहांत लालनगौरीचे गिरिधरप्रभू ! मी म्हणत होतो मीरादेवींचे गिरिधरप्रभू गोपालकृष्ण ! त्यांची ती गोपालकृष्णाची मूर्ति मी माझ्या हातांनी उदाबाई साहेबांच्या आज्ञेनें खोल खड्यांत पुरून टाकली. तें मंगल कार्य मीच उरकलें. राजाज्ञेनें देवांवर सुद्धा देवाज्ञेचा प्रसंग ओढवला ! त्यावेळीं तिकडे मीरादेवींनीं म्हणे

आकांत केला. पण इकडे सुद्धां असा आकांत उडून माझ्यावर प्राण्यांत बेतेल ही कल्पना नव्हती.

गिरि०—साराच मूर्खांचा वाजार ! पण काय रे ? ती मूर्ति कुठे पुरून टाकलीस ?

कालियाः—जाऊंदे हो. झाली गोष्ट होऊन गेली. पुनः कशाला उकरून काढतां ती ?

गिरि०—सरळ बोल नाहीतर होईल पुनः कालियामर्दन ! किति झालें तरी तूं माझ्या हाताखालचा ! हातोहात तुझे प्राण घेण्याचा मला पूर्ण अखत्यार आहे.

कालियाः—दूर व्हा-हात लावूं नका अंगाला. विटाळ होईल.

गिरि०—अशा सुतकी चेहऱ्यानें मला दबकावतोस ? कुणाचें सुतक पाळलेस ? त्या टीचभर मूर्तीचें ?

कालियाः—होय ? कुणाचाहि खड्डा खणला कीं एक दिवस हें शास्त्र पाळावेंच लागतें. हा रूढाचार आहे ह्यणजेच धर्मशास्त्र आहे !

गिरि०—देवांची दुर्दशा कांहीं झाली तरी रूढाचाराचे राक्षस मात्र जिवंत राहिलें पाहिजेत ह्यणतोस ? हें देवाधर्माचें अन् मूर्ख रूढाचाराचें शेळपट शास्त्र मला शिकवितोस ? (मारूं लागतो)

कालियाः—पण मारतां कां ? मला स्वर्गांत धाडलेत तरी पाताळांत पुरलेल्या देवाचा ठावठिकाणा मी कसा सांगूं ? छेः छेः ! देवाप्रमाणेंच मलासुद्धां मेल्याशिवाय स्वर्ग दिसणार !

गिरि०—स्वतः मेल्याशिवाय स्वर्ग दिसत नाही. ठीक आहे. मी काढतों ठावठिकाणा ! कालिया, तूं लालन गौरीला घरीं नेऊन पोहोंचीव. पण काय ग लालन, चहाटळ चमेलीशीं, त्या बटकीशी वेंधळ्या सारखी काय बोलत उभी होतीस ? आपापल्या दर्जाप्रमाणें माणसानें वागावें. राजाची राणी होण्याचें तुझें भाग्य—

लालनः—बावा, मी राजाची राणी होणार ? कोणत्या राजाची राणी ?

गिरि०—अगदीच गयाळ-बोलूं नकोस. कालियाबरोबर घरीं जा. (कालिया व लालन जातात)

चमेलीः—(प्रवेशून) कुठें गेल्या लालनगौरी ? हीं फुलें आणलीं आहेत त्यांच्यासाठीं—

गिरि०--ती गेली घरीं-पण तूं कुठें निघालीस लगवगीनें ? जशीं कांहीं भिंगरी !
जरा थांब—

चमेलीः—हें हो काय ? वरचेवर असा त्रास देतां मला ? गिरिधर, ज्या देवाचें नांव धारण करतां त्याची तरी लाज वाळगा जरा. देवाशीं-गिरिधर गोपालाशीं तुमचें नांवापुरतें तरी नातें आहे नां ? कांहीं लाज ?

गिरि०—दगड धातूंच्या देव-मूर्तीशीं नांवापुरतें तरी नातें जोडायला मी काय बुद्धीनें दगड आहे ? त्या देवाची कसली लाज ? देवानें कधीं धरली होती लाजलज्जा ? कुंजवनांत कृष्णानें असंख्य गोपींच्या भोवतीं रात्रंदिवस पिंगा घातला पण रासलीला या गोंडस नांवाखालीं आजचें भोळें जग त्या कृष्ण-करणेंचें कौतुकच करीत आहे नां ? या माझ्या प्रेमलीलांचे पोवाडेसुद्धां उद्यांचें जग असेंच थोर तोंडानें गात सुटेल. काय नेम सांगावा ?

चमेलीः—गोकुळांतले कृष्ण शोभतां खरें ! अहो, वयानें वाढलांत-अधिकाराला चढलांत तरी तुमच्या आचरटपणाला आळा बसत नाही ! राजवाड्यांत आम्हां दासींच्या घोळक्यांत कांहीं तरी कारण काढून हणगोबासारखे जेठा मारून बसतां यांत कसली उरते तुमची प्रतिष्ठा !

गिरि०—प्रेमाची प्राणप्रतिष्ठा ! वयानें म्हातारा झाला तरी माणसाचें प्रेमळ मन कधीं म्हातारें होईल कां ! चमेली, हा विषय असाच आहे. तो वयाच्या वाढीबरोबर वाढतच जातो. कमी होत नाही. कसा झालों तरी मी मनुष्यच आहे नां ?

चमेलीः—तुम्ही मनुष्य आहांत ? खरेंच, इतरांना ही शंकाच आहे. पण आज तुमची तुम्हालाच अशी शंका कां आली ? चला सोडा वाट माझी. पण, पहांटेच्या प्रहरींच इकडे कुठें अडमडलांत ?

गिरि०—पहांटेच्या प्रहरीं शुक्राची चांदणी अशी उगवते नां ?

चमेलीः—तुम्हाला लागलें आहे वेड—

गिरि०—चमेली हें वेड नव्हे-हें काव्य आहे !

चमेलीः—म्हणजे ? काव्य-काव्य म्हणतात तें हेंच वाटतें ?

गिरि०— होय. काव्य आहे, कारण प्रेम आहे आणि प्रेम आहे तिथें हें असें काव्य आहे—

चमेलीः—आणि हीं दोन्ही आहेत तिथें पागलपणा आहे ! आणखी कांहीं वेळ

हैं भलभलतें काव्य बडवडाल तर कपाळशूळ उठून ठारच शेईन मी. आंवरता घ्या हा आपल्या काव्याचा त्रिशूळ ! कदाचित् चंपा इकडे आली आणि तीनें तुमच्या या पाणचट प्रेमाच्या गोष्टी ऐकल्या तर—

गिरि०—काय होईल ? प्रेमाच्या नाही तर या वयांत तूं काय वैराग्य वेदांताच्या गोष्टी बोलणार ? मीरांदेवींच्या तैनातीला राहिलांत म्हणून तुम्हांला कांहीं मीरांदेवी न्हायचें नाही नां ? येऊं दे—चंपा येऊं दे—

चमेली:—अहो, पण तुमच्या लालनगौरीच आल्या तर !

गिरि०—बोलून चालून बावळट पोर ती ! तिला काय कळतें यांत कपाळ !

चमेली:—त्यांना कळतें तितकें तुम्हाला कळत नाही. बऱ्या बावळट असतील.

गिरि०—अग, पण ती घरीं गेली म्हणून प्रथमच सांगितलें नां तुला ?

चमेली:—(पाहून) त्या पहा—त्या तिकडे बागेंत—लता कुंजांतच फिरताहेत—

गिरि०—म्हणजे ? सांगितलेली साधी गोष्ट पोरटी ऐकत नाही. भारीच भटकळ भवानी बनली आहे !

चमेली:—फाजील लाड केले म्हणजे मुली अशाच शेफारून फाजील न्हायच्या !

गिरि०—तिचे हे दांडगेपणाचे भलतेच लाड मी चालूं देईन कीं काय ? मी प्रेमळ आहे तसाच तापट आहे. थांब, इकडेच घेऊन येतो तिला. दाखवितो जमदग्नीचा अवतार ! (जातो. कालिया येतो)

चमेली:—जा झटपट—सुटली एकदांची माझ्या पाठची कर्म कटकट ! कोण ? कालीया ? आतां तुझी धाड इकडे आली कां ? त्या आर्गांतून सुटून या फोंफाळ्यांतच पडलें म्हणायची मी ! एक समंध गेला तर हा दुसरा काळा दैत्य समोर आला !

कालिया:—गिरिधरनी लालनगौरींना घरीं पोहोंचवायला सांगितलें पण त्या तर माझा डोळा चुकवून कुठें मधेंच निघून गेल्या. अखेर, त्यांना शोधतां शोधतां तुझ्या वर डोळा ठेवून इकडे आलों.

चमेली:—तूं बैस शोधीत चहुंकडे इकडे. पण त्या हिंडत बसल्या आहेत तिकडे—

कालिया:—कुठें तिकडे ? पण काय ग चमेली, तूं आतां इथें इतक्यांत कुणाशी गुलगुल गोष्टी करीत होतीस ?

चमेली:—कुठें ? कुणाशी ? पुरे कर ही नसती चांभार चौकशी !

कालियाः—सला कळलें आहे इंगित. ओळखला आहे मी तुझा रंग-पण संभाळ हां. गरीबांनीं गरीबांशीच प्रेमाचें संधान जुळवावें हें उत्तम ! लक्षांत ठेव—

चमेलीः—तुला रे कशाला हवी माझी नसती उठाठेव ? काळतोड्या कुठला !

कालियाः—नवीन काय सांगितलेंस यांत ! माझें तोंड काळें असेल तर तुझें हृदय काळें आहे ! चमेली, कुणाच्याहि प्रेमाची चोरी करणें एकवेळ सोपें आहे पण तें चोरीचें प्रेम सावधपणानें सांभाळणें कठीण आहे. चोरट्या प्रेमाची लज्जत चाखायला गोड पण पचायला जडच !

चमेलीः—चल चालता हो-तोंड काळें कर—

कालियाः—ते श्रम देवानेंच वांचविले आहेत ! वा रे वा ! काय झणकारा आहे ! पण चमेली, जरा थांब. तसें कांहीं काळेंवेरें मनांत आणूं नकोस—तुला वाटतों तितका मी उल्लू नाहीं. थोरांनीं आश्रय दिला म्हणून गरीबांची ओळख अगदींच विसरूं नये माणसानें.

चमेलीः—दूर हो. तूं तर अगदीं जनामनाची लाजलज्जा कोळून प्यायला आहेस—

कालियाः—अग. त्याखेरीज प्रेमाचा पेला प्यायला मिळत नसतो. समजलीस ?

पद ८ [गझल]

जरी रुचला कुणां पचला ? विषारी प्रीतिचा प्याला !
जर्गीं या कोण हो बोला, कधीं संपूर्ण कां प्याला ? ॥ ध्रु० ॥
नवल शृंगार रंगाला, तरंगा नवतिच्या ल्याला । भरे तारुण्य-
मद-रस हा धरी प्याला करीं बाला ॥ १ ॥ जरा ओंठावरी
ठरला तरी हा जाळी जीवाला । झुगारी बंध जगताचे वरी
जो प्रेमभावाला ॥ २ ॥

(जातात.) (चंपा आणि दयानंद प्रवेश करतात.)

दयानंदः—काय सांगतेस हें ? चंपा, ती श्रीकृष्णाची मूर्ति मीरांदेवीकडून कायमची काढून नेली—मार्तीत पुरून टाकली ? हा दुष्टपणा कीं मूर्खपणा ? माझ्या पायांतच मीरांदेवीवर हा अनर्थ ओढवला म्हणायचा ! मीच तिच्या दर्शनाला आलों नसतो तर !

चंपा:—अहो, तुम्ही निमित्ताला कारण ! राणीसरकारांचा सारेचजण वेळीं अवेळीं असाच छळवाद निरंतर मांडीत असतात ! त्यांच्यावर आणखी काय काय संकटें कोसळणार आहेत, देव जाणे ! पण स्वामीजी, तुम्हाला हद्दपारीची शिक्षा झाली आहे नां ? सूर्योदयाच्या आंतच तुम्हाला नगर सोडून दूर चालतें झालें पाहिजे. नाहीतर तुमच्यावरहि नसता अनर्थ पुनः ओढवायचा !

दयानंद:—माझ्या शिरावर अनंत अनर्थांची परंपरा कोसळली तरी त्याची मला चिंता नाही. पण मीरांदेवीचें या अशा संकटांपासून संरक्षण करण्याचे उपाय, माझ्या हातून तडीला जातील तर कोसळत्या आकाशालासुद्धां मी धैर्यानें हात घालून थोपवून धरीन. येथून पायच निघत नाहीं.

चंपा:—साराच निरुपाय आहे. स्वामीजी, असें करा नां ? वेषांतर करून नगराच्या आसपासच रहा. नाहीतर तसें नको. असेंच करा. छान युक्ति सुचली. साधली मात्र पाहिजे. गिरिधरनें तुम्हाला अद्याप पाहिलें नाहीं—

दया०—कोण गिरिधर ? त्याचें तोंडसुद्धां मी अडून पाहिलें नाहीं.

चंपा:—तोंडसुद्धां पाहूं नये याच लायखीचा माणूस आहे तो. पण या प्रसंगीं आपणाला त्याच्याच तोंडाकडे पाहिलें पाहिजे. कार्यभाग साधण्यासाठीं जगांत माणसाला काय प्रसंग येतो पहा. हाताच्या अंतरावर उभा करून घेण्याइतकीहि ज्याची किंमत नसते त्याचेच पाय धरावे लागतात. स्वामीजी, तुम्ही गिरिधरशीं स्नेहाचें संधान जुळवा.

दया०—चेहऱ्याची काय, पण स्वभावाची तरी रूपरेषा थोडी ठाऊक असल्या खेरीज स्नेह कसा जमवावा ?

चंपा:—त्याच्याशीं स्नेह जमायला अडचण पडणार नाहीं. तसा तो जगन्मित्र आहे. एक मात्र करा. त्याची खूप स्तुति करा. तो फार स्तुतिप्रिय आहे. कसेंहि करून त्याला तुमच्या विश्वासांत घ्या—पहा काय गंमत होते ती—

दया०—हा कोण असा अवलिया प्राणी आहे; तो प्रथम पाहिला तर पाहिजे.

चंपा:—खूप रंगेल, मोठेपणाची हांव बाळगणारी, एक गोष्टीवेल्हाळ विचित्र वल्ली आहे ती ! [पडद्यांत—लालनगौरी—लालनगौरी—चल हो पुढें अशी.] बोला-फुलाला गांठ ! तो पहा. गिरिधरच इकडे आला. ' लालनगौरी ' हें त्याच्या तोंडचें

अखंड पालुपद असतें. अजब चीज आहे ! भेटा त्याला. त्या मूर्खाच्या संगतीत तुमची करमणूक पण भरपूर होईल.

दया०—शहाणपणाचा मार्ग म्हणून मूर्खाशी स्नेह-संगत जोडायची ! काय विचित्र प्रसंग हा ! चंपा, गिरिधरची भेट घेऊन स्नेहाची गांठ पक्की बांधतो. एक युक्ति योजतो—

चंपाः—ती कोणती ?

दया०—अंतर्ज्ञानी असल्याचा आव आणतो. भविष्यवाद्याचा वहाणा करतो.

चंपाः—काय ? ज्योतिषी बनणार ?

दया०—गारुड्याच्या पुंगीने नाग डोलतो, तसा याला कसा गुंगवितो पहा ! प्रत्येकाला पुढच्या क्षणाचे बदलतें भविष्य अगाऊ कळण्याची उत्कंठा आहे. म्हणूनच रावापासून रंकापर्यंत सारे लोक ज्योतिषाच्या नादीं लागतात. साळसूद संभावितपणानें कुणाच्याहि घरांतच काय पण पोटांत शिरायलासुद्धां आज काल ज्योतिष्याचा मार्ग फार उत्तम !

चंपाः—चला-गिरिधर आलाच. तुम्हाला आणखी एक गोष्ट सुचवून ठेवतें.
(जातात)

(गिरिधर व लालनगौरी येतात)

गिरि०—लालनगौरी, चल हो पुढें अशी. माझी लालनगौरी गुणाची म्हणून लाड केले आजवर पण असें उधळण्याइतके गुण तुझ्या अंगीं असतील ही मला कल्पना नव्हती. चल. घरीं जा. हा शृंगार उतरून ठेव आतां. अझूनी तुझे पाऊल जागचें हलत नाही ? चावट, फाजील, बावळी, आचरट—

दयानंदः—(प्रवेशून) थांबा-थांबा-उगीच कां मारतां हिला ? (लालन जाते)
बायकांच्या अंगावर हात टाकणें चांगलें नव्हे.

गिरि०—माझी लालनगौरी ! स्वतःच्या पोरीच्या अंगावर वाटेल तसा आडवा उभा हात टाकायला बापाला अधिकार नाही ! हा जुलूम आहे ! पण काय रे ? कोणतूं ? हा शहाणपणा शिकवायला आगांतुकासारखा आडवा आलास ?

दया०—या वेषावरून तरी मी कोण हें ओळखायला येत नाहीं तुम्हाला ?
मी एक साधू आहे—

गिरि०—हात जोडले तुम्हा लोकांपुढें ! रोज़ तांडैच्या तांडे परत पिटाकून लावले तरी एखादा बोके संन्यासी हळूच वर डोकें काढून आहेच ! हें राज्य म्हणजे लौकरच भगंग बैराग्यांची अवाढव्य धर्मशाळा बनणार असा रंग दिसतो. जिकडे पहावें तिकडे भिकाऱ्यांच्या झुंडी-गोसाव्यांचे तांडे-बैराग्यांचे मेळे ! या आपत्तीला कारण मीरांदेवी !

दया०—मीरां देवी ! तिचा काय संबंध ?

गिरि०—त्यांचाच संबंध आहे. या सर्वांशीं ! त्या अर्चाट दान धर्म करतात म्हणून तर हे दरवेशी दारीं गोळा होतात ! कालपासून नवा कायदा करणें राजाजौना भाग झालें आहे. भिकारी, साधुसंत, महंत बैरागी दिसला कीं एकदम हद्दपार करा-यचा ! आणि हा अधिकार मलाच दिला आहे. अधिकाराचा अंमल गाजविण्यांत मी कसा कर्दनकाळ आहे, ठाऊक नाही तुला.

दया०—तुम्ही काय दैत्य राक्षस आहांत ! तुम्ही तर कोंवळ्या अंतःकरणाचे, मनमिळावू, मिठास स्वभावाचे देवमाणूस आहांत बुवा ! तुमच्या सारखे तुम्हीच ! तुमचें सारें खरें चरित्र मी पुरता ओळखून आहे. तसें तुम्ही रंगेलहि आहांत ! कुणाला वाटेल कीं तुम्ही आहांत कलिपुरुषांचे अवतार ! पण मला तर तुम्ही या कलियुगांतले श्रीकृष्णाचे अवतार दिसतां !

गिरि०—काय म्हणतां ? हा गिरिधर गोकुळांतल्या श्रीकृष्णाचा अवतार आहे ! तरीच मला जागेपर्णी-स्वप्नांतसुद्धां मी श्रीकृष्ण असल्याचा वारंवार भास होत असतो. पण काय हो, हें तुम्ही कशावरून सांगतां ? स्वप्नांतसुद्धां माझी मला खरी न वाटणारी गोष्ट—

दया०—मी अंतर्ज्ञानानें ओळखतो. मी भविष्यवादी आहे.

गिरि०—काय म्हणतां ? भविष्यवादी, अंतर्ज्ञानी, बहुगुणी विरक्त सिद्ध महा-पुरुष आहांत ? तरी तुम्हांला पाहतांच मी तडाख्याला ताडलें कीं तुम्ही कुणी भोंदू बैराग्याप्रमाणें साधारण असामी नव्हे. थोर अधिकारी पुरुष आहांत ! मीसुद्धां कृष्णाचा अवतार आहे अँ !

दया०—हा तुमचा वरचरचा अवतार पाहून कुणी कदाचित कबूल करणार नाही पण जरा आंत डोकावून तुमच्या अंतरंगींचा रंग पाहिला कीं कुणीहि सांगेल—
कृष्ण रे कृष्ण !

१६०

नाटक.

दयानंदः—पण तुमच्या अंतरंगींचा रंग पाहिला कीं, कुणीहि सांगेल—
कृष्ण रे कृष्ण !

[पृष्ठ २८]

गिरि०—तंतोतंत पटते हैं बोलणें. जों जों विचार करावा तों तों खात्रीच होते. कृष्णाप्रमाणेंच माझे दिव्य चरित्र ! मला माता दोन होत्या. एक सख्खी—दुसरी सावत्र ! बाप मात्र—जाऊं दे तो विषय—कृष्णाप्रमाणेंच माझे लहानपणसुद्धां रानांत गुरें राखण्यांत आणि शेजाऱ्यापाजाऱ्यांच्या अलड पोरीबाळीशी धिंगामस्ती करण्यांत गेलें ! केवढें साम्य हें ! श्रीकृष्णापेक्षां एका बाबतींत मी श्रेष्ठच आहे. त्यानें सोळा हजार एकशें आठ वायकांशीं संसार केला. पण या गिरिधरनें अद्याप एकाहि लग्नाच्या वायकोशीं संसार साजरा केलेलां नाही. सोळा सहस्र नारी तरी बालब्रह्मचारी ! असाच माझासुद्धां महिमा कृष्णाप्रमाणेंच आहे.

दया०—अहो, पण श्रीकृष्णानें कंस कंदन केले—सोन्याची द्वारका वसविली—भगवद्गीता सांगून अर्जुनाला कर्मयोगी बनविलें—हजारों पतितांचा उद्धार केला—दुष्टांचा संहार केला—

गिरि०—होय हो. एवढ्याच किरकोळ गोष्टी काय त्या माझ्या हातून घडलेल्या नाहीत. घडणारहि नाहीत. बाकीं नांव सुद्धां गिरिधर प्रभु ! लहानपणीं कृष्णाला मुरलीचा नाद होता. मला सुद्धां बरींच वर्षे अलगुजा वाजविण्याचा षोक होता. मागचें जाऊं दे—पुढचें भविष्य सांगा—

दया०—विचारा. विचारल्याखेरीज कुणाचेंहि भविष्य सांगूं नये, असा त्या शास्त्राचा सिद्धांत आहे.

गिरि०—एक महत्त्वाची गोष्ट विचारायची आहे. माझी लालनगौरी—माझी म्हणजे—पाळलेली पोर ! कण्वमुनीची शकुंतला तशीच या गिरिधरची लालनगौरी !

दया०—मग या तुमच्या शकुंतलेलाहि कुणी तरी रंगेल दुष्यंत भेटून ती राजाची पट्टाणी होईल !

गिरि०—खरें ना हें ! थोर सत्पुरुष आहांत ! त्रिकालज्ञानी आहांत—काय सांगावें—देवा, माझे परमेश्वर आहांत ! माझी लालन राजाची राणी होणार ! त्याच खटपटींत आहे मी ! तुमच्याजवळ बोलायला हरकत नाही. पण वाच्यता करूं नका कुठें. बाब अत्यंत नाजूक आहे. विश्वासानें सांगूं ना ?

दया०—संकोच धरूं नका. वैद्याजवळ जसे रोग तसेच ज्योतिष्याजवळ सुख-दुःखाचे सारे कर्मभोग प्रत्येकाला मोकळ्या मनानें सांगून टाकावे लागतात. लपवून ठेवणें श्रेयस्कर नसतें.

गिरि०—थोडक्यांत सांगतोच तर. भोजराजांच्या मनांतून मीरांदेवी पूर्णपणे उतरल्यात याबद्दल उदाबाईसाहेबांची खटपट सारखी सुरू आहे. कालपासून तर भोजराजांनी दुसरें लग्न करावें हेंच दुमणें त्यांनीं त्यांच्या पाठीं लावलें आहे. माझी लालनगौरी मीरांदेवीपेक्षां गुणरूपानें खास उजळ आहे. तुम्ही पाहिली नाहींत तिला. नुसतें रत्न आहे रत्न ! भोजराजाची राणी व्हायला योग्य आहे. उदाबाईसाहेबांच्या मध्यस्थीनें हें कार्य उरकलें तर काय हो ! राजाचा सासरा होईन मी ! हें मुत्सदी धोरण-गुप्त राजकारण आहे माझे. ह्मणूनच मी उदाबाईसाहेबांच्या पुढें फार उदो उदो करीत असतो आजकाल ! तुम्ही वाचस्पति आहांत. पुनः सांगा-हा योग आहे ना ?

दया०—योग आहे पण उपयोग काय ? प्रयत्न हा मनुष्यानें केलाच पाहिजे. केवळ दैवावर विसंबून बसण्यांत काय पुस्कार्य आहे ? पण कां हो ? मीरांदेवीवर राजघराण्यांतल्या सर्वच स्त्रीपुरुषांचा कोप कां ? केवळ कुतूहल-बुद्धीनेच विचारतो.

गिरि०—एक गंमत म्हणूनच एका नां ? काल एका स्वामीला मीरांदेवींनी मुद्दाम दर्शनासाठीं म्हणून अंतर्महालांत बोलावून आणलें. या गोष्टीचा फार गवगवा झाला. गरीबांच्या घरच्या गोष्टींत कुणी फारसें मन घालीत नाहीं. पण थोरामोठ्यांच्या घरच्या क्षुल्लक गोष्टीचा सुद्धां मोठा वाऊ-बभ्रा होत असतो. वेष थेट तुमच्यासारखाच. चेहरामोहरा प्रत्यक्ष पाहिला नाहीं म्हणा. अहो, त्याचें असें झालें, मी त्या स्वामींच्या तलासांत पाळतीवर होतोच. उदाबाईसाहेबांनीच तसें बजावले होते. पण मी माझ्या लालनगौरीच्या समाचारासाठीं गेलों आणि इकडे हा स्वामी महालांत घुसला ! अस्सा हलगर्जीपणा माझ्याच हातून झाला. त्याचें वर्णन मी नंतर ऐकलें. तुम्हाला पाहिलें कीं त्याची आठवण होते—

दया०—मी नव्हे नां तो स्वामी !

गिरिः—भलतेंच ! मी ओळखतो ना माणूस चटकन् चेहऱ्यावरून; अंतरंग पारखतो. ही कलासुद्धां कठीण आहे महाराज ! एकवेळ परमेश्वराची पारख करणें सोपें आहे. पण या जगांत माणूस पारखणें महा कर्म कठीण आहे. पण असो. ती कर्मकहाणी पुढें एका. तो स्वामी अंतर्महालांत आला—

दया०—मीरांदेवीच्या नणंदेनें, दीरानें, पतीनें मोठा गहजब केला त्याच्यावर. त्याला कैद केलें. हद्दपारीची अखेर-सजा फर्मावली. हें सारें ठाऊक आहे मला. पुढें बोला.

गिरि०—अहो, हें कसें कळलें तुम्हांला ?

दया०—मी जसा भविष्यवादी तसाच अंतर्ज्ञानी सुद्धां आहे नां ? त्या स्वामीने म्हणें मीरादेवीला माहेरीं असतांना एक कृष्णाची मूर्ति दिली होती. ती मूर्ति तिच्या सासरच्या मंडळीनीं मूर्तींत पुरून टाकली. मला ठाऊक आहे सारें. पुढें बोला—

गिरि०—बोला काय ? बोल बोल म्हणतां वाचाच बंद झाली माझी. किति खडान् खडा गोष्टी जुळल्या या ! ती मूर्तींत पुरलेली मूर्ति मी हुडकून काढणार आहे.

दया०—कां ! आतां देवपूजेला लागणार वाटतें ? त्या देवाच्या मूर्तीचें ध्यान कां लागलें ?

गिरि०—ती मूर्ति देवाची म्हणून नव्हे तर हिरामाणिकांनीं मढविलेली, सोन्याची आहे म्हणून. बहुमोल ऐवज तो.

दया०—त्या देवानें, कृष्णानें लहानपणीं चोऱ्या केल्या म्हणे. पण तुम्ही आतां त्यालाच चोरणार म्हणतांत ? चोरी केल्याबद्दल शिक्षा होते ठाऊक आहे नां. ?

गिरिः—चुकतां तुम्हीं ! कायद्यानें शिक्षा होते ती चोरी केल्याबद्दल नव्हे तर ती चोरी सांपडल्याबद्दल ! चोरी कशी करावी या विद्येपेक्षां चोरी कशी पचवावी ही विद्या महत्त्वाची आहे. आणि या विद्येचे संस्कार मला वंशपरंपरा आहेत. कैक चोऱ्या मी पचनीं पाडल्या आहेत. तुम्हाला म्हणून सांगतो. धर्मादाय खात्यावरचा सर्वाधिकारी मी ! कैक धर्मादाय रकमा गडप करून घशाखालीं घातल्या. त्यांत दयामाया दाखविली नाही. म्हणून आज भरपूर माया जवळ बाळगून आहे. अहो, पैसा खाणें हें तर अधिकाऱ्यांचें ब्रीदच आहे.

दया०—गरीबांच्या तोंडचा घांस तुम्ही मधल्यामधें खातां ? गरीबांना जीव कीं प्राण करायचे सोडून त्यांच्या जीवावर उठणें हाच कां थोरांचा थोरपणा !

गिरि०—अहो, गरीबांना कसले आले आहेत जीव आणि प्राण ! कित्येक गोर-गरीबांचे-साधुसंतांचे प्राण मी माझ्या मुठींत ठेवले आहेत. काय करूं हो ! तो हद्दपार केलेला स्वामी माझ्या दृष्टीला पडायला पाहिजे होता. असा समोर उभा राहिला असता तर एकदम शिरच्छेद ! एक घाव दोन तुकडेच केले असते त्याचे. अधिकार आहे मला. तुम्ही कां घाबरून दूर सरलांत ?

दया०—अधिकाराचा अंमल चढला आहे तुमच्या डोळ्यावर. माझ्यावरच अंमल-बजावणी व्हायची.

गिरि०—काय खूळ आहे ? तुमची आमची जीवाची मगरमिठी पहिल्याच

भेटीला बसली. कसलीही काळजी करूं नका. निर्धास्त असा. हा तुमचा हनुमान द्रोणागिरी उचलून आणील-रावणाची लंका जाकून टाकील-काय वाटेल तें करील.

दया०—आहे-राम आहे तुमच्यांत कांहीं तरी.

गिरि०—पण मी अवतारी पुंस्व म्हणून जगांत मिरवूं शकेन नां ? काय करूं ? द्रव्याची हांव संपली. पण येनेकेन प्रकारेण जगाला पायाशी वांकविण्याची महत्त्वाकांक्षा—

दया०—तुमचें अवतारी पुंस्वाचें सोंग पुढें मार्गें साजरे होईलच. पण माझे मात्र हें सोंग उघडें पाहूं नका. नाहीतर कधीं तरी संशय घ्याल आणि त्या हृदयार केलेल्या चोराला सोडून हा संन्यासी सुळावर चढवाल !

गिरि०—काय बोलणें कां सोंग हें ! तुमचा संशय ? स्वप्नांत नाही. तुम्ही माझे गुरुदेवत !

दया०—या गुरुदेवतेच्या कृपेनें, शिष्यवरा, तुझे सर्व मनोरथ सफल होतील. पण शिष्या, या गुरुच्या वास्तव्याला गुप्त ठिकाण पाहिजे. इतके दिवस बायकांची तोंडे मी बघत नसें. पण तें व्रत मी नुकतेंच सोडून दिलें—

गिरि०—आणि आतां कोणतें सुरुं केलें ?

दया०—पुंस्वांची-विशेषतः राजघराण्यांतील पुंस्वांचीं तोंडे मी कांहीं काळ पहाणार नाहीं. तेव्हां तसा बंदोवस्त कर.

गिरि०—तो करतो. कोणत्याच पुंस्वांचें तोंड तुम्हांला दिसणार नाहीं. फक्त सुंदर बायकांचींच तोंडे पहायचीं, असा जरी नेम केलांत तरी, तीही नाजूक व्यवस्था मी करूं शकतो. चंपा; चमेली, प्रभावळ, कांचनमाला—

दया०—शिष्या, तूं बहकत चाललास ? तोंड आंवर नाहीतर तुजेंसुद्धां तोंड मी पहाणार नाहीं.

गिरि०—क्षमा करा. राजघराण्यांतील पुंस्वांचीं नाहीं पण बायकांची दर्शनें तरी घ्याल नां ? मीरांदेवींना तुमच्यासारख्या साधुसंताबद्दल फार आदर आहे. त्यांचें दर्शन घ्याल नां ?

दया०—आनंदानें ! तीच माझी इच्छा आहे. साध्वी स्त्रियांचें शुभ दर्शन परमेश्वर-दर्शनाइतकेंच पवित्र पुण्यदायि असतें ! चल. शुभस्य शीघ्रम् !

गिरि०—चला. आतांच तुमची भेट होण्याची व्यवस्था करतो. हीसुद्धां मोठी कठीण गोष्ट आहे. पण चलाच. तुळशीपूजेची मीरादेवींची वेळ झाली आहे. या वेळीं त्या वृंदावन चौकांतच असतील.

दया०—माझा प्रवेश कसा होणार तिथें ?

गिरि०—मी आहेंनां तुमचा पाठीराखा ! आत्तां चोहोंकडून भिकारी बैराग्यांचे तांडे वाड्याच्या महाद्वारांत गोळा व्हायला लागतील. त्यांतच तुम्ही मिसळून चालूं लागा. मी माझ्या कामगिरीवर जवळपास उभा आहेच. पण चलाच आतां. सरकारी कामांत हलगर्जीपणा उपयोगाचा नाही. प्राणावरचा प्रसंग तो ! सूर्योदय होऊन घटिका झाली—

दया०—खरं आहे—

पद ९ [राग-हिंडोल-ताल त्रिवट]

दावि रवि-राजा । सुहास्य-तेजा । हृदयांत उसळे नशा
आनंद ॥ ध्रु० ॥ सफला आज कार्य-योजना । देवराय
पुरवील मनीषा माझ्या ॥ १ ॥

(जातात) (एक आंधळी म्हातारी भिकारीण व तिची ल्हान मुलगी येतात.)

म्हातारीः—आतां आमची लाज तुलाच रे देवा !

पोरगीः—आजी, मला भूक लागली ग.

म्हातारीः—पण इकडे कुठें घेऊन चाललीस मला ?

पोरगीः—वाड्याकडे ! पुष्कळ भिक्षा मिळेल वाड्यांत. किती तरी भिकारी तिथेंच रोज जातात—

म्हातारीः—अग हो पण पोरी, कालपासून मारपीट करून हांकलून देतात नां शिपाई ? भीक पदरीं पडणें तरी सगळ्यांच्याच नशीबीं नसते. शिपाई खाऊं कीं गिळूं करतील—

पोरगीः—तो बघ—एक बैरागी वाड्यांतच चालला आहे. त्याच्याच पाठीमागून मागल्या दरवाजानें—हळूच जाऊं म्हणजे झालें. (जातात)

प्रवेश तिसरा

[वृंदावनाचा चौक-मीरांबाई आणि दयानंद प्रविष्ट]

दयानंदः—देवि, माझी चिंता करुं नको. मला मात्र अहोरात्र तुझी चिंता लागून राहिली आहे.

मीरांबाईः—चंपानें सर्व गोष्टी मला सांगितल्या. पण केवळ माझ्यासाठीं तुम्ही आपला जीव निष्कारण धोक्यांत लोटावा हें मला इष्ट वाटत नाही. माझ्या संरक्षणाचा सर्वतोपरी भार त्या माझ्या श्रीकृष्णप्रभूवर आहे.

पद १० [राग-बागेश्री-ताल धुमाळी]

त्राता प्रभु सकलांचा । हा अंतरिंचा साचा दृढ भाव
निरंतरचा ॥ ध्रु० ॥ नच जीवास आसरा । प्रभुवांचुनि
दुसरा । घेतचि स्वजनांचा तो भार शिरीं सारा ॥ १ ॥

दयानंदः—प्रभूची इच्छा म्हणूनच या चितोडनगरींत माझे अकल्पित आगमन झालें. हा सर्व मंगल योगायोग जमून आला. आणि आतां इथेंच गुप्तपणें राहून तुझे संरक्षण करण्याची प्रेरणा, त्याच प्रभूनें माझ्या अंतःकरणांत निर्माण केली आहे. सज्जनांचा सांगोपांग सांभाळ करणारा सर्वसाक्षी परमेश्वर, स्वतः थोडाच उभा राहतो समोर ! कुणाच्या तरी मनीं मुखीं उभा राहूनच तो आपलें भक्त-पालनाचें ब्रीद पाळीत असतो. गिरिधरच्या स्नेहसलोख्याचें सहाय लाभल्यामुळें मला आतां कसलीच चिंता वाटत नाही !

मीरांबाईः—पण राजाज्ञेचा भंग करून निष्कारण दोषाला-रोषाला पात्र होणें श्रेयस्कर आहे कां ?

दयानंदः—राजाच्या आज्ञेपेक्षां देवाचीच आज्ञा मी अधिक प्रमाण मानतो. राजाज्ञा-भंगाचें पातक, त्याचप्रमाणें गिरिधरसारख्या मूर्ख पण भोळ्या जीवाशीं प्रतारणा मांडण्याचें पातक ! सत्कार्याचें पुण्य-श्रेय पदरीं पाहून घेण्यासाठींच मी या दोन महापातकांचा धनी होण्याला आनंदानें तयार झालों आहे. शुभ परिणामाकडे दृष्टि देऊन पवित्र हेतूनें आरंभलेल्या कृत्यांत पापाची फोल कल्पनाच संभवत नाही—

चंपाः—(प्रवेशून) राणीसरकार, तुळशीमातेच्या पूजेची सर्व सिद्धता झाली आहे. स्वामी महाराज, ती श्रीकृष्णाची मूर्ति दृष्टीला दूर झाल्यापासून नित्य नैमित्तिक

आन्हिक कार्यातसुद्धां राणीसरकारांचें चित्त लागेनासें झालें आहे. पण ती मूर्ति पुनः कोठून मिळणार ?

दया०—श्रद्धेचें बळ तेंच पुण्याईचें फळ ! देवावर श्रद्धा ठेवा. त्या मूर्तीचा पुनर्लाभ निश्चितपणें होईल.

मीरां०—तुमची देववाणी सफल होवो !

दया०—देवि, जातों मी—[पडद्यांतः—पळ काढा—आतां पळभर थांबाल तर देहांत प्रायश्चित्त मिळेल] हा कोण ? गिरिधरच इकडे येत आहे. (मीरांबाई व चंपा जातात. गिरिधर पूर्वोक्त ओरडत येतो) गिरिधर, या लाल रेशमी चाबुकाच्या फटकांच्यांचा प्रसाद भिकारी बैराग्यांना देऊन आला वाटते ? मोठें शतकृत्य केलेंत !

गिरि०—शतकृत्य म्हणजे ? शेकडों भिकार्यांना हाणाहाण करून दाणादाण उडविली त्यांची ! पण गुरुमहाराज, अद्दनी तुम्ही इथें कसें ? मीरांदेवीचें दर्शन झालें नां ? आतां इथें अधिक वेळ उभे रहाल तर दुदैव मात्र पुढें उभें राहून तें तुम्हां आम्हां दोघांच्याहि वोकांडी बसेल. तो आला आमचा हस्तक-खवळलेला कालिया ! धर्म करतां कर्म उभें राहायचें !

कालियाः—(प्रवेशून) धर्म नाही आणि कर्म नाही. दान धर्म कांहीं नाही. ए गोसावड्या,

गिरि०—कालिया, असें अंगांत दैत्य संचारल्यासारखें अकांडतांडव काय आरंभलें आहेस ?

कालियाः—माझ्या अंगांत वीरश्री संचारली आहे. हा मर्द आतां ऐकणार नाहीं.

गिरि०—चल-तिकडे हो. यांचा उपमर्द करतोस ? या भोळ्या शंकराच्या पिंडीला पाय लावतोस ? नंदिबैला—

कालियाः—या शंकराच्या समोर तुम्हीच आहांत. चल, वाजूला व्हा.

गिरि०—वाजू अंगावर येईल. सांभाळ, अरे, हे माझे गुरुमहाराज आहेत—

कालियाः—म्हणजे ? तुम्हालाहि एकूण भेटला म्हणायचा कुणीतरी गुरु !

गिरि०—चल—यांचे पाय धरून क्षमा माग.

कालियाः—जय भं भोलेनाथ ! (साष्टांग नमस्कार घालतो)

गिरि०—कालिया, तुझ्यावर माझा राग आहे. पुरलेल्या मूर्तीचा ठिकाणा सांगितला नाहीस अँ ! (चाबूक उगारतो)

कालि०—धांव रे सद्गुरु राया ! तुमची पाद्यपूजा केली त्याचें हेंच कां हातोहात फळ ?

दया०—गिरिधर, स्त्रावतार काय धरतां ? शांत व्हा. गरीबांना मारुं नये. तुम्ही वीर आहांत. क्षमा वीरस्य भूषणम् !

कालि०—सांगा. सांगा. शांत व्हायला सांगा. शांततेचा उपदेश तुमच्या-सारख्या महात्म्यावांचून कोण करणार ?

गिरि०—कालिया, हे महात्माच आहेत ! यांची तैनात गुप्त रीतीने ठेवायची आहे.

कालि०—कुठें ? धर्मशाळेंतच नां ? मग आपल्या घरीं काय वाईट आहे ?

गिरि०—माझें घर धर्मशाळा आहे कीं बैराग्यांची मठी आहे ? यांची स्वतंत्र सोय करायची आहे. चल, तुला सारें सांगून ठेवतो. हो. पण आधीं ती मूर्ति पुरल्याची जागा दाखीव.

कालि०—चला माझ्याबरोबर—

गिरि०—गुरुमहाराज चला—(जातात. दुसऱ्या बाजूनें आंधळी भिकारीण व तिची पोर येतात.)

पद ११

लाज रखो, तुम मेरी । प्रभुजी ॥ ध्रु० ॥ जब बैरीनें कवरी पकरी,
तबही मान मरोरी ॥ प्रभुजी० ॥ १ ॥ मै गरीब तुम करुणा-
सागर । दुष्ट करत बलजोरी ॥ प्रभुजी० ॥ २ ॥ मीराके प्रभु
गिरधर नागर । तुम पिता मै छोरी ॥ प्रभुजी ॥ ३ ॥

भिकारीणः—माई, गरीबाला भिक्षा वाढा. दानधर्म करा. देव तुम्हाला उदंड धनदौलत देईल. पोरी, इथें तर कुणीच दिसत नाहीं. कुठें घेऊन आलीस या आंधळीला—?

(मीरांबाई येऊन तुळशीची पूजा करुं लागते.)

पोरगीः—आजी, राजवाड्यांत आलों आपण—

भिकारीणः—अग काटें, कशाला आलीस इथें ? बाहेरच्या बाहेरच जायचें तें. चल बये, चल लौकर माघारीं. शिपाई पाहतील तर अंगाची चामडीच लोळवतील.

पोरगीः—आजी, एक बाई तुळशीची पूजा करायला आली आहे, राजांच्या राणीसारखी दिसते बघ.

भिकारीणः—पोरी, भीक नको पण कुत्रा आंवर म्हणायची पाळी ! शिपाई आला तर प्राणाची भीक सुद्धां पदरीं पडायची नाहीं ग. माझे तर काळीज कसे धडधडायला लागले. चल—

पोरगीः—कुठें जायचें दुसरीकडे ? मला भूक लागली ग !

म्हातारीः—सडकून मार खायला मिळेल इथें—(जाऊं लागते.)

मीरां०—थांबा, म्हातारवाई, जाऊं नका. दारीं आलेला भिकारी विन्मुख जाणें चांगलें नव्हे—

म्हातारीः—बाई, शिपायाची भीति म्हणून जीव मुठींत घेऊन परत जायचें ! मूठभर भिक्षा घाल. माझी पोर आज दोन दिवस उपाशी आहे—अन्नपाण्याविना व्याकळून गेली आहे.

पोरगीः—आजी, भूक लागली ग ! (रडूं लागते.)

मीरां०—रडूं नको बाळ. थांब हां—तुला खाऊ देतें. चंपा, तें नैवेद्याचें ताट आणून या म्हातारीच्या पदरांत टाक—(चंपा तसें करते)

पोरगीः—आजी—आजी, हा बघ पेढा—हा बघ लाडू आणि हें बघ काय तें—आजी, तुझ्या तोंडांत घालूं ?

म्हातारीः—तूच खा बरें बाळ. माझी लक्ष्मीमाई तूं—माझ्या पोरीचा उपाशी आत्मा तृप्त केलास. या म्हातारीचा व्याकूल आत्मा शांत झाला. गरीबावर दया केलीस. देव तुझ्यावर दया करील. देव तुला उदंड औक्ष देईल. तुझ्या नांवाचा चौघडा चौमुख्यांत अखंड वाजत राहील. माझी धर्माची माय तूं ! या म्हातारीचा दुवा खोटा होणार नाहीं बघ.

मीरां०—बाई, तुझा अंतःकरणाचा आशीर्वाद खोटा कसा होईल ? श्रद्धालु गरीबांच्या भावज्या बोलीनें देव बोलतो. गरीबांच्या भाविक चालीनें देव चालतो. पण गाणें कोण म्हणत होतें ? ही तुझी पोर कां ? बाळ, आणखी एखादें गाणें म्हण बघूं. तूं किनई फार गोड गाणें म्हणतेस बघ.

म्हातारीः—म्हण—म्हण—पोरी देवाचें गोड गाणें म्हणून दाखीव आपल्या या अंबाबाईला—

पोरगीः--पण माई, तें-तें तुमच्या गळ्यांतलें द्याल कां? मी घालीन गळ्यांत—

चंपाः--राणीसरकार, ही पोर गळ्यांतला हिच्यामोत्यांचा कंठा मागते आहे !

म्हातारीः--वेड कां लागलें आहे तुला ? काय मागावें, काय नाहीं, कळत नाहीं ? बघेल तें मागायला लहान कां आहेस ? बाईसाहेब, पोर अलड आहे. रागावूं नका-पोरी, लहान नाहीस तूं-मागूं नये असें भलतेंच.

मीरां०—लहानच नाहीं तर काय ? आम्हींसुद्धां लहानपणीं असेच बाळहट्ट धरले होते. बाळ, देईन बरें तुला हा कंठा. पण आधीं गाणें म्हण—

पोरगीः—देवाचेंच गाणें म्हणते हां. (चमेलि प्रवेशून ऐकून जाते.)

पद १२

बालपनमों वैरागन करी गयोरे ॥ ध्रु० ॥ खीदा कामलिया
तो हाथळ करिया । जमुनाके पार उतरगयो रे ॥ १ ॥
जमुनाके नीरे तीरे धेनु चरावत । बन्सीकी टेक सुनागयो
रे ॥ २ ॥ मीरांबाईके प्रभु गिरिधर नागर । सांवली सूरत
दरसन दे गयो रे ॥ ३ ॥

चंपाः--एका, राणीसरकार, गिरिधर प्रभु श्रीकृष्ण म्हणे आपणाला दर्शन देऊन गेले !

मीरां०—बाळ कित्ती-कित्ती सुंदर गाणें म्हटलेंस ! तुझ्याइतकेंच सुंदर. गळा तरी कित्ती गोड तुझा !

म्हातारी०--कसलें माझ्या बाळीच्या बोंबड्या बोलीचें एवढें कौतुक करतां ? खरें सांगूं माई, पोरीचा गळा गोड नाहीं पण मीरांदेवीचीं गाणींच इतकीं गोड, प्रेमळ आहेत कीं तीं कुणाच्याहि गळ्यांतून निघालीं तरी जीवाचे देहभान हरपून टाकतात. थोर थोर साधुसंत-गोरगरीब-भिकारीटोकारी मीरादेवींच्याच पदांचा छंद धरतात. असा एक गांव नाही कीं जिथें हीं गाणीं ऐकायला येत नाहींत.

चंपाः--पण हीं मीरादेवींची गाणीं या पोरीला कुणी शिकविलीं ? बाई, तूं कोण ? कुठली ? तुझें नांव गांव सारें सांग. तूं असा जन्मभर भीक मागण्याचाच धंदा करतेस वाटतें ?

म्हातारीः--मी जन्माची भिकारीण नाहीं. पण कर्माचा भोग म्हणून हे दिवस

दैवाला आले. मी राहणारी मेडत्याची ! मीरांदेवीचें माहेर तें. ल्योकहोता. सून होती. घरदार होतें. पण पुण्याचा वांटा सरला अन् हा भोगवटा नशीवाला आला ! काय सांगूं बाई ? कपाळींची कर्मकथा—(रडूं लागते)

मीरां०—बाईट वाटून घेऊं नकोस. सुखदुःखाचेंच चक्र सारखें फिरतें आहे. त्यांतून कोण चुकला आहे ?

म्हातारीः—लेक, सून गेलीं. देव मलाच कुठें विसरला ? माई, ही माझी नात बरें. सुनेसाठीं न् पोरासाठीं रडून रडून डोळे गेले माझे. ही माझी आंधळीची चिमणी काठी एवढी देवानें जवळ ठेवली आहे. या पोरींत माझा सारा जीव गुंतून राहिला आहे.

चंपाः—आधीं हें तर सांग—हीं गाणीं हिला कुणीं शिकविलीं !

म्हातारीः—माझी सून—मीरांदेवींच्याच तैनातीला वाड्यांत बटीक होती. हीं गाणीं मीरांदेवींच्या तोंडून ऐकून ऐकून ती म्हणूं लागली. फार वरसें लोटलीं. माझी सून त्यावेळीं हीं गाणीं हौसेनें म्हणत होती पण तोंच गाणीं गाऊन आज पोटाला मिळवावें लागतें आहे. मीच शिकवलीं हीं गाणीं या पोरीला. पण माई, काय सांगूं चमत्कार ! मीरांदेवींच्या गाण्याचा असा थोर महिमा ! तीं गाणीं म्हणून भीक मागितली कीं देव कांहीं म्हणून पोटाला उणें पडूं देत नाहीं. आत्तांच पाहिलें नां !

चंपाः—पण चितोडला—इतक्या दूर कां आलीस इकडे ?

म्हातारीः—मीरांदेवींचें हें सासर नां ? तिची कीर्त ऐकली. दानधर्माच्या वार्ता कानीं आल्या. दीन दुनिया त्या माऊलीच्या गुणांचे गोडवे गात राहिली आहे ! आशेनें त्या देवीच्या पायाजवळ आले पण चार दिवस उन्हातान्हांतून वणवणतें आहे. वाड्यांत भिकाऱ्यांची दाद कोण घेईना. माई, काय सांगूं ? मीरांदेवीची भेट होईल तर हीं आंसवांची मोतीं मी कां ढाळीत राहीन ? ओंजळीनें मोती वाढेल बरें भिक्षेला ती देवी ! पण मला पापिणीला त्या देवीची भेट कुठली घडायला—

चंपाः—म्हातारे, मीरांदेवी तुझ्यासमोर इथें उभ्या आहेत.

म्हातारीः—काय सांगतां हें ? गरीबाची थटा करतां होय ?

मीरां०—थटा नव्हे. ही मीरांच तुझ्याशीं इतका वेळ बोलत उभी आहे इथें—

म्हातारीः—खरेंच ? मी त्या जगदंबेच्या पायाजवळ उभी आहे ? अहाहा ! माझी लक्ष्मी मला भेटली ! आनंदाच्या आंसवांनीं डोळे भरून आले. पण माई, मला

आंधळीला तुझे दर्शन डोळे भरून घेणं नशीवीं नाहीं ग-पोरी, या जगदंबेच्या पायाशीं लोळण घे-असें लोटांगण घाल ग-आज आपली हांक देवानें ऐकली ! मीरां देवी, मीसुद्धां कुणवीण होतें वाड्यांत-नोकरीवर असतांना या-या हातावर झेललें आहे तुला. काटिखांद्यावर खेळविलें आहे मी तुला. तूं आतां मोठी झालीस. मला आंधळीला दिसत नाहीं डोळ्याला. पण मनापुढें तुझी गोजिरवाणी वाळमूर्ति उभी राहिली वघ. राजराजेश्वराची राणी तूं ! मला भेटलीस—चार गोड शब्द बोललीस. ब्रह्मांडाचें राज्य मिळालें-आनंदानें अस्मान ठेगणें झालें ! देवाची दया ! देवाची माया !

चंपाः—हिला तर आनंदानें वेड लागलेलें दिसतें—

मीरां०—म्हातारा प्रेमळ जीव ! अभागी जीवांचा अकल्पित आनंद असाच अलौकिक असतो. वाळ, तुला कंठा पाहिजे नां ? चंपा, या वाळ जीवाची उत्कंठा पाहिलीस किती आहे ती !

म्हातारीः—करायचा काय कंठा ? माई, तूं साक्षात् लक्ष्मी आहेस ! हे हिच्या-मोत्याचें वैभव तुझी सांवली आहे; तुझ्या सांवलींत भाग्याचीं ब्रह्मांड उभीं राहतील ! वेडा हट्ट पोरीचा—

मीरां०—लहान वाळाची मूर्ति म्हणजे देवाचीच मूर्ती ! या देवरूप दौलतीपुढें या दौलतीचें काय मोल ? नाहीं म्हणूं नको. हा घे कंठा—(कंठा देते. उदाबाई व चमेली प्रवेशतात.) चंपा, हिला बाहेर पोहोचीव-जा.

चंपाः—चल, म्हातारे, आतां भीक मागत त्रिखंड पायाखालीं तुडवीत हिंझूं नकोस. जन्माचें दारिद्र्य दूर झालें. (जातात.)

उदा०—वहिनी, हें काय ? मोत्याचा कंठा त्या भिकारणीच्या पोरीच्या गळ्यांत घालायला दिलास ? आणि तो तिनें घातला ! ती थेरडी वेडी-तूं वेडी कीं मीच वेडी ? मीच वेडी म्हणून विचारते तुला. तुझ्या औदार्याची गंगा कशी दुथड्या दुभंगून वाहते आहे मला ठाऊक कां नाहीं ? पण हें पाहून फुकट आमचें काळीज मात्र दुभंगून जाते. काल ऐकलें कीं, याच वृंदावनाच्या चौकांत तूं ओंजळीनें मोती वाढलेंस भिक्षेला. खरें वाटलें नाहीं. पण आज खात्रीच झाली हें प्रत्यक्ष पाहून. राज्याचा सारा खजिना खुला करून त्या भिकाऱ्यांच्या पायांवर पालथा घालायला तूं मार्गेपुढें पाहाणार नाहींस. बहुमोल कंठा भिकारीणीच्या डोंवळावर ! धन्य आहे तुझे दातृत्व !

मीरां०--माझे कसले दातृत्व हे ? खरा दाता तो एक देव ! आपण सारे पामर भिकारी ! प्रामाणिकपणे भीक मागून पोट भरणाऱ्या अनाथ अपंगांना कमी कां लेखतां ? वन्सं-या जगांत कोण भिकारी नाही ? सारे जग भिकारी आहे ! कांचन, कीर्ति, संतति, समृद्धि-कशाची तरी याचना करीत प्रत्येकजण देवाच्या दारीं धरणे धरून बसतो.

उदा०--काय या भिकार कल्पना ! सारे जग भिकारी-आणि तुझा तो श्रीकृष्ण-प्रभु मात्र श्रीमंत ! कीं तोसुद्धां झाला कंगाल ? विश्वाच्या दौलतीची खैरात अशा कंगालांना करून--

मीरां०--देवसुद्धां भिकारी आहे. भावभक्तीचा भुकेला भगवंत भक्ताच्या दारीं त्याच्या एकनिष्ठ अंतःकरणाची याचना करीत तिष्ठत राहतो. कुणी सांगावे ? या भिकारिणीच्या रूपाने देवच दारीं आला असेल !

उदा०--चमेली, ती पहा, ती थेरडी चालली आहे चंपा बरोबर-तिला ओढून आण इकडे.

चमेली:--बाईसाहेब, ती भिकारणीची पोरटी मघाशी गाणी म्हणत होती. ती म्हणे मीरांदेवींनीच रचिलीं आहेत. (जाते.)

उदा०--हीच तर मीरांदेवीची किंमत जगाने केली आहे. हिचीं गाणी भिकाऱ्यांनीं रस्त्यानें ओरडत फिरून भीक मागावी ? काय उरली त्यांत त्या गाण्यांची नू तीं गाणी रचणाऱ्या या मीरांदेवीची प्रतिष्ठा ! आण-आण तिला ओढीत अशी समोर. काय नाही येत ? कालिया-कालिया--

कालिया:--(प्रवेशून) हांकेसरशी हजर आहे. आज्ञा व्हावी--

उदा०--जा-त्या थेरड्या भिकारणीला मेलेल्या कुत्रीसारखी फरफटत ओढून आण-(कालिया जातो.)

गिरि०--(प्रवेशून) काय ? भिकारीण ? ही कुठून उलथली पुनः दावेदारीण ?

उदा०--गिरिधर, या वृंदावनाच्या चौकापर्यंत हे भिकारडे अझूनी येऊं शकतात याचा अर्थ काय ?

गिरि०--आमचे दुदैव ! दुसरे काय ? (कालिया, चमेली म्हातारीला-पोरीला ओढीत आणतात.) कालिया, ही थेरडी तुझ्या माझ्या काक-दृष्टीच्या नेमांतून अचूक निसटून येथवर कशी आली ?

कालियाः—यमाजी भास्कराची दृष्टि चुकवून अद्याप ही जिती जिवंत राहिली आहे. तिथें तुमच्या माझ्या दृष्टीची चूक भूल काय घेऊन वसतां ?

उदा०—गिरिधर, त्या पोरीच्या तोंडाकडे काय टक लावून पहात राहिलांत ? तिनें तो मोत्याचा कंठा चोरला आहे पहा—

मीरां०—गरीवांवर खोटा आळ घेऊं नका. त्या पोरीनें तो कंठा चोरला नाही. तिला तो मी दान केला आहे.

उदा०—गिरिधर, मी सांगतें नां ? हिनें ही चोरीच केली आहे. दिवसा भीक, रात्रीच्या चोऱ्या—हें यांचे धंदे ! पण हा तर दिवसाढवळ्या दरवडा !

गिरिधरः—कालिया, पाहतोस काय ? उडीव कोरड्याचे फटकारे पाठीवर. तूं त्या थेरडीचा समाचार घे. मी या पोरीला संभाळतो. मोत्याचा कंठा गळ्यांत घाला यला पाहिजे नाहीं कां ? थेरडे, या कंठ्यानेच तुझ्या गळ्याला फांस लावला हा ! कालिया, ओढ त्या थेरडीला इकडे—

पोरगीः—नका—नका. माझ्या आजीला मारूं नका. मी तुमच्या पायां पडते—

कालियाः—चल दूर हो पोरेटे, नीट उभी रहा. (फटके मारूं लागतात)

मीरां०—खबरदार, कालिया, गिरिधर, दूर व्हा. यांच्या केंसालाहि धक्का लावूं नका. हात आंवरा —

उदा०—हिचें काय ऐकतां ? उडवा कोरडे—या आंधळीचे डोळे चांगले उघडले पाहिजेत.

कालियाः—हिचे डोळे कायमचेच मिटवितो—

भोजराजः—(प्रवेशून) काय गडबड आहे ? आक्का, हा काय आहे प्रकार ?

उदा०—कुमार, ओंजळीनें मोती उधळणारी ही वहिनी ! हिचा दानधर्म नडतो आहे हा ! या दरिद्रांचे पाय वृंदावनाच्या चौकापर्यंत—देवघरांतल्या देवापर्यंत पोहोचूं लागले—जामदारखान्यांतल्या खजीन्यापर्यंत यांचे हातसुद्धां लांबूं लागले म्हणायचे ! हा कंठा या भिकारणीनें चोरला—

मीरां०—वन्सं, हा कंठा मी या म्हातारीला माझ्या हातांनीं देऊन टाकतांना तुम्ही प्रत्यक्ष पाहिलांत आणि आतां चोरीचा खोटा आरोप या गरीवांवर लावून असा खोटेपणा कां करतां ?

भोज०--चोराला चोर म्हणायचीसुद्धां चोरी ! चोरांची तरफदारी चोरांचाचून कोण करणार ? मीरां, तुझा हा बेसुमार दानधर्म म्हणायचा कीं मूर्खपणा म्हणायचा ! भीकेची झोळीच अखेर हातांत घेण्यांची हीं अवलक्षणे तुला सुचतात तरी कशी ?

उदा०--भलत्याच वेळीं भलतेच वोलत नाहीं मी. पण कुमार, एकच सांगतें, तूं दुसरें लग्न कर. दानधर्मासाठीं घरावर तुळशीपत्र ठेवणारी ही वहिनी-ही संसारी बायको म्हणायची कां ? मोठेपणा मिळावा ही हिची हांव ! अशा लबाड, ढोंगी बायकोच्या संगतीनें भाग्याचा संसार चढायचा तर नाहींच पण या उधळेपणानें उलट रसातळाला मात्र जायचा !

भोजराजः--कालीया, गिरिधर, पहातां काय ? या भिकारिणीच्या अंगाची चामडी लोळवा.

मीरां०--गरीबांना गांजण्याचा सर्वांनींच विडा उचलला कां ?

भोजराजः--अपराध्याला शासन झालेंच पाहिजे.

मीरां०--हे गरीब जीव गुन्हेगार नाहीत. दुर्दैवानेच वेळ आणली म्हणून पोटासाठीं आपल्या दारीं हे असे पतितासारखे उभे आहेत. ही मीरां आपणां समोर उभी आहे. हिचा जीव घ्या पण या गरीबांच्या जीवावर उठूं नका.

म्हातारीः--सरकार, सरकार, माझा म्हातारीचा जीव खुशाल घ्या. पण पोरीला मारूं नका. दया करा. मीरांदेवी, माझे मायमाऊली, सीतासावित्री, आतां तूं तारणार आणि तूं मारणार !

विक्रमः--(प्रवेशून) आतां कोण तारणार ?

मीरां०--अनाथांचा नाथ-गरीबांचा पालनवाला तो गोपाळ कृष्ण !

विक्रमः--भाग्य समजा-हा कंठा चोरल्याबद्दल आम्ही या थेरडीचा कंठनाल चिरला नाही. गिरिधर, कालीया-उडवा फटके--

म्हातारीः--देवा, अनाथांचा अंत नको रे पाहूं !

गिरि०--महाराज-महाराज-हा काय चमत्कार ! मी या म्हातारीला फटके मारतो पण मार बसतो आहे माझ्याच पाठीवर-वळ उठले-पाठीची चामडी निघाली ! ओ-यो-यो-यो-महाराज--

कालियाः--सरकार, एकदम पोटशूळ उठला-प्राण चालला-मेलों-मेलों--!

भोज०--मोठा चमत्कार आहे !

उदा०--चमत्कार कसला ? हिने कांहीं तरी चेदूक केलें ग बाई चेदूक केलें !

विक्रमः--चेदूक नाहीं नू चमत्कार नाहीं. ढोंग करतात हे. वहिर्नाच्याच कारस्थानांत सामील आहेत. मी करतो या पोरटीचे नू थेरडीचे गळे धडा वेगळे !

मीरां०--थांबा. भावोजी, अगोदर माझा गळा सोडवा. नंतर त्या गरीवांच्या जीवावर शस्त्र चालवा. तुमच्या अविचाराचा पल्ला येथवर पोहोचला असेल तर या-चालवा शस्त्र-ही मीरां या अनाथ अर्भकाला आणि या जीर्ण जीवाला अक्षी-अक्षी हृदयाशीं कुर्वाळून धरीत आहे ! चालवा पाहूं शस्त्र माझ्यावर-उगी बाळ, घावरुं नको-

विक्रमः--अनर्थ झाला. भ्रष्टाकार माजला ! वहिनी, कुठल्या हीन जातीकुळीच्या या पोरटीला, या अंत्यजाच्या कारटीला अशी उराशीं कवटाळतां ?

मीरां०--ही पोर अंत्यजाची नाहीं. पण असली तरी त्याचें काय ? देवाचें नांव घेणाऱ्या प्रत्येक भोळ्या भाविक जीवाची जात एकच-भक्ताची जात ! देवाच्या दारीं जातीगोतीच्या झोटिंगाला मज्जाव आहे. जुलुमी जाति-भेदाचा प्रवेश देवाच्या न्यायी दरबारांत नाहीं. देवाला सारीं लेकरें सारखांच !

उदा०--जातीकुळीला बद्ध लावणारी तूं ! हात टेकले तुझ्या हटवादीपणापुढें. दूर लोटून दे या पोरटीला.

विक्रमः--कुमार, वहिनींची लीला आणखी किती वेळ पहात राहणार ?

भोज०--मीरेवरोवरच तिच्या या लीलेचाही अंत होणार--

म्हातारीः--सरकार, सरकार, ईश्वराच्या लीलेचा अंत कोणाला लागणार ? प्रभु गोपालकृष्ण देवीच्या पाठीशीं उभा आहे !

भोज०--गोपालकृष्ण ! तो दडला-गाढला आहे सप्तपाताळांत. तो कशाला येतो हिला तारायला नू मरायला ?

मीरां०--माझा गिरिधर गोपालकृष्ण माझ्या अंतःकरणांत अखंड वास करीत आहे !

भोज०--काढतो खेंचून वाहेर तुझ्या अंतःकरणासकट त्या तुझ्या गोपालकृष्णालाही- (तरवार घेऊन धांवतो-अंधार होतो-मीरांदेवीच्या चार आकृति दिसतात-लगेच अदृश्य होतात !)

भोज०--हें काय ? मीरां-मीरां-चहुंकडे मीरां ! (तरवार गळून पडते)

विक्रमः--कुमार-कुमार, तुमच्या दृष्टीला भ्रम तर झाला नाही ?

उदा०--चांडाळीने देव घातला-नवऱ्याला वेडे बनविले-चेंदूक केले--

मीरां०--गोपाळकृष्णा ! तूच आतां या गरीब जीवाला दयेची भीक घाल--

भोज०--मीरां कुठे आहे ? तिचा तो गोपालकृष्ण कुठे आहे ?

[वृंदावनांतून कृष्णभगवान् प्रकट होतात. मीरांदेवीच्या पदरांत मूर्ति टाकतात.]

मीरां०--नाथ-नाथ-हा पहा माझा गोपाळकृष्ण ! ही पहा त्याची रत्नजडित सुवर्ण मूर्ति !

विक्रमः--पण ही आली कुठून ? स्वर्गांतून खाली उतरली कीं पाताळांतून वर प्रकटली !

म्हातारीः--(आनंदाने नाचत) देव धांवला ! देव पावला !

विक्रमः--अरे, या आंधळीलाहि दृष्टि आली--!

उदा०--अगबाई, हिनें तर चक्क डोळे उघडले--!

गिरि०--लख प्रकाश पडून आमचेसुद्धां डोळे उघडले--!

मीरां०--भावभक्तीचा जिव्हाळा, तोच ब्रह्मानंदाचा सोहाळा !

[सर्व आश्चर्यचकित होऊन मीरांबाईच्या हातांतील मूर्तिकडे पहात राहतात.]

अंक पहिला समाप्त.

अंक दुसरा

प्रवेश पहिला

[महाल-मीरांबाई आणि चंपा प्रविष्ट. चंपा हार गुंफित वसली आहे.]

मीरां०—चंपा, केलेस तेवढे हार गजरे पुरे झाले. कशाला गुंफित वसलीस इतके हार ?

चंपा:—राणीसरकार, श्रीकृष्ण प्रभूच्या पूजेसाठी अष्टौप्रहर अशी तहानभूक विसरून, मी हारामर हार गुंफित एकटी वसून राहीन. कधी कुणाला हार जाणार नाही. देवाचें काम करायला माझ्या मनाला हरूपच वाटतो. राणीसरकार, असेंच करा नां ? श्रीकृष्ण प्रभूच्या मूर्तीला या अशा पुष्पहारांचा एक लक्ष वाहण्याचा संकल्पच करानां ? तुमचा नेम मी ढळू देणार नाही. रोज नेमानें हार गुंफित राहीन.

मीरां०—कशाला हवा एक लक्ष हार वाहण्याचा नेमधर्म ! देवाच्या चरणीं निरंतरचें एक लक्ष्य वाहिलें कीं साऱ्या संकल्पांची सांगता होते. चंपा, पुरे कर हे हार. माझा गिरिधर गोपाल असा हार गजऱ्यासाठीं रसून बसावयाचा नाही वरें. फुलांची सारी हौस कुंजवनांत रास लीला खेळतांना त्याची त्यानें पुरतेपणीं फेडून घेतली आहे.

चंपा:—पुष्प-वेष घेऊन गोपाळ कृष्ण रासक्रीडा करित होते नाही ?

मीरां:—होय. शिवाय, लाडक्या राधादेवीनें कृष्णदेवांचे सारे लाड पुरवितांना कांहीं कमी कां केलें असेल ? जीवाची रास रचून पंचप्राणांचीं फुलें कृष्णप्रभूच्या चरणावरून ओंवाळून टाकणारी राधादेवी—तिचा भक्तियोग अलौकिकच !

चंपा:—खरेंच. राणी सरकार, तुम्हांला पाहिलें कीं माझ्या डोळ्यासमोर अखंड राधादेवीचीच प्रेमळ मूर्ति उभी राहते. सगुणभक्तीचें महात्म्य जगाला पटविण्यासाठीं द्वापार युगांतील राधादेवीच पुनः या कलियुगांत मीरांदेवीच्या स्वरूपानें अवतरली असेंच कुणालाहि वाटेल. विचारी मनाला पटेलसुद्धां—

मिरां०—राधादेवीइतकें थोर भाग्य माझें कुठें आहे ? राधादेवी सगुण भक्तीची साक्षात् आदिशक्ति होती ! तिच्या अंतःकरणांतील भक्ति-वैभवाची मोज दाद

करायला ब्रह्मांडाचेंहि मोलमाप उणें होईल ! अनंत जन्मींची पुण्याई फळाला आली. रति, प्रीति, भक्ति आणि मुक्ती या आत्मोद्धाराच्या चढत्या पाहिल्या कृष्णावतारीं क्रमाक्रमानें चढून तिनें मोक्षमंदिर गांठलें. देवाची सगुण माया शेवटीं देवस्वरूपांत विलीन झाली. भक्ताशिवाय भगवंताला तरी महती कुठें लाभते ? राधादेवी होती म्हणूनच श्रीकृष्णाची महती एवढी जगानें गायिली आहे !

चंपाः—तरीच कृष्णप्रभूच्या बरोबरीनें राधादेवीचें नांव निघतें ! पण छे-कृष्णपरमात्म्याच्याहि नांवाआधीं राधेच्याच नांवाचा जप जगाच्या जीभेवर अखंड गर्जत राहिला आहे. जय राधेकृष्ण ! राधेकृष्ण ! अशीच मंगल प्रभुनामाची गोड गर्जना चहूंकडे चालते नाही ?

मीरां०—राधेकृष्ण ! राधेकृष्ण ! हाच हरिनामाचा गंभीर गजर अखंड अजरामर होऊन विश्वाच्या रोमरोमांत चिरंतनाचा दुमदुमत राहणार ! राधादेवीच्या हृदयांतील भक्ति-वैभवाचा लवलेश जरी या मीरेला लाभला असता—

चंपाः—राणीसरकार, असें कां म्हणतां ? राधादेवीची थोर पुण्य-पदवी तुम्ही आपल्या भक्तिवळानें प्राप्त करून घेतली आहे. राधादेवीनें तरी याहून अधिक सगुण उपासनेची परिसीमा काय आक्रमिली असेल ?

मीरां०—राधादेवी श्रीकृष्ण प्रभूच्या प्रत्यक्ष सहवासांत नित्यनिरंतर नांदत होती—

चंपाः—आणि त्याच प्रभूच्या मनोहर मूर्तीच्या सहवासांत रात्रंदिवस रमत राहून तुम्ही तिची षोडशोपचारानें पूजा करतां. प्रत्यक्ष पूजेइतकाच मानसपूजेचा सुद्धां महिमा थोर आहे !

मीरां०—पण चंपा, या मूर्तीचा सहवास तरी या अभागी मीरेला अखंड कुठें लाभतो आहे ? परवांचा प्रकार पाहिलांस नां ?

चंपाः—खरेंच. कांहीं काळ मूर्ति दृष्टि आड झाली पण देवाच्या दयेनें पुनःलाभली !

मीरां०—निरंतरच्या पूजाअर्चेत कांहीं काळ तरी अंतर पडले नां ? देवाधर्माच्या कार्यांत सुद्धां दुष्ट दैव आड येतें तें हें असें.

चंपाः—देव रुसले रागावले असतील आपल्यावर, दुसरें काय ? अशीच रुसणीं फुगणीं करून, लंपडावाच्या लबाड लीला मांडून याच गोपालकृष्णांनीं गोकुळांतल्या राधादेवीच्या श्रद्धेचा अंत कैक वेळां पाहिल्याचीं रसाळ वर्णनें आपण ऐकिलीं नाहीत कां ?

मीरां०—(कृष्णाची मूर्ति हातांत घेऊन) देवा, माझ्यावर रुसलां होतां होय ? मी काय वरें आपला अपराध केला होता ? माझ्या सहवासाला कंटाळून-माझे दर्शन सुद्धां टाळून दूर गेलांत ? दयाघना, दीनदुबळ्यांवर असा कोप केलात तर तुमच्या दयेच्या ब्रीद-बोलला बोल नाहीं कां लागणार ? बोला, बोला,

चंपाः--काय विचारतां त्यांना ? बोलायला तोंड कुठें आहे आतां ? देवांची.होते लीला पण इकडे फांस लागतो भक्तांच्या जीवाला ! खरेंच, राणी सरकार, मी म्हणतें, एकनिष्ठ भक्तांवर कारणाखेरीज कोप करण्याचा देवाला तरी काय अधिकार आहे हो ?

मीरां०--प्रेमाचा अधिकार ! माझे राधेकृष्ण माझ्यावर रागावले. प्रेमानेंच रागावले. होय नां देवा ? आजवर अगणित पतितांचा उद्धार, उदार दया-बुद्धीनें केला, मग माझाच राग कां वरें आला ?

चंपाः--भक्तांची दया येत नाहीं तर भक्तवत्सल ही विस्दावली तरी कशाला मिरावितात हे देव ? विचारा-चांगलें खडसून विचारा--

मीरां०--देवा, बोलानां ? राधेकृष्णा, फुकाच्या एका गोड शब्दालाही ही मीरां महाग झाली नां ?

पद १३ [राग-मिश्र काफी-ताल-केरवा]

राधेकृष्ण ! बोल हंसुनी हृदयिंचे अमोल देवा ! बोल प्रीति-
बोल ॥ ध्रु० ॥ मोहना ! सख्या, कां रुसला ? । मनिं भक्तिभाव
रसरसला । हृदयांत खोल हा ठसला । जादुचा सुधेचा बोल
॥ १ ॥ तोल मोल उणें विश्वाचें । किति गोड नव्या नवलाचे ।
तव बोल खुल्याच दिलाचें । मायेचे पडदे खोल ॥ २ ॥ उसळुंदे
वचन-सुर-गंगा । उधळुंदे प्रीति रसरंगा । रंगुं दे विश्व
श्रीरंगा ! जीवाचे देते मोल ॥ ३ ॥

देवा, पुनः एकदां मोठ्यानें हांक मारून विचारतें-माझ्यावर असेंच रागवणार कां ? सांगा, मला आपलें दर्शन देणार नाहीं कां ? बोला--(भोजराज प्रवेश करतो)

चंपाः--अगवाई, सरकार स्वारी इकडेसच आली. (जाते)

भोज०--मीरां, कुणाला हांक मारून काय विचारतेस ? कुणाच्या दर्शनासाठीं उत्कंठित झाली आहेस ?

मीरां०—मी माझ्या देवाच्या दर्शनासाठी इथे उत्सुकतेने उभी आहे. त्याला एकांतांत आळवीत आहे.

भोज०—देव ? कुठला देव तुझ्या हांकेला धांवून येऊन तुला एकांतांत दर्शन देणार होता ? मीरां—मीरां !

मीरां०—माझा देव माझ्या हांकेला धांवून आला. त्याच्या दर्शनाने मी धन्य झाले ! अहाहा ! त्याच देवाची मीरां—मीरां—ही प्रेमळ संवोधनाची अमृत-वाणी कानी आली.

भोज०—कोणता दगडधातूचा देव तुझ्याशी बोलला ?

मीरां०—हा माझा चालता बोलता देव माझ्या दृष्टीसमोर उभा राहिला. हांकेला धांवून आला !

भोज०—अशा निर्जीव दगडधातूच्या मूर्तीत सजीवतेची जीवकळा कधी काळी तरी येत असते कां ?

मीरां०—पतिदेवा, भक्तीच्या जिह्वाळ्याचा जोम असल्यावर, अघटित, अशक्य असे काय आहे ? भक्तीचा जिह्वाळा काय करीत नाही ? कठीण मनाच्या फत्तराला मधुर प्रेमाचा झुळझुळता पाझर फोडतो—पापी पामराला परमेश्वराच्या पुण्य पदवीला जोडतो—दगडाच्या निर्जीव मूर्तीत सुद्धा जिवंत जागती देवकळा आणून सोडतो ! परंतु भक्तिपूर्ण प्रेमाचा ओलावा अंतःकरणांत नसेल तर मात्र चालत्या बोलत्या चैतन्य-मय देवाची सुद्धा देवकळा दडून त्याच्यावर अंतर्बाह्य कठीण दगडाचीच एकरूप अमंगळ अवकळा चढते ! पण माझी खात्री आहे की, माझ्या दयाळू देवमूर्तीचा पवित्र आत्मा प्रेमरसानेच ओथंबलेला आहे !

भोज०—मीरां, फाजील शब्दांची प्रमाणाबाहेर उधळण पुरे झाली ! तुला या स्वतंत्र महालांत कां आणून ठेवले ? ठाऊक आहे नां ?

मीरां०—देवालाच माझी दया आली म्हणून, ही स्वतंत्र महालाची सुखसोय सुदैवाला लाभली. या निवांत जागेत देवाचे भजन पूजन—ध्यानधारणा—चिंतन कीर्तन—सान्या आन्धिक कार्यांत मला निरंतर निमग्न राहायला मिळते. माझ्यावर देवाचे, सर्वांचेच हे अगणित उपकार झाले.

भोज०—मीरां, हे असे निर्लज्जपणाचे उर्मट उद्गार मुखावाटे बाहेर काढतांन घरंदाज घराण्याची, निर्मळ नांवलौकिकाची, तुझ्या निर्ढावलेल्या मनाला कांहींच कां

खंत वाटत नाही ? महाराणा रतनसिंगाच्या एकुलत्या एक कन्येला हे वर्तन साजेसे आहे कां ? चितोडच्या या युवराज भोजराजाच्या पत्नीला हे आचार योग्यच वाटतात कां ? देवभक्तीच्या नांवाखालीं दांभिकपणाचा ओंगळ जोजार मांडून, जगाच्या निंदा-नालस्तीला निष्कारण कां पात्र होतेस ? अशा काळ्या करणीने कुळाला कलंक फांसणार आहेस कां ?

मीरां०—नाथ, पतीच्या आणि पित्याच्या पवित्र कुळाला ही मीरां आपल्या आचरणाने अपक्रीतीचा, अधःपाताचा काळिमा कसा लावील ? उभय कुळांचा उद्धार करण्यासाठीच सुशील स्त्रियांचा जगांत जन्म असतो ! सुशील कन्या म्हणून नांवाजलेली ही मीरां-साध्वी पत्नी अशीच आपली विमल कीर्ति जगांत ठेवून जाईल.

भोजः—साध्वी पत्नीची हीच कां लक्षणे ? या तुझ्या देवभोळेपणाच्या थिल्लर चाळ्यांना जो जो आळा घालण्याचे परोपरीने उपाय योजावेत, तो तो कमी न होता हे चटोर चाळे अधिक प्रमाणांत वाढत चालले आहेत. तोडलेल्या तरुला वाढत्या जोमाने नवी नवी पालवी फुटते पण एक दिवस कायमचे कलम करून फोंफावणांच्या विषवृक्षाचा समूळ उच्छेद करणे कठीण नसते. लक्षांत ठेव. देवभक्तीच्या पांघरूणाखालीं मनमानेल ते रंग ढंग करण्याची कपटविद्या या तुझ्या काळ्या कृष्णानेच तुला पढविली आहे काय ? कृष्णभक्तीचे खोटे स्तोम कुठवर माजणार ? तुझीं कृष्ण कारस्थाने आम्हाला उमगलीं नाहीत असें कां तुला वाटते ? ही कृष्णाची नटवी मूर्ति—

मीरां०—हीच मूर्ति माझा देव धर्म आहे. अवघ्या जीविताचे श्रेय सर्वस्व आहे ! हा दयासागर श्रीकृष्ण प्रभु विश्व-मांगल्याचे माहेरघर-सौभाग्य-समृद्धीचे आगर आहे !

भोज०—या देवार्शीं तुझे असें लहानपणापासून लग्न लागले होते तर माझ्याशीं हे लग्नाचे लंगर अडकवून, संसाराचे सोंग साजरे करित कशाला राहिली आहेस ?

मीरां०—लग्न ! नाथ, आत्म्यांचे लग्न तेच खरे लग्न ! नुसत्या शरीरांच्या लग्नाला शरीर-संबंध हेच रूढ नांव इष्ट नाही कां ? जीवांच्या जन्माआधींच आत्म्यांचीं लग्ने देवाने स्वर्गांत लावून टाकलेलीं असतात. जगाच्या संसारांत लौकिकाचीं लग्ने मात्र माणसांनीं लावलेलीं असतात ! प्रेमाचा आत्मा नाही-आत्म्याचे प्रेम नाही, ते कसले लग्न !

भोज०--अशा अर्थशून्य शब्दांची साळसूद कसरत खेळल्याने माझ्या मनाचे समाधान होईल अशी कां तुझी वेडी समजूत आहे ? साध्वी सतीचे पति हेच एक

मीरां:—या माझ्या पतिदेवाच्या चरण-सेवेत मी कधी तरी तिळभर अंतर पडू दिलें आहे कां ?

[पृष्ठ ५१]

दैवत ! हीच सर्व धर्मशास्त्रांची स्पष्ट द्राही आहे. पतिरूप परमेश्वराला पुजायचें सोडून, परमेश्वराला पति-प्रेमाच्या भावनेनें भजणारी तुझ्यासारखी ढोंगी स्त्री तुझी तूच !

पद १४. [राग-तिलंग-त्रिघट]

कुलशील कां लांछि कांता । वंचुनीयां पतिसि पतिता ।
वांछिते न नीतिच्या पथा ॥ ध्रु० ॥ विमल-चरित-रत
सतिसि सुगति अंता । शुभदेवता जगति धन्य ! पुण्य-यश
तिचें कोंदलें दिगंता ॥ १ ॥

मीरांः—भलताच भ्रम काय कामाचा ? नाथ, पतिदेव आणि देवाधिदेव यांत मी अणुमात्र अंतर कालत्रयीं मानलेलें नाहीं. श्रीकृष्णप्रभू माझे पूज्य कुल-दैवत ! आपण माझे इष्ट आराध्य दैवत ! या देवाच्या मुखांतून आपलाच प्रेमाचा शब्द ऐकण्यासाठीं माझा आत्मा अखंड भुकेला राहतो ! या देवाच्या दर्शनांत आपल्याच नयनमनोहर मूर्तीचें दर्शन माझे डोळे घेत असतात ! नाथ, बोला, या माझ्या पतिदेवाच्या चरण-सेवेत मी कधी तरी तिळभर अंतर पडूं दिलें आहे कां ? आपलें दर्शन घेण्याआधीं या दीन दासीनें देवाच्या मूर्तीकडे कधीतरी दर्शनासाठीं हे अधीर डोळे लावले कां ? या पुण्यपावलाची पवित्र धूळ मस्तकीं धारण केल्याखेरीज या मीरेनें देवाचा अंगारा तरी कधी काळीं कपाळीं लावला आहे कां ? माझ्या हृदयस्थ भक्ति-देवाची आपण साक्षात् सगुण मूर्ति ! आणि ही त्याची निर्गुण मूर्ति ! भलताच वेडावांकडा विकल्प मनांत कां येऊं द्यायचा ? त्या देवाला हेंच आळविलें आणि आतां या देवालाहि तेंच पुनः आळवितें. देवा, मीरेवर रागावूं नका. वावग्या विकल्प-विचारांना निर्मळ, प्रेमळ मनांत थारा देऊं नका. जीवाचा हा पायाचा निवारा दूर नेऊं नका-मीरेला अशी झिडकारूं नका—

भोज०—चल दूर हो. माझ्याच काय पण, सर्व जगाच्याच मनांत तुझ्या या विचित्र वर्तनानें नाना तऱ्हेचे विकल्प निर्माण करून ठेवले आहेत. तुला साध्वी कोण म्हणेल ? भोंदू वैरागी-सोदे संत महंत-यांना भेटून वेदांताच्या मिषानें एकांत करणारी तूं व्यभिचारिणी ! तुला साध्वी कोण म्हणेल ?—

मीरां०—कृष्ण ! कृष्ण ! नाथ, साध्वी स्त्रीच्या पवित्र अंतःकरणाचा उपमर्द करणारे हे जाळते शब्द ऐकवूं नका-विवेकाचा चुकता तोल अधःपाताकडे झुकवूं नका—

भोज०--तुला साध्वी कोण म्हणेल ? जारिणी, जारिणी, असाच तुझ्या कृष्ण-कीर्तीचा डांगोरा सारें जग पिटीत आहे. समजलीस ?

मीरां०--जग ? कोणतें जग ? परमेश्वररूपी अदृश्य शक्तीच्या अस्तित्वाला न मानणारे, सत्यधर्माच्या-न्यायनीतिच्या पवित्र बंधनांना न जुमानणारे हेंच नाठाळ, नास्तिक, उच्छृंखल वृत्तीचें जग ? दुतोंडी जगाच्या तोंडाला हात देऊन त्याच्या लहरी आणि जहरी जीभेची वडवड थांबविणें प्रत्यक्ष परमेश्वरालाहि अशक्य आहे. नाथ, जगाच्या विषारी विचार-सरणीबरोबर वहात जाऊन आपणसुद्धां या मीरेला जारिणी या अपशब्दानें संवोधणार कां ?

भोज०--मी जगावेगळा आहे कां ? कुलटेला कुलीन कोण म्हणेल ? मीरे, अखेरचें एकच बजावून ठेवतों. इतःपर हाच तुझा कुलटेचा फिळसवाणा जीवनक्रम चालू राहिल तर त्याचे परिणाम फारच भयंकर रीतीनें भोगावे लागतील—

मीरां०--अविचारानें मर्यादा मोडून मुखावाटे निघालेले विषारी वाग्वाण, प्रत्यक्ष पतीचे असले तरी, ते सतीच्या निष्पाप हृदयाला प्राणांतिक वेदना देत असतात ! वेळींच हें अमंगळ अपशब्दांचें शर-संधान आंवरतें घ्यावें, नाहीतर पश्चात्तापाचा प्रसंग टळणार नाही—

भोज०--माझ्यावर पश्चात्तापाचा प्रसंग येणार ? तुझे चमत्कारिक चारित्र्य या भोजराजाप्रमाणेंच आजचें सर्व जग जाणून चुकलें आहे.

मीरां०--जग चुकलें आहे हेंच खरें. पण सांगा, महाराज, आपल्या भोवतींचे चार चहाटळ लोक म्हणजेच सर्व जग समजायचें कां ? आजच्या या नास्तिक जगाला माझ्या चारित्र्याचें खरें रहस्य उमगलें नाही तरी उद्यांच्या निष्ठावंत जगाच्या भाविक बुद्धीला, विवेकी मनाला तें खास कळून येईल.

भोज०--तुझ्या चारित्र्याचें खरें रहस्य ! तें कोणतें ?

मीरां०--पति आणि परमेश्वर ! या दोहोंच्याहि भक्तीचें स्वरूप या मीरेच्या मनांत एकरूपच आहे. पति तोच परमेश्वर आणि परमेश्वर तोच पति ! हीच ध्येय-भावना दृष्टीसमोर ठेवून ही मीरां आपल्या अवघ्या जीविताचा प्रत्येक क्षण पुण्य-कार्यांत खर्च करीत असते. नाथ, केवळ लोक बोलतात म्हणूनच आपणाहि बोलतां कां ? पण बोला, आपणाला माझ्या वर्तनांत केव्हां काय वावगें दिसलें ! नाथ, मुखचंद्र बाजूला वळवूं नका. या दासीवरून दयेची दृष्टि दूर चाळवूं नका. नाथ, आपलें मन कष्टी कशानें झालें ?

कशी वागत जाऊं सांगा-आपल्या आज्ञेचें लवमात्र जरी उलंघन माझ्या हातून होईल, तर त्या क्षणीं, हें पायावर टेकलेलें मस्तक तिथल्या तिथें त्याच पायाखालीं तुडवून ठेंचून टाका. पतिदेवाच्या प्रेमाला पारखें झालेलें लाजिरवाणें जिणें जगण्यांत कोणत्या साध्वीला समाधान वाटणार ? नाथ, बोलत कां नाहीं ? उण्या अधिक बोलीची या वेडीला क्षमा करा, करणार नां क्षमा ? रागानें बोला-लोभानें बोला, पण बोला हो !

पद १५.

कां अबोला ? नाथ ! बोला । देव माझा कोपला ! शून्य सारा हा पसारा । भाग्य-तारा लोपला ॥ ध्रु० ॥ सौख्य-लेश न पाहिला । क्लेश-नग शिरिं साहिला । दीन मरणावीण मेला । जीव चरणां वाहिला ॥ १ ॥

देवा, ही दासी आपली आहे-या पुण्य चरणाजवळ हिला ठाव द्या-(पाय धरते).

भोज०—चल, ऊठ. मीरां, असा आसवांचा पाऊस पायावर पाडल्यानें माझे मन प्रफुल्लित होईल-दयेनें विरघळून जाईल असें कां तुला वाटते ? माझ्या देहाचा दाह-अंतःकरणाची आग अशा तुझ्या अश्रूंच्या पाण्यानें थोडीच शांत होणार आहे ? चल, चालती हो-अशी माझ्या पायाला मिठी मारून वसूं नकोस आणि या पुढें एकहि शब्द बोलूं नकोस—

मीरां०—बोलूं नको तर काय करूं ? नाथ, कुणाच्या पायाला मिठी मारून जीवाचें गा-हाणें सांगूं ? हें काय ? एकाएकीं आपली वृत्ति अशी वेचैन कां वरें झाली ? माझ्याकडे पाहायचें नाहीं कां जरा ? मी या मूर्तीचें भजन पूजन केलेलें आपणाला आवडत नाहीं नां ? आपली आज्ञा होऊं दे-हें सारें मी सोडून देतें. सौभाग्याचा सर्वेश्वर अप्रसन्न राहिला तर हा देव तरी या मीरेला कसा प्रसन्न होणार ? नुसती नजरेच्या इषान्यानें आज्ञा करा. ती आज्ञा मी अक्षरशः पाळीन. या देवाचें मी पुनः दर्शनसुद्धां घेणार नाहीं. नको नां घेऊं दर्शन ? नको नां करूं भजन पूजन ? नको नां ?

भोज०—तुझ्या इच्छेला येईल तसें कर. मला कांहीं विचारूं नकोस. मी कांहीं सांगणार नाहीं. मला या वेळीं कांहींच सुचेनासें झालें आहे. मीरां, तूं येथून दूर जा पाहूं. निवांतपणें मला जरा वेळ स्वस्थ वसून राहूं दे.

मीरां०—आपलें मन कष्टी झालेलें स्पष्ट दिसत असतांना मी दूर कशी जाऊं ? (विक्रम, उदाबाई येतात).

विक्रमः—नकाच जाऊं तुम्ही दूर ? वहिनीमहाराज, कुमारांचे डोके धरून वसा तिन्ही त्रिकाळ. वाड्यांतल्या वडीलधाऱ्या माणसांची मुर्वत ठेवात नाही, त्या तुम्ही आमची लाजभीड तरी कशी धराल ?

मीरां०—भावोजी, सासरच्या सर्व लहान थोर मंडळींचा मान, कसा नी कितपत ठेवायचा, हें समजस सासुरवासिणीला कुणीहि समजाऊन सांगावे लागत नाही. मी जाते वरं येथून-(जाते.)

उदा०—कुमार, तूं असा मंत्रमुग्धाप्रमाणें वहिनीच्या तोंडाकडेच पहात इथें असा स्वस्थ काय वसून राहिलास ? माझी खात्रीच होती-तूं असा चोरून भेटी घेतोस-पण कुमार, तूं मुखस्तंभासारखा स्वस्थ कां ? आमच्या येण्यानें राजारानींच्या प्रेमरंगाचा भंग तर झाला नाही नां ? काय एवढ्या नवरावायकोच्या गुजगोष्टी चालल्या होत्या-सांग ना ?

भोज०—आक्का, कृपा करून तुझे तोंड जरा वेळ बंद ठेवतेस कां ?

विक्रमः—आजकाल हें असें होतें पहा. कुमारांचें मनच ठिकाणावर रहात नाही. वहिनींच्या पायांत कुमारांना वेडसुद्धां लागण्याचा संभव आहे. साहजीकच आहे. पत्नीच्या दुराचरणामुळे अव्रूला लांछन लागण्याचा दुष्ट प्रसंग ठेपल्यावर कोणत्या विचारी पुरुषाचें डोके ताळ्यावर राहिल ? कुमारांच्या जीवाला संताप होऊं नये-त्यांनीं वहिनींचें दर्शन सुद्धां घेऊं नये-त्यांची सांवलीसुद्धां ओलांडू नये, अशी सक्त उपाय योजना आपण सर्वांनीं केली, तरी हें हितगुज करायला कुमार इकडे येतातच आहेत, स्वतःचें हिताहित कळत नाही ते माणूस काय ?

उदा०—कुमारांना सारें जग बाईलवेडा म्हणतें तें अशामुळेच ! कुमार मीरां-देवीसाठीं नित्य-निरंतर प्राण कुरवडतो पण दादा, तूं आणि मी म्हणे वहिनींचा छळवाद मांडतो-असाच सारा दुर्लौकिक पसरला आहे नां ?

विक्रमः—लौकिक-लाजलजा काय ती आम्हीच सांभाळायची. इतरांनीं ती पार गुंडाळून ठेवायची. जिवाचा त्राग करून अशा विचार-वैतागानें कुमारावर एक एक दिवस संन्यास घ्यायची पाळी यायची !

उदा०—लोकांतून उठलेली वायको नवऱ्यालासुद्धां संसारांतून उठविल्याखेरीज कशी राहिल ?

भोज०—हे मर्मभेदक शब्दांनै गरळ ओंकणाच्या तुमच्या दुष्ट जीभेला सरळ आणि सभ्य शब्द ठाऊकच नाहीत कां? मीरां तुमची प्रत्यक्ष भावजय आहे. भलत्याच शब्दांनी तिच्याविषयीं अशीं वेजवावदार खोटीं विधानें करतांना तुम्हाला जनाची नाही, तरी मनाची लाज वाटायला पाहिजे. मनाच्या हलकेपणाचें हें हिडीस प्रदर्शन पुरे करा.

उदा०—आमचें मन हलकें नाहीं पण वहिनीनेच फुंकलेले तुझे कान मात्र हलके झालेले आहेत—

भोज०—माझे कान हलके झाले असतील तर त्या कानांचा विषारी चावा घेऊन ते जड होतील कां? येथून आलांत तसे चालते व्हा. मीरेच्या गुणावगुणांचे काय पाढे वाचायचे असतील ते तिकडे दूर जाऊन वाचा—माझ्यासमोर नकोत.

विक्रमः—हा रागरंग कांहीं निराळाच दिसतो. कुमार, माझ्या बोलण्याचा तुम्हांला राग येईल ही मला कल्पनाहि नव्हती. आक्का, यक्षिणीची कांडी फिरल्या प्रमाणें कुमारांच्या मनोवृत्तींत हा एकदम पालट कसा झाला?

उदा०—यक्षिणीची कांडी कसली! ती चेटकीण आहे नां? देव म्हणे मुक्याला वाचा फोडतो! त्या मुसळदेवतेने कांहीं तरी जारण-मारण, जादुटोणा करून याच्या जीभेला असे फाटे फोडले आहेत उफराटे! दुसरें काय? या निराळ्या महालांत वहिनीची व्यवस्था केल्यापासून राजाराणींना चोरट्या कानगोष्टी करायला फारच फावलें आहे!

विक्रमः—कुमार, असें वेड्यासारखे करूं नका. जरा विचार करा.

भोज०—विचार? कसला विचार करूं? या विचारांनीच माझ्या मस्तकाची कवटी फुटून जाण्याची वेळ आली आहे. तुम्ही जा पाहूं येथून-नाहींतर मीच जातो निघून—

उदा०—चाललास कुठें? वैस स्वस्थ. खात्रीने वेड लागलें तुला. शंकाच नाही.

भोज०—शहाण्यालाहि वेड लावणारे तुमच्यासारखे प्रेमळ हितचिंतक जीव जवळ असल्यावर, कुणाचा मेंदू शावूत राहणार आहे?

उदा०—कुमार? असें रागावतोस रे काय? दादा, कुमाराचें बोलणें मनावर ध्यायचें नाहीं वरें. त्या विचारांचा काय दोष? वहिनीने-त्या डांकिणीनेच याचें डोकें असें खाऊन टाकलें आहे. कुमार, वहिनीचा विचारच आतां अजीबात डोक्यांतून काढून टाक पाहूं. जरा वेळ स्वस्थ आनंदानें वैस. तुझ्या हिताची गोष्ट सांगतें—एक—

भोज०—आजवर सांगितल्या तेवढ्या हिताच्या गोष्टी पुरे झाल्या ! नवीन नकोत—

उदा०—दुसरें लग्न कर म्हणून किती दिवस सांगत आलों आम्ही. पण तुझें नष्टाचर्य संपेल तेव्हां नां ? कुमार, आजच्या आज वसत्या वैठकीला काय तें ठरलें पाहिजे.

भोज०—म्हणजे ? तुमच्या मनांत तरी काय आहे ?

उदा०—तुला काय कळणार त्यांत ? तूं समज स्वतःला खूप शहाणा—पण मी म्हणतें, तुझ्या अंगीं अद्याप लहान पोराइतकीहि अक्कल आलेली नाही. भोळा, वावळा, मुलुखाचा मूढ तूं ! भारीच संतापी स्वभावाचा ! जरा कुठें कुणी बोललें कीं लग्नच डोक्यांत राख घालून वसतोस. एरव्हीं मुखदुर्बळ पण बोलायला लागलास म्हणजे मात्र वेसुमार वडवडतोस. शांत चित्तानें जरा विचार कर. वहिनीचें वेड सोडून दे—

पद १६. [पह!डी-कवाली-चाल-चमकन लागीरे विंदिया०]

कशी छंद लावी ललना ॥ ध्रु० ॥ शिरीं वसे गंगा शंकर
तूं भोळा । वेडा चाळा अविचार करि ना ॥ १ ॥

चमेलीः—(प्रवेशून) गिरिधर आले आहेत—

उदा०—जा त्यांना लौकर आंत घेऊन ये. त्यांचीच वाट पहात वसलों आहोंत आम्ही. मुलगी वरोवर आहे नां ? झालें तर—(चमेली जाते)

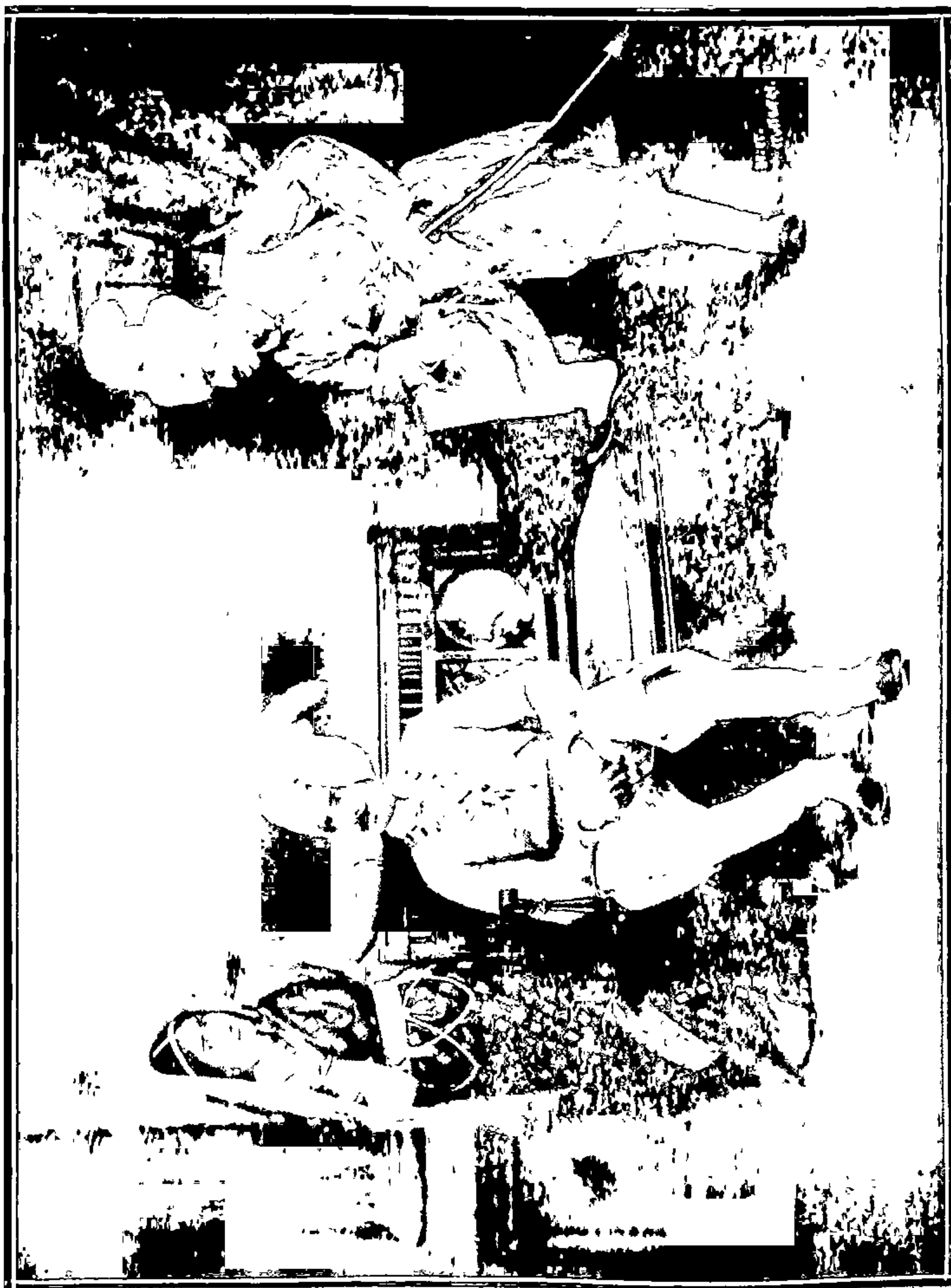
भोजः—कुठली मुलगी ? इथें कशाला ? सारें समजलें. पतिपत्नीच्या प्रेमांत विघाड आणायला हेच आप्तेष्ट, घरचे वैरी मुख्यतः कारण होत असतात.

विक्रमः—कुमार, हें वर्मा झोंवणारें छद्मी भाषण न समजण्याइतके आम्ही अकलेनें अधू आहोंत, असें कां तुम्हाला वाटतें ? पण हें तुमच्या द्वितीय विवाहाचें कार्य निर्विघ्नपणें पार पाडल्यानंतरच याचें उत्तर आम्ही देणार आहोंत.

भोज०—अखेरचें एकच उत्तर मी यावेळीं देऊन टाकतो—

उदा०—उणीं उत्तरें नको आहेत हीं ऐकायला. आतां इतक्यांत गिरिधर येतील. नेहमींचा अजागळपणा टाकून यावेळीं तरी जरा स्वावांत ऐटीनें—प्रसन्न मुद्रेनें बैस—

उदावाहः—“ शिरीं बसे गंगा । शंकर तूं भोळा ॥ ”

[पृष्ठ ५६]

भोज०—आक्का, हा काय पोरखेळ मांडला आहे ? हें लग्न मला कर्तव्य नाही—

विक्रमः—तुम्हाला लग्न कर्तव्य नसेल. पण हें आमचें कर्तव्य आहे.

गिरि०—(प्रवेशून) मलाहि केवळ कर्तव्य म्हणूनच हें लग्न कर्तव्य आहे.
माझी लालनगौरी—

उदा०—आहे कुठें तुमची लालनगौरी—? कुमार, स्वस्थ वस. बोलशील तर शपथ आहे.

गिरि०—माझी लालनगौरी—चमेली घेऊन येत आहे तिला. भारीच लाजाळू पोर—लालन—ये अशी पुढें—लाजू नकोस वेटा—चमेली, घेऊन ये तिला इकडे. (चमेली लालनला ओढीत आणते.)

लालनः—चल सोड माझा हात. अशी दंडाला धरून फराफरा ओढतेस काय मला ? माझा नाजूक दंड केवढा सुजला बघ. धसमुसळी दांडगी कुठली ! चल तिकडे हो—

गिरि०—माझी लालन गौरी—गुणाची गौरी—मोठी विनयशील कुमारी आहे !

भोज०—वः ! काय आहे पण लज्जा विनयाचा हा अपूर्व नमुना ! क्रुद्ध चंडिकेचा शुद्ध अवतार आहे हा !

उदा०—पोर मोठी भाग्याची खरी ! राजाच्या राणीचें भाग्य आयतें घरीं चालून आलें.

भोज०—पोकळ शंखसुद्धां अडणीवर चढला कीं देव्हान्यांतल्या देवांच्या वरोवरीनें पूजेला पात्र होतो. तीच स्थिति या शंखीणीची !

गिरि०—सरकार, माझ्या लालनेनें आज जरा रसवा धरला आहे माझ्यावर ! अंगावर दागिन्यांची रास रचण्याची इच्छा होती तिची पण—

उदा०—सोन्याचा फुटका मणिसुद्धां नाही हिच्या अंगावर. या अशा अभद्र अवतारानें कां कुणी लग्नाची मुलगी दाखवावयाला आणीत असतें ?

गिरि०—सोन्यासारखी पोर ! सोन्याचा फुटका मणि तरी पाहिजे कशाला ? फुटक्या नशिवाची नाही माझी लालन ! रेखीव रूपाची रंभा आहे—

चमेलीः—अहाहा ! काय पण अलौकिक सौंदर्याचा उजेड हा !

उदा०—सौंदर्याचा फारसा प्रश्न नाही. सुंदर बायको नकोच कुमाराला. एक आहे नां ती वहिनी ! गोरीगोमटी नू कपाळ करंटी !

साध्वी मीरांबाई

गिरि०--आणि लग्नाच्या आधीं ओंगळ ओखड दिसल्या तरी लग्नानंतर पोरींच्या रूपाला आपोआपच उजळा चढत असतो. दुसरें असें. सरकारस्वारीला मुलगी दाखवायची म्हणजे ती अशा साध्या वेषांतच दाखविणें इष्ट आहे. राजापुढें रंकांनीं आपल्या क्षुद्र वैभवाचा तोरा मिरविणें म्हणजे त्या थोर राजवैभवाची थट्टा मांडण्यासारखें नाहीं कां ? लालनच्या अंगावरचे सारे दागिने काढून—

लालनः--तर-तर-तुम्ही दागिने काढाल पुष्कळ ! पण मी वरी गप्प राहीन. हें पहा. अंगावर चढवूं नको म्हटलेत म्हणून हे दागिने गांठोड्यांत बांधून बगलेंत घेऊन आले आहे. बाईसाहेब, पहा, खोटे आहे कां ?

गिरि०--(एकीकडे लालन गौरीस) फटकळ कुठली-अब्रू काढणारी कारटी-दाखवायला नेले कां लग्नाच्या मुलीनें कसें, बाजाराला नेलेल्या गुराप्रमाणें मुकाट्यानें खालीं मान घालून राहिलें पाहिजे. वैस खालीं. काय कार्टीच्या अंगीं आडदांडपणा भरला आहे ! वैस म्हणतांच बसली मटकन् बैठक मारून. अशी पायाची चौकट मांडूं नको. अंगाची चांगली चौघडी-कमरेची कमान करून वैस, हातापायांचीं नखें बोटें मोजीत रहा. खालीं खिळलेली दृष्टि चुकूनसुद्धां वर वळवूं नकोस—

विक्रमः--पहा आका. कुमारांची मुद्रा हळूहळू प्रसन्न होत चालली आहे !

उदा०--खरेंच कुमार. सुरवातीला रागाचें अवसान तर खूपच आणलेंस. पण तो नाटकी रागाचा आविर्भावसुद्धां तुला या तुझ्या सदा हंसतमुख चेहऱ्यावर जरा वेळ ठेवतां आला नाहीं नां ?

भोज०--दुदैवानें माझ्या जन्माची अशी थट्टा आरंभलेली पाहून माझे मलाच हंसूं येत आहे. शिवाय, शहाण्यासुत्या समजणाऱ्या लोकांनीं अशा लग्नाच्या बाजारा बरोबरच स्वतःच्या मूर्खपणाचाहि बाजार मांडलेला पाहून कोण हंसणार नाहीं ? सारें जग हंसेल.

गिरि०--मुलीच्या अंगचे गुण बापांनें स्वतःच्याच मुखानें वर्णन करणें योग्य नाहीं. पण अशा प्रसंगी लालनचे गुण सरकारांच्या नजरेला आणले पाहिजेत नां ? खरें सांगायचें, म्हणजे नांव घेण्यासारखा एकहि छोटा मोठा गुण माझ्या लालनच्या अंगीं नाहीं. तरी पण ज्याला लोक नांवें ठेवतील असें भलतसलते गुण भरलेले नाहींत तिच्या अंगीं ! माझी लालन धष्टपुष्ट आहे—

उदा०--दिसतेच आहे-ही उफाड्याची पोर पसंत आहे आम्हाला. पण गिरिधर, हिला लिहितां वाचतां येत नाहीं नां ? गाणीं रचण्याचा वेडावांकडा छंद नाहीं नां ?

गिरि०--काय वेड आहे ? माझी लालन अगदीं अक्षरशत्रू आहे. शिक्षण-संस्कारांचा वारासुद्धां तिला कधीं शिवला नाहीं. तिच्या अंगीं कोणतीहि कला नाहीं, विद्या नाहीं, अगदीं निर्बुद्ध वावळा जीव आहे तो !

वि०--आजकाल हा मोठा गुणच समजला पाहिजे. कारण शिक्षण मिळालेल्या चढेल वायका नवऱ्याच्या डोक्यावर कशा चढून बसतात हे स्पष्टच दिसते आहे आम्हाला.

गिरि०--पण वाईसाहेब, देवाचीं गाणीं रचण्याची अक्कल नसली तरी तीं गाणीं म्हणण्याची हिला हौस आहे. माझ्या सक्त ताकीदीप्रमाणें, राधाकृष्णावरून रचलेलीं केवळ शृंगारिक पदें मात्र म्हणते ही. गळ्याची गोडी काय सांगावी ? नुसती बारीक सारंगी आहे !

उदा०--धुमूं देत तर या सजीव सारंगीचे सूर—

गिरि०—मीरादेवींनीं रचलेलें शृंगाररसाचें पदच ऐका. वाईसाहेब, नखरेल आदा न हावभाव तर एखाद्या कसलेल्या कलावंतीणीच्याहि तोंडांत मारतील असें आहेत. लालन-सुरूं कर गाणें.

लालनः—

पद १७.

मत्त डारो पिचकारी । मै सगरी भिजगयी सारी ॥ ध्रु० ॥
जिन डारेंसे सनमुख रहियो । नहि तो मै देऊंगी गारी ॥ १ ॥
लाल गुलाल उडावन लागे । मैं तो मनमे विचारी ॥ २ ॥
भर पिचकारी मेरे मुखपर डारी । भीज गयी तन सारी ॥ ३ ॥
मीरांके प्रभु गिरिधर नागर । चरन कमल बलिहारी रे ॥ ४ ॥

चमेलीः--हा हिचा गळा कीं नळा ! हे सारंगीचे सूर नव्हेत तर शंखाचा वनि आहे हा ! कोकिळा-कंठ नव्हे तर हा आहे कावळ्याचा कर्कश आवाज !

गिरि०—चुप् ! कोकिळा झाली तरी कावळ्याच्याच धरट्यांत लहानाची मोठी होते नां ?

गिरि०—सरकार, काय गाण्याला बहारदार रंग भरला होता ! नुसत्या पिचकाच्या उडून राहिल्या होत्या ! आतां हें पद जरा अश्लील—म्हणजे अश्लील नव्हे. उत्कट शृंगाररसानें भरलें आहे. मीरांदेवींच्या अश्लील गाण्यांचा मासला म्हणूनच मुद्दाम हें पद मी हुजूरांना ऐकविलें. वायकांनीं कवित्व करूं नये. केलें तरी तें असें उत्कट शृंगाराचें करूं नये—

भोज०—खबरदार ! त्या देवतेच्या अशा निष्कारण निंदा नालस्तीच्या नरकांत न्हाणारी जीभेची नागीण, एकदम वत्तीशीचे चिरे उखळून वाहेर हांसडली जाईल—क्षणांत छिन्नविछिन्न होईल. मीरांदेवी हें पवित्र नांव आपल्या अमंगळ मुखानें उच्चारण्याची तरी, पाजी माणसा, तुझी पात्रता आहे कां ? वस्स झाला हा निर्लज्जपणाचा तमाशा ! तुझ्या पोरीला घेऊन घरीं चालता हो—

गिरि०—वाईसाहेब, स्वारी संतापली. चमेली, लालनला घेऊन जा लौकर—

उदा०—लालन, थांब कुमार, एवढ्यानें काय झालें आहे ? वहिनीपुढें तिची ही सवत मला उभी करायची आहे—

लालनः—इश—मी नाहीं कुणाची सवत होणार. चल गे चमेली—(चमेलीला घेऊन जाते)

गिरि०—सरकार, कसूर माफ. आपणाला आवडेल म्हणून हा माझ्या लालन गौरीचा गाण्याचा गुण मी हुजूरपुढें मांडला. मीरांदेवींच्या गुणांपुढें लालनचे गुण म्हणजे माती आहे. एक हिरकणी तर दुसरी गारगोटी ! पण—

उदा०—गिरिधर, मीरांदेवींच्या गुणांची स्तुति—स्तोत्रें आळवूं नका.

गिरि०—मग काय करूं ? निंदेची चर्पटपंजरी वडबडून वैकुंठाची वाट धरूं ? इकडे आड इकडे विहीर !

उदा०—पक्के हांजीखोर—तोंड पुजारी आहांत ! गप्प वसा. कुमार, वहिनीनें च रचलेले फाजील शृंगाराचें गाणें लालनच्या तोंडून ऐकविलें, त्यांत गिरिधरांचा काय दोष आहे ? त्यांनीं योग्यच केलें. तुला तरी तुझ्या मीरांदेवींचे सारें गुण स्पष्ट समजलेच पाहिजेत.

भोज०—तिचे गुण मला कळले, पण या प्रसंगामुळें तर तिच्या एकएक उज्वल गुणांची दिव्य प्रभा माझ्या चित्त-चक्षूला अधिकाधिक दिपवून सोडूं लागली

आहे. एका परीने छान झालें कीं हा प्रसंग घडून आला. मीरांदेवींचें गुण तर पटलेच पण आक्का, तुमच्याहि अवगुणांचे काळे रंग पुरतेपणीं मनावर ठसले. आपला दुष्ट हेका तडीला नेण्यासाठीं गिरिधरसारखें हांजीखोर हलके लोक असे डोक्यावर चढवून घेतांना तुम्हाला कोणती थोरपणाची प्रतिष्ठा लाभते ? पार्यांच्या पैजारीशेजारी सुद्धां उभे करून घेण्याइतकी ज्या लाळघोट्या, पायचाट्या कुत्र्यांची किंमत नाही, त्यांना असें वरोवरीने वागवून हातांशी धरतां ? हलक्या लोकांना मसलतींत घेऊन अशीं काळीं कारस्थानें राक्षसी वृत्तीने रचतांना थोरांच्या तोंडाला कायमची काळोखी लागत असते ठाऊक नाहीं कां ? बोल, आक्का—

उदा०—काय बोलायचें कपाळ ? तुला आली आहे वेडाची लहर ! वेड्याचें बरळणें शांतपणें ऐकून घेण्यांतच शहाणपणा असतो.

विक्रमः—कुमार, वहिनींनी अश्लील गाणीं रचिलीं तर त्या गोष्टीचा कौतुकानें कैवार घेतां ? तुम्हालाहि हा व्यासंग आहे पण अशीं शृंगारीक गाणीं तुम्ही रचिलीं आहेत कां ? वहिनींच्या या अश्लील गाण्यांच्या गर्जनेवरोवरच चितोडच्या अपकीर्तीच्या डंकानौवती जगभर झडत राहतील याची कांहीं कल्पना ?

उदा०—हें गाण्याचें रडगाणें पुरें झालें. कुमार, इथें आतां क्षणभरसुद्धां थांबूं नकोस. चल तिकडे लग्नाचा विचार स्वस्थपणें करूं आपण.

भोज०—कसलें लग्न ? आणि कसला विचार ? एका देवतेला दुःखाच्या खाईत लोटून दुसऱ्या लग्नाची माळ गळ्यांत घालूं ? माझ्या माणुसकीला तें लांछन आहे. पुरुष-जातीच्या नांवाला तो काळिमा आहे—

उदा०—वहिनींच्या महालांत इथें आलास कीं हें वेड भरतें तुझ्या अंगांत— जीवाचा संताप वाढतो तुझा.

भोज०—चिंता नाही. मी तिच्याच महालांत बसणार. देवतेच्या पुण्य-सहवासांत पश्चात्तापाचा संताप झालेला पुरविला पण तुम्हांसारख्या राक्षसांच्या संगतींत विषारी आनंदाचे घुटके घेत नरकांतला किडा बनून राहणें नको—

पद १८. [राग-बहार-एकताल]

किती अनुचित कृति ! खल-मनिं नच थारा विवेका ।
साधाया हितासि मम धरुनि दुष्ट हेका । बालिश लीला-

लाघव साजे हें कां ? ॥ ध्रु० ॥ भलिन लोह-मोहा धरि ना
त्यजुनी कांचना । मोल वरित कस्तुरीचें मृत्तिका न; नयन
अंध झाले कां ? ॥ १ ॥ (जातो.)

विक्रमः—हें वेड तर विकोपाला गेले ! आक्का, वहिनी डोळ्यासमोर जिती
जिवंत आहे तोपर्यंत कुमार दुसऱ्या लग्नाला तयार होणार नाही. ती जादुगारीण
या जगांतून जाईल तरच—

उदा०—तीच कांहीं तरी युक्ति मी मघांपासून मनांत योजीत आहे. विषाचे
चारच थेंब—

गिरि०—कीं माझ्या लालनगौरीच्या लग्नाच्या मार्गातील विघ्न झालेंच दूर-पण
बाईसाहेब, या गोष्टी इथें नकोत—(जातात.)

प्रवेश दुसरा

[जंगल—चंपा येते]

दयानंदः—(प्रवेशून) चंपा, यावेळीं तूं इकडे कुणीकडे ? तुझी वृत्तीहि जरा
विलक्षणच दिसते.

चंपाः—तुमच्या भेटिसाठीं मुद्दामच इकडे आले. आज तशीच एक सांगण्या
सारखी विलक्षण गोष्ट घडून आली. कुमारांनीं दुसरें लग्न करावें म्हणून वाईसाहेबांनीं
आणि विक्रमराजांनीं कसा चंग बांधला आहे, ठाळूकच आहे तुम्हाला, आज तर
गिरिधरच्या लालनगौरीला प्रत्यक्ष दाखवायलासुद्धां आणली होती.

दयानंदः—मग काय ? भोजराज दुसरें लग्न करायला तयार झाले ?

चंपाः—नाहीं. तेंच तर आश्चर्य ! मला साफ दुसरें लग्न कर्तव्य नाही, असेंच
सर्वासमक्ष कुमारांनीं वजावून सांगितलें.

दयानंदः—मुलगी पहायला आणणारांचे चेहेरे मात्र पाहण्यासारखे झाले असतील !

चंपाः—कुमार तर आतां राणीसरकारांच्या भजनीं पूर्णपणें लागले आहेत.
केवढी आनंदाची गोष्ट !

दयानंदः—पण त्या मौल्यवान् मण्यांचें मोल इतर माकडांना अझूनी कुठें कळलें आहे ?

चंपा०—एखाद्या तऱ्हेवाईकाप्रमाणें नाहीं नाहीं त्या तऱ्हा मांडून, वाईसाहेबांनीं कुमारांना सतावून सोडलें आहे. गिरिधरला सांगून लालनगौरीच्या तोंडून, मीरां देवींनीं रचलेलें एक शृंगारिक गाणें ऐकविलें—

दया०—शृंगारिक गाणें ?

चंपाः—होय. गिरिधरला आपल्या लालनच्या गाण्याच्या गुणांचा टेंभा पाजळायचा होता नी वाईसाहेबांना त्यांत आपला निराळाच एक दुष्ट हेतु साधायचा होता.

दया०—तो कोणता ?

चंपाः—राधाकृष्णांच्या भक्तीवरचीं मीरां देवींनीं रचलेलीं भजनें, गाणीं, किती अश्लील असतात हें त्यांना कुमारांना पटवायचें होतें.

दया०—काय ? मीरांदेवींच्या प्रेमळ, प्रासादिक, उत्कट प्रेमभावानें भरलेल्या भजनांना हे कुटाळ लोक अश्लील समजतात !

पद १९. [राग-कर्नाटकी-त्रिवट]

सुख-साधना । भजनां गणा । गणना गुणां । तुलनाहि ना
॥ ध्रु० ॥ प्रभुच्याच पायां । रमवी मना या । ध्यान गाना
नित चिंतना ॥ १ ॥

चंपाः—काहीं तरी कारण काढून राणीसरकारांची निंदा करायची, दुसरें काय ? त्यावेळचे ते लालनगौरीचे कैदासणीसारखे आचरटपणाचे चाळे वाईसाहेबांना खपले, पण राणीसरकारांचें वागणें मात्र त्यांच्या डोळ्यांत सारखें खुपतें ! मधल्यामधें गिरिधर आपला तळीराम गार करून ध्यायला पहात आहे. पण एक दिवस रामच म्हणायची पाळी येईल, हें त्याला ठाऊक नाहीं.

दया०—करणी तसें फळ ! गिरिधर आपल्या कर्मानेंच मेरेल किंवा तेरेल ! पण तूर्त त्यानें माझे मरण मात्र टाळलें आहे. ती पहा-ती झोंपडी त्यानेच बांधून दिली. तिथें बसून राजवाड्यांतल्या दर घटकेच्या वृत्तांतार्चे पुराण तो माझ्याजवळ रोज वाचीत असतो. असा जम जमला आहे.

चंपाः—गिरिधरने एकंदरींत तुमचें वस्तान तर चांगलेंच वसवून दिलें आहे. (पाहून) हों. पण तो पहा-गिरिधरच इकडे येतो आहे-स्वामी महाराज, जातें मी. (जाते. गिरिधर येतो.)

गिरि०—म्हणजे ? माझी लालनगौरी कुठें गेली ? गुरुमहाराज, ती इकडे नाही आली ?

दया०—नाहीं.

गिरि०—तिला मुद्दाम तुमच्या दर्शनासाठीं म्हणून इकडे कालियाबरोबर पुढे पाठवून दिली आणि हा आत्तां मी मागाहून आलों-गेली कुठें पोरटी ? हें असें चालूं देणें बरोबर नाही !

दया०—तिच्या बरोबर कालिया आहे नां ? मग काय चिंता ?

गिरि०—तसें नव्हे. गुरु महाराज, लग्नाची पोर म्हणजे उरावरची धोंड आहे ही ! लग्नाच्या अक्षता डोक्यावर पडण्याआधींच, पोर कुठेंतरी मला वाटाण्याच्या अक्षता देऊन पळून गेली तर ! आजकालच्या पोरींचा नेम नाही-लग्न लागेपर्यंत जपलें पाहिजे गुरुमहाराज, लालनच्या लग्नांत विघ्न फार येतात हो ! आपण अंतर्ज्ञानींच आहांत सर्व कांहीं जाणतांच आहांत. आजचा प्रकार कळला कां ?

दया०—भोजराज दुसऱ्या लग्नाला उभे राहात नाहीत-हाच नां ?

गिरि०—अहाहा ! गुरुमहाराज, काय आपला अलौकिक महिमा ! इत्थंभूत हकीकत कळली नां ? माझ्या हातालाच यश येत नाहीसें दिसतें. परवां, ती मूर्ति पुरलेली जागा उकरून काढली पण काय-सोन्याच्या मूर्तिऐवजीं मातीच हाताला लागली. वेळ वाईट असली कीं सोन्याचीसुद्धां माती होते; नाहीतर मातीचें सोनें होतें !

दया०—आतां कसें सोन्यासारखें बोललांत !

गिरि०—पण चमत्कार पहा-ती कृष्णाची मूर्ति पुनः मीरांदेवीनां मिळाली. ते सारे चमत्कार मी सांगितलेंच तुम्हांला.

दया०—ईश्वराच्या लीलेचे चमत्कार असेच असतात !

गिरि०—कसले कपाळाचे चमत्कार ! कुणी तरी तुमच्या आमच्या सारख्यानींच ती मूर्ति मीरांदेवीना पुनः नेऊन दिली असेल. आंधळीला म्हणे पुनः दृष्टि आली ! आंधळ्याचें सांगच घेऊन भटकणाऱ्या भिकाऱ्याचे डोळे केव्हांही उघडायला काय

अडचण आहे ? तसेंच, कुमारांना म्हणे चार मीरांवाई दिसल्या ! संतापाने कुमारांचे पित्त भडकलेच होते. पित्त भडकल्यावर डोळ्यांपुढे अंधेरी येऊन काजवे नाचू लागतात, त्यांतलाच हा प्रकार !

दया०—गिरिधर, तूंही चमत्कारांची मीमांसा मोठी चमत्कारिक रीतीने केलीस बुवा !

गिरि०—जळू देत हे चमत्कार. माझ्या नशीवाचा काय चमत्कार होऊन राहिला आहे पहा ! लालनचे लग्न—

दया०—लालनच्या लग्नाची कशाला काळजी करतोस ?

गिरि०—एखादे चांगले स्थळ गाठून पोरीची धोंड तिथे टाकेपर्यंत बापाला काळजी ही असायचीच. हो-पण ही काळजी नेहमीचीच आहे. नवीन काळजी आज उत्पन्न झाली आहे. त्यासाठीच तर इकडे आलों. हातांतले काम आधी पार पाडले पाहिजे.

दया०—म्हणजे ? नवीन काय भानगड आहे ?

गिरि०—उदावाईसाहेबांनी एक मोठा घाट घातलेला आहे. पण ही वाटाघाट इथे नको. चला झोंपडीत तुम्ही. लालन कोठे आहे ते पाहून येतो न मगच सारे सांगतो. (दयानंद जातो.)

गिरि०—(जाऊ लागतो. पाहून) अरे, ही चमेली आलीच—

चमेली:—गिरिधर, ज्या कामासाठी आलांत ते काम झाले का ? वाईसाहेबांनी मला मुद्दामच तुमच्या शोधासाठी धाडून दिले आहे—झाले कां काम ?

गिरि०—बोलणे सोपे आहे, पण ते काम कठीण आहे. सारे रान धुंडून पायाखाली पालथे घातले. विषारी वनस्पति शोधून आणल्या. त्यांचा रस काढला. हे विष तयार करणे म्हणजे प्राणसंकटच आहे. जीवावरच्या जोखमीचे काम—

चमेली:—पण तुमच्या लालनच्या लग्नाचे तोरण बांधण्याचे धोरण लक्ष्यांत आहे ना ?

गिरि०—त्याचीच मुहूर्तमेढ रोवायची आहे. उदावाईसाहेबांनी या कामी तुझे माझे लग्न लावले, हे मात्र ठीक केले. पण ही लालन कुठे गेली ?

चमेली:—लालनगौरी ! त्या पहा तिकडे, कालियावरोवर त्या झुडुपाजवळ बोलत बसल्या आहेत.

गिरि०—(पाहून) ही तर त्या कालियाच्या गळ्यांत गळा घालून बोलत बसली आहे. काय कार्टीची दरिद्री अवलक्षणे ही !

चमेलीः--अशा सुलक्षणी वापाची लाडकी पोर अशीच अवलक्षणी निपजायची ! कुंभार तशी लोटी ! वाप तशी वेटी ! तुम्ही नाही आमच्यासारख्या वटकीशीं प्रेमाच्या कानगोष्टी करीत ?

गिरि०--माझी पुरुषाची जात आहे ! पुरुषांच्या पाजी स्वच्छंदीपणाला अनादि कालापासून पूर्ण मुखत्यारी आहे. पण बायकांची जात म्हणजे गोठ्यांतल्या गुरांची जात ! लालन-लालन-तिकडे कुठे निघालीस ? इकडे ये--लाजलज्जा-धाक-धमकी कांहीं उरली नाही कार्तीला--

चमेलीः--जवाबदार कर्ते पुरुष, बाहेर ख्यालीखुशाली करतात. त्यांची लाज आधीं जाते. घरच्या बायकापोरींनी भीडमुर्वत कुणाची वाळगायची ? तुमच्या सारख्या पुरुषांची !

लालनः--(प्रवेशून) बाबा-बाबा-कशाला हांक मारलीत ?

गिरि०--तुझ्या नांवाने हांका मारीत केव्हांचा उभा आहे इथे. ओरडून घसा कोरडा पडला माझा. तिकडे त्या कालियाशीं काय करीत होतीस गुलगुल गोष्टी--त्या झुडूपाजवळ --?

लालनः--नाहीं हो बाबा, मी वोलत नव्हते. झुडूपांवरचीं पांखरे किलविल करीत होतीं--

गिरि०--कालियाच्या गळ्यांत हात नव्हता तुझा ? खरे वोल--

लालनः--इश. भलतेच काय वोलतां ? पायांत कांटा मोडला होता माझ्या चालतांना. कांठ्यानें कांटा काढीत होता कालिया--

गिरिः--गळ्यांत गळे घालून कांठ्यानें कांटा काढण्याची ही विद्या विलक्षण तर खरीच ! तोंडाजवळ तोंड--ते ग कशाला ?

लालनः--डोळ्यांत कुसळ गेले होते माझ्या. ते तो कालिया हलक्या फुंकरीनें काढीत होता.

गिरि०--भलतीच कांहींतरी जादूची फुंकर मारली नाही नां त्यानें तुझ्या दृष्टीवर ?

चमेलीः--तुमच्या डोळ्यांतले कुसळ काढतांना आपल्या पाठींत मुसळ बसेल हे त्या कालियाला--

लालनः--कां बरे ? दुसऱ्याच्या डोळ्यांतले कुसळ दिसते पण स्वतःच्या डोळ्यांतले मुसळ दिसत नाही.

चमेली:—या नाजूक लतेने जवळच्याच झाडाचा खंवीर आश्रय घेतला आहे.

गिरि०—म्हणजे ? याचा काय अर्थ ?

लालन०—ओळखा तुम्हीच. नाहीतर या चमेलीला विचारा. ती सांगेल समजाऊन.

गिरि०—अग वा ! तुझ्या जीभेचे तर फुटाणे उडताहेत ! अशी माझ्या अंगाची लाही लाही होते-तो वेमान कुठें मेला ?

कालियाः—मेला नाही. अद्याप जिता जिवंत आहे समोर—

गिरि०—थांब, उभा रहा समोर उभा चिरून काढतो तुला. नांवारूपाप्रमाणेच काळी करणी करतोस ? पोसणाराच्याच काळजाला डंसणाच्या काळसर्पा—(तलवार उपसून अंगावर धांवतो.)

लालन०—बाबा-बाबा-तरवार उपसूं नका-भीति वाटते—(कालियाच्या अंगावर मूर्च्छित पडते)

गिरि०—हरहर ! हें काय ? माझी लालन मूर्च्छित पडली ! कालिया, पाणी तरी कुटून आण रे !

कालियाः—आतां कुठलें आणूं पाणी ? माझ्या जीवाचेच पाणी पाणी झालें आहे ! डोळ्यांतूनसुद्धां पाणी येत आहे हो !

गिरि०—तुझ्या अंगांत पाणीच नाही—मीसुद्धां भांवावून गेलों आहे—चमेली या नाजूक लतेची काय ग ही भयंकर अवस्था झाली !

चमेलीः—कसली भयंकर अवस्था ! उत्तम व्यवस्था आहे ! या नाजूक लतेनें जवळच्याच झाडाचा खंवीर आश्रय घेतला आहे—!

पद २०. [चाल-कभी आवूंगा कभी नहीं]

प्रीतिची अलौकिक ही लीला ! ॥ ध्रु० ॥ बहिरंगरूप धन मानही । मुळिं ही पाहिना स्वार्थाला ॥ १ ॥ हृदयासि कळे हृदयामुळें ॥ लोभ एक प्रीतिचा प्रीतीला ॥ ३ ॥

लालनः—बाबा-बाबा-तलवार-काढूं नका—

गिरि०—वाळे, तूं शुद्धीवर आलीस कां ?

चमेलीः—हे रंग ढंग पाहून तुम्ही तरी आतां शुद्धीवर आलांत कां ?

गिरि०—चमेली, तूं पुढें जा. वाईसाहेवांना सांग, कामगिरी चोख वजावली आहे म्हणून. (चमेली जाते) लालन, चल. तुला गुरुमहाराजांच्या पायावर घालतो—त्यांचें दर्शन घेतलें कीं, तुला तावडतोच बरें वाटेल—(जाऊं लागतात.)

कालियाः—(पाहून) गुरुमहाराजच इकडे आले-(दयानंद येतो)

गिरि०—लालन, नमस्कार कर महाराज, या सौभाग्य-कांक्षिणीला आशीर्वाद द्या.

दया०—अभीष्ट वर-प्राप्तिरस्तु !

गिरि०—गुरुमहाराज, माझी लालन अलीकडे वेड्यासारखी करुं लागली आहे हो ! डोकें विघडलें म्हणावें तर तीहि धास्ती नाही. वेड लागायचें कुणाला ? शहाण्याला ! ही मूळचीच खुळचट ! हिला नवीन काय वेड लागणार आहे ? तरी पण कांहीं विलक्षणच वागणूक दिसते आहे हिची ! मला वाटतें एखादा जंगलचा झोटिंग बसला आहे हिच्या मानगुटीवर !

दया०—तूं असल्यावर आणखी एखाद्या झोटिंगाची भीति निराधार आहे !

गिरि०—माझी लालन म्हणजे माझ्या भाग्याचें भांडार आहे ! हिच्यावरतीं सारी मदर. भोजराजाशीं हिचें लग्न लागेल तरच मला मोठेपणा मिळणार ! गुरुमहाराज, बाळपणापासूनच ब्रम्हचारी, संन्यासी तुम्ही ! आम्हां संसारी जनांच्या तापत्रयांची-कल्पना तुम्हाला कशी येणार ? मुलीचा बाप होण्यासारखें जगांत दुसरें पाप नाही ! विष पिण्याचे प्रसंग येतात हो ! हो-विषावरूनच आठवण झाली. तुम्ही सर्व अंतर्ज्ञानानें जाणतांच आहां—आज तसाच विष पिण्याचा प्रसंग—

दया०—तुझ्यावर आला आहे कीं काय ?

गिरि०—माझ्यावर नव्हे—मीरांदेवीवर विष पिण्याचा प्रसंग आज गुजरणार आहे. तें कारस्थान जमलें नाही तर लालनच्या लग्नाचेंहि जमणार नाही. आणि मग मात्र माझ्यावर विष पिण्याचा प्रसंग येणार आहे !

दया०—मीरांदेवीवर विष पिण्याचा प्रसंग ? उदाबाईचें हेंच कारस्थान तूं मघांशी सांगणार होतास वाटतें ?

गिरि०—होय. दुसरें काय ? एका साधूचें चरण-तीर्थ म्हणून मीरांदेवींना विष पाजवायचें आहे. पण तुम्हाला काय करायचें आहे या भाकडकथेशी. आतां मला गेलेंच पाहिजे वाड्याकडे—माझी लालन इथेंच तुमच्याजवळ झोपडींत राहूं दे. नीट लक्ष्य मात्र ठेवा हिच्यावर. लालन, मी परत येईपर्यंत झोपडींत बसून रहा. रानांतून हिंझूं नको बाहेर. नाहीतर पुनः तुझ्या पायांत कांटा मोडेल आणि तो काढायला पुनः या कालियाची होईल तुला आठवण ! असला काळा कांटा माझ्या मार्गांत आड यायला नको. कालिया, तूं माझ्या वरोबरच चल. (कालिया व गिरिधर जातात.)

लालनः—स्वामीजी, बापाची माया इतकी स्वार्थी असते कां हो ? स्वार्थाला सुद्धां सीमा पाहिजे. आजवर यांनीं माझे लालन पालन केले हें खरें. पण हें सारें खऱ्या प्रेमानेंच कां ? अलीकडे तर त्यांच्या मायेचा महापूर लोट्टं लागला आहे माझ्यावर.

दया०—तुझ्या जीवावर गिरिधरला राजाचा सासरा व्हायचें आहे ! गिरिधर किति भयंकर माणूस हें तुला अनुभवानेंच पटेल—

लालनः—कैक अनुभव आले आहेत आजवर—त्यांचीं कारस्थानें पाहतां पाहतां तर किळस आली आहे मला—

दया०—पण लालन, मी एक काम सांगेन, तेवढें करशील नां धीटाईनें ?

लालनः—एकच कां ? हजार कामें सांगा नां ? तीं करायला मी कुणाच्याहि बापाला भिणार नाहीं.

दया०—खुद्द तुझ्या बापालासुद्धां—गिरिधरलासुद्धां—

लालनः—ते माझे मानलेले बाप—मी त्यांची पाळलेली पोर ! त्यांची माया ममता खोटी—स्वार्थी आहे ! धडधडीत बोलून दाखवितात ते ! गुरुमहाराज, मी फटकळ, नटचंचळ, आचरट, वाटेल ती असेन—पण मला खोटेपणा खपत नाहीं. जें पोटीं तेंच ओठीं ! असा माझा स्पष्ट बाणा आहे. पण जशास तसें या न्यायानें वागून कित्येक वेळां मला खोटे बोलवे लागतें. त्यांच्या संतापी स्वभावाला भिऊन वावळे पणाचीं लटकीं सोर्गे आणावीं लागतात.

दया०—फाजील लाडानें मुलें विघडतात, त्याचप्रमाणें फाजील धाकामुळें सुद्धां हे असे खोटेपणाचे दुर्गण त्यांच्या कोंवळ्या मनांत नाइलाजानें शिरतात ! लालन, तूं खरोखरीच गुणाची पोर आहेस. पण या गिरिधरच्या विचित्र शिस्तीनें तुझा मूळचा सरळ स्वभाव पालटून तुझ्या आयुष्याला, स्वभावाला निराळेंच वेडेवांकडे वळण निष्कारण लागण्याचा बराच संभव आहे—

लालनः—आतां यापुढें मी त्यांच्या जवळ राहातच नाहीं. मी आपली तुमच्या जवळ या झोपडींतच राहतें—तुम्ही सांगाल त्याप्रमाणें वागतें—तुमच्या शब्दाबाहेर वागलें तर मग बोला—

लालनः—योग्य संस्कार लाभल्यावर दगडालासुद्धां हिऱ्याचें मोल चढत असतें ? मातीचें सोनें करण्याची किमया विद्या—

लालन०—जगांत कुणाला अवगत असेल नसेल ! पण गुल्महाराज, माणसांच्या मनाला देवकळा देण्याची किमयी-कला तुमच्यासारख्या महात्म्यांच्या अंगी पूर्णपणे असते खास ! जशी संगत तशीच माणसाच्या स्वभावाची बरी वाईट रंगत !

दया०—पण लालन, चल, तुझी कामगिरी तुला नीट समजावून सांगतो. एक प्रयत्न करून पहायचा आहे. यश येणं ईश्वरी इच्छेवरती ! ऐन वेळीं देवानेच तुला धाडून दिले— ! (जातात)

पद २१. [राग—दुर्गा—त्रिवट]

प्रभु हा तोषला । समुदिता आशा विमला प्रेमला ही
बाला ॥ ध्रु० ॥ मानवा कार्य-रता । प्रभु सहाय धैर्य-युता ।
दावि मार्ग सहज मला या काला ॥ १ ॥

प्रवेश तिसरा

[महाल-भोजराज आणि मीरांबाई प्रविष्ट]

मीरां०—नाथ, निष्कारण जीवाला कां वरें त्रास करून घ्यायचा ? वन्सं, भावोजी, सारेजण दुसऱ्या लग्नाचा दुराग्रह धरतात नां ? मग आपण दुसरें लग्न कां करीत नाहीं ?

भोज०—तुझ्या सुखाची होळी पेटवून दुसऱ्या लग्नानें नव्या संसाराची दिवाळी मी साजरी करूं काय ?

मीरां०—ज्यांत इकडच्या जीवाला सुख आहे त्यांतच माझ्याहि जीवाला समाधानच आहे.

भोज०—काय बोलतेस हें ? मीरां, सवतीनें सुखाचा संसार थाटलेला प्रत्यक्ष डोक्यासमोर पाहून कोणत्या स्त्रीला समाधान वाटेल ?

मीरां०—पण नाथ, सवतीला सुद्धां सख्या बहिणीप्रमाणें मानून तिच्याशीं प्रेम भावानेच वागणाऱ्या देवगुणी साध्वी स्त्रिया पृथ्वीच्या पाठीवर कुणीच नसतील कां ?

भोज०—तुझें मंगल चारित्र्याचें निरीक्षण केल्यानंतर सुद्धां अशा प्रेमळ देवता दुर्मिळ आहेत असें मी कसें म्हणूं ? आर्य-स्त्री म्हणजे स्वार्थत्यागाची-सहनशीलतेची

मूर्तिमंत परिसीमा आहे ! हें सुंदर सत्य तुझ्या स्वरूपांत माझ्या मनावर पूर्णपणे विवले आहे. दुसरें लग्न करून तुला दुःखाच्या खाईत लोटून मी माझ्या माणुसकीला मूठमाति देऊं ? सवतीच्या कठोर सहवासांत रडत राहणाऱ्या दयाळू देवतेचे शाप शिरावर घेऊं ?

मीरां०—सवतीच्या सुखासाठीं मी रात्रंदिवस राबत राहीन. तिची मी आनंदानें सारी सेवा चाकरी करीन.

भोज०—तूं तिची सेवा चाकरी करशील. पण मीरां, मी काय करूं म्हणतेस ? देवतेला लाथेनें झुगारून एखाद्या नटव्या वाहुलीचे पाय प्रेमानें पूजीत राहूं काय ? देवतेच्या पूजेच्या पवित्र चौरंगाचे खूर तोडून ते एका सामान्य स्त्रीच्या विलास-मंदिरांतल्या मंचकाला जोडूं काय ? मीरां—मीरां, वोल, दुसरें लग्न करून आजवरच्या पातकांत भर घालूं काय ?

मीरां०—कांहीं तरीच कल्पना काढूं नयेत. नाहीं नाहीं त्या निमित्तानें एकाहून अधिक लग्नें करणारे पुंस्व जगांत थोडे कां आहेत ?

भोज०—जनराहटीच्या ओघांत जगाच्या विचारसरणीबरोबर वहात न जाण्या-बद्दल तूंच मला कळकळीनें बजावले आहेस नां ? आप्तेष्टांच्या आहारीं पडून तुझ्या सारख्या प्रेमळ पत्नीच्या सहवास-सुखाला पारखा होऊं कीं, तुझ्या सहवासांत रमत राहून आप्तेष्टांबरोबरच साऱ्या जगाच्या अकारण उपहास-विटंबनेला कारण होऊं ?

मीरां०—माझे भोक्तृत्वाचे भोग मी मुकाट्यानें भोगतें पण आपण आप्तेष्टांची मर्जी मोडून जीवाला कष्टी करून घेऊं नये. कधीं कोणत्या जन्मीं मी अभागिनीनें कुणा पतिपत्नीच्या दिव्य प्रेमांत दुष्टपणानें वितुष्ट आणलें असेल म्हणून हें पाप आज माझ्यापुढें उभें आहे. हाताशीं असलेलें पतिसुखाचें वैभव हातीं लाभत नाहीं-दैवाचा दुष्ट हात तें वैभव दूरदूर हिसकावून नेत आहे. नाथ, ही मीरां स्वतः दुःख-दैन्याच्या दरींत आमरण पिचत पडायला तयार आहे, पण आपणाला मात्र सुख-वैभवाच्या शिखरावर निरंतर विहारतांनां पाहण्याचीच तिची पवित्र इच्छा आहे.

भोज०—हें वैभव नको-हें राज्य नको ! या वैभवाला लाथ मारून दूर गिरि-कंदरांत जाऊन राहावेसें वाटतें. मनाचा ठाम निर्धार झाला. जीवाला सत्य पण कडू अनुभव आला. शांतिसुखाचें भरपूर भांडार गरीबीच्या झोंपडींतच असतें ! श्रीमंतीच्या गगनभेदी प्रासादांत त्याचा मागमूसहि नसतो !

मीरां०—अनंतकोटि ब्रह्मांड-नायक श्रीकृष्ण प्रभूसुद्धां स्वर्गीच्या वैभवाला कंटाळूनच भूतलावर अवतरला ! गोकुळांतल्या गरीबींत वाढला. गरीबांच्या सुखदुःखाशीं थोर अंतःकरणानें समरस झाला ! अहाहा ! काय त्याचें तें साजरे स्वरूप ! विश्वांतील सौंदर्य-वैभवाचा स्वर्ग ज्यानें सहज लीलेनें निर्माण केला, तो त्रिभुवन-सुंदर परमात्मा किति सुंदर असेल बरें ! जगाला वेड लावणाऱ्या काय त्याच्या त्या लहानपणींच्या गोड लीला ! विश्वाच्या विराट वैभवालाहि लाजविणारें काय त्याचें तें गरीबींतलें थोर वैभव !

पद २२. [राग-मांड-ताल-आधी धुमाळी]

नांदला मुरारि गिरिधारी गोकुळीं ॥ ध्रु० ॥ गोपगणासर्वें
धेनु राखिल्या । कुंजवनिं फिरे मूर्ति सांवळी ॥ १ ॥ कटि
पीतांबर मोर मुकुट शिरीं । श्रीहरि धरि करीं काठी
कांवळी ॥ २ ॥

भोज०—देवि, चल, आपण गरीबीचें गोडजिणें उपभोगीत प्रेमाचा स्वर्गीय संसार थाट्या ! त्या श्रीकृष्णप्रभूचेच गुणानुवाद गात अक्षय आनंदाचें मोक्ष-मंदिर गाट्या !

मीरां०—देवापासून अभक्त तोच देवाचा भक्त ! जीवाची सांड-मांडून आर्त अंतःकरणानें अखंड आळविलें कीं मुमुक्षू जीवाच्या भेटीला देवच धांवून येतो ! देवाची भेट घ्यायला दूर गिरिकंदरांत जायला नको.

भोज०—देवते, तुझ्या सान्निध्यांत असल्यावर कोणत्या देवाची भेट मला दुराव-णार आहे ? बोल, बोल, देवते, तुझ्या अमृतवाणीचा प्रवाह असाच वाहूं दे. तुझ्या उपदेशाच्या स्वर्गगंगेंत हा पातकी जीव असाच न्हाऊं दे ! पण नको-अशा दिव्य रसवंतीची कल्पवृक्षाचीं फुलें तूं उधळवीस, इतकी या फत्तराची पात्रताच नाही ! संसाराच्या साऱ्या आयुष्यांत एकसुद्धां सुखाचा क्षण मी तुला लाभूं दिला नाही, पण तूं मात्र एका क्षणांत उभ्या आयुष्याचें सुखाचें भांडार माझ्या पायीं वाहिलेंस ! प्रेमाची पुष्पवृष्टि नको-या. महापातक्यावर, तुझा पति म्हणून मिरविणाऱ्या या एका बेजबाबदार नरदैत्यावर, क्रोधाच्या शब्दशरांचीच अग्नि-वृष्टि कर ! प्रेमाचे-भक्तीचे बोल नव्हेत तर कोपाचे-शापाचे शब्द बोलून—

मीरां०—पतिदेवा, काय ही अभद्र वाणी उच्चारतां ? सतीच्या मुखांतून पतीला कोपाची वाणी ऐकूं आली तर त्या पापिणीला देवाचे शाप जागच्याजागीं जाळून टाकतील !

भोज०—सात्विक संतापाचे तुझे ते कालचे कठोर पण करुण शब्द ! त्या शब्द-शरांच्या मान्यानेच, विषारी विचारांच्या कैफाने धुंदारलेला माझा जीव शुद्धीवर आला ! पण लजेने थिजून गेला ! देवि, तुझ्या दृष्टीला दृष्टि भिडविण्याचे सामर्थ्य या माझ्या मदांध पापी डोळ्यांत उरलेले नाही. तुझ्या तेजोमय मुखमंडलाकडे दृष्टि वळवावी तर ती आपोआपच तुझ्या पुण्यपावलावर खिळून राहते. देवते, या पातक्याचा उद्धार कर-याला क्षमा कर-(पाय धरुं लागतो.)

मीरां०—पतिदेवा, हें काय ? पुजाऱ्याचे पाय देवाने धरायचे ? असें काय भलतेच करायचे ? मीच आपल्या जीवाला वृथा शीण देण्याला कारण झालें. मलाच आपण क्षमा करा ! पतिदेवाच्या त्रिकाल-बंध पुण्यचरण-धुळींतूनच सतीच्या भाग्य-सुखाची कोट ब्रह्मांडे निर्माण होत असतात ! जगन्नियंत्याच्या चरणापासून त्रैलोक्याचा उद्धार करणारी पावनगंगा विश्वाच्या संसारांत प्रकट झाली ! सतीच्याहि पुण्याईची, आत्मोद्धार करणारी पवित्र गंगा पति-देवाच्याच चरणांपासून संसाराच्या विश्वांत प्रकट होत असते ! पतीचे चरण तेच परमेश्वराचे पुण्य चरण ! (पायावर डोकें ठेवते) नाथ, स्वस्थपणें विश्रांति घ्यावी. हा मनस्ताप प्रकृतीला अपाय नाही कां करायचा ?

भोज०—तुझ्या पवित्र प्रेमचंद्रिकेच्या आल्हादकारक शीतल किरण-गंगेने माझा मनस्ताप दूर करून हृदयांत नवीन सुखाशेच्या गार हिरवळीची हंसरी सृष्टी प्रेमाने फुलवून सोडली आहे ! या क्षणाला माझा जीव अननुभूत सुखाचा आस्वाद घेत ब्रह्मानंदांत बुडून गेला आहे !

पद २३. [राग-काफीमिश्र-त्रिवट]

चंद्रमा ! सतीचा हा प्रेमा ! पौर्णिमा फुलतां आनंद-सीमा
॥ ध्रु० ॥ कुल-यश-तारक गुणाभिरामा । प्रभु-करुणा-
महिमा वरि रामा । पतित पुरुष उद्धरीत देवता । नेइ मंगला
चिर-शांति-धामा ॥ १ ॥

मीरां०—नाथ, देवाच्या नैवेद्यासाठीं आणलेले दूध तसेच ठेवले आहे. तें मी घेऊन येते-थोडे घ्यायचें हां !

भोज०—या दैवी आनंदाच्या अमृताने घुटके पाजल्यानंतर तें अमृत देण्यांत विशेष काय आहे ? मीरां, तूं क्षणभरसुद्धां दूर जाऊ नकोस. तुझ्या जादुगार दृष्टीच्या

तेजाळ तारकांनीं प्रेमाच्या अमृत किरणांचा वर्षाव पळभर जरी थांबविला, तरी जीवा-भोंवतीं निस्तसाहाचा घोर अंधार पसरुं लागतो ! दृष्टींत दृष्टी मिसळून जीवाची सृष्टी आनंदानें खुलूं दे ! प्रेमाचे वोल बोलणाऱ्या हृदय-वीणेचा मंजुळ झंकार असाच चालूंदे ! जमलेल्या जीवांच्या ताराहि अखंड जुळून दिव्यप्रेमाचें सुरेल संगीत उधळूं देत ! [मीरांबाई दुधाचा पेला आणून भोजराजांच्या हातीं देते.]

भोज०—या देवाच्या नैवेद्याचा थोडासा भाग प्रसाद म्हणून तुलाहि घ्यावा लागेल—

मीरां०—त्या प्रसादावर माझा हक्कच आहे—(भोज पेला ओंठाला लावतो. पडद्यांत कुमार-कुमार—) वन्सं आल्या वाटतें ?

उदा०—(प्रवेशून) कुमार-कुमार, हें काय करतो आहेस तूं ? वहिनीच्या हातचें दूध पितोस ? चल, दे तो पेला फेंकून तिकडे. (पेला हिंसकावून फेकून देते)

भोज०—चांडाळणी, काय केलेस हें ? या देवतेच्या हातचा प्रेमामृताचा पेला पुरता ओंठालाहि भिडला नाही तोंच असा आपल्या निष्ठुर हातांनीं हिंसकावून घेतलास ?

उदा०—ही देवता ! कुमार, ही डांकीन आहे. चेटकीण आहे. ही कर्मचांडाळीण. तुला विषसुद्धां पाजावयाला कचरणार नाही कधीं !

मीरां०—वन्सं, काय बोलतां हें ?

उदा०—वहिनी, तुलासुद्धां वेडच लागलें आहे. कसली तरी बाधा झाली आहे—

मीरां०—पतिदेवाच्या प्रेमाची-श्रीकृष्णाच्या भक्तीची बाधा मला झालेलीच आहे.

विक्रमः—(प्रवेशून) पण तुमची ही बाधा आम्हाला मात्र बाधक होऊं लागली आहे. कुमार, बाबांनीं पुनः सक्त ताकीद दिलेली आहे. वहिनीच्या वाऱ्यालासुद्धां तुम्ही यापुढें क्षणभरहि उभा राहतां कामाचें नाहीं.

भोज०—मी तुम्हाला पुनः ताकीद देतो कीं, या देवतेचा पवित्र जागता संचार जिथें अहोरात्र आहे तिथें तुमच्यासारख्या आसुरी वृत्तीच्या दुष्ट पापी राक्षसांनीं आपली अमंगळ सांवलीसुद्धां यापुढें पाडण्याचें कारण नाहीं. वजावून ठेवतो—

विक्रमः—लहान तोंडीं मोठा घांस घेतल्यासारखें होत असेल पण, हा वेहद्द भडकलेला वाईलवेडेपणा पाहून बोलल्याविना राहावत नाहीं. कुमार, वायकोच्या हातांतलें एक हालतें बोलतें बाहुला वनून राहणें कर्तृत्ववान् पुरुषाला लांछनास्पद आहे ! चितोडच्या युवराजांच्या निर्मळ चारित्र्याला तो कलंक आहे ! याद राखा.

उदा०—कुमार, आमचाच दोष आहे. तुझा नाही की वहिनीचा नाही. मीरां-देवी-मीरांदेवी म्हणून आम्ही कोड कौतुक केले—बाबांनीं सुद्धां माझी सूनवाई-माझी-सूनवाई म्हणून लाड केले, त्या मुळेंच साऱ्या गोष्टी या थराला आल्या ! ही मीरांदेवी सर्वांच्याच डोक्यावर चढून मीरे वाटायला लागली. तुलासुद्धां वेड लावून आपल्या पायाशीं वाकवूं लागली.

विक्रमः—हे वेड कुठवर चालणार आहे ? वहिनींचेही वेड कायमचें उतरायला वेळ लागणार नाही. गिरिधर, घेऊन ये तो पेला इकडे—(गिरिधर पेला घेऊन येतो.)

भोज०—हे काय ?

उदा०—हे एका साधूचें चरण-तीर्थ आहे ! वहिनीला हे पाजवायचें आहे. या चरण-तीर्थांनं तिची भूतबाधा नष्ट होईल. तुझेहि वेड आपोआपच नष्ट होईल.

मीरां०—या चरण-तीर्थांनं माझी भूतबाधा दूर होणार ? भूतमात्राला आपल्या लीलांनीं वेड लावणाऱ्या त्या गिरिधर गोपालाच्या भक्तीचें अमृत प्राशन करणारी ही मीरां ! हिला ब्रह्मसंघाची नव्हे तर त्या परब्रह्माची बाधा झाली आहे ! ती बाधा या चरण-तीर्थांनं कां नष्ट होणार आहे ?

भोज०—प्रत्यक्ष या भोजराजाच्या डोक्यादेखत हे आसुरी अत्याचारांचें थैमान घालतांना तुमच्या उलट्या काळजाला कशाचीच भीति वाटत नाही कां ? खरें सांगा, अखिल मानव कोटीला कलंकित करणाऱ्या दुरात्म्यांनो ! खरें सांगा. अशा जुलूम जबरदस्तीनें मीरेला पाजविण्यासाठीं हे तुम्ही काय आणलें आहे ?

उदा०—एकदां सांगितलें नां ? हे एका साधूचें चरणतीर्थ आहे—

भोज०—नव्हे-साधूचें चरण तीर्थ नव्हे—

विक्रमः—मग काय हे विष आहे ?

लालनः—(प्रवेशून) होय-होय-हे विषच आहे ! या माझ्या बाबांनींच हे भयंकर विष रानांतल्या विषारी वनस्पतीपासून तयार करून आणलें आहे ! खोटें कशाला बोलूं मी ? कां खरें नां कुमार ? मीरांदेवी, हे विष तुम्हीं पिऊं नका—

गिरि०—(एकीकडे) काटीनें ऐन वेळीं गळा कांपून घात केला ! सरकार, या अवदसेला वेड लागलें आहे. तींच्या बरळण्याकडे लक्ष्य देऊं नका.

विक्रमः—गिरिधर, तुझ्या पोरटीची जीभ आंणार नाही तर तुम्हां बाप-लेकीनां एकदमच जिवंत जाळून टाकूं. काय समजलास ?

भोज०—तुमच्या कृष्ण-कारस्थानाचा स्फोट करण्यासाठी धांवून येणाऱ्या या देवदूतीकडे वांकड्या नजरेने पाहण्याचीसुद्धां तुमची अवखाद नाही. हे विष मीरांदेवी पिण्याऐवजी या माझ्या तरवारीचे तिखट पाणी मात्र तुम्हाला प्यावे लागेल !

विक्रमः—कुमार, क्षणभराची वेडाची लहर निघून जाईल पण जन्माचे वैर कायम राहील—

उदा०—त्रायकांच्या पायांत घरच्या घरीं वैराचे वणवे पेटतात ते हे असे ! कुमार,

भोज०—कैदासणी, एक शब्द बोलशील तर त्या शब्दावरोबरच जीभेचे तुकडे तुकडे पडतील.

मीरां०—नाथ-नाथ-शांत व्हा-शांत व्हा. रागाला डोळे नसतात. आंधळा क्रोध आंवरून धरा. आपल्याच माणसांवर इतका राग धरणे चांगले नव्हे—

भोज०—कोण कुणाचा भाऊ ? कोण कुणाची बहिण ? हे माझे पूर्वजन्मींचे हाडवैरी ! याजन्मीं सड उगविण्यासाठी भाऊ बहिणीच्या स्वरूपाने जन्माला आले आहेत. अशा दुष्ट नात्यागोत्याची कुचकी नासकीं पापीं बंधनें मी कशाला पाळायला पाहिजेत ? मीरां-मीरां माझ्या दुर्दैवाचा कळस झाला रे— !

मीरां०—नाथ, हा अनिवार क्रोध संताप एकदम आवरता घ्या. माझ्या पार्यां हा इतका अनर्थ ओढवणार असेल तर मीच या जगांतून निघून जाते. सर्वांना संकटमुक्त करते ! देवा, मी आतां करूं तरी काय ?

पद २४. [चाल-मुझको मुष्कील है तुझे०]

जागुनीया ब्रीदभावा संकटिं धांवा देवा ! अश्रुनि कानीं
थे न अथवा या अबलेचा धांवा ? ॥ ध्रु० ॥ धरि दावा घालि
घाव शिरिं सदैव देवा नवा । नाहिं ठाव जीवन-वनिं भंवति
भडकला वणवा । आळवोनी कंठ शिणला; करुणा-भावा
दावा । मोक्ष-मेवा हाच जीवा पार्थिं विसांवा द्यावा ॥ १ ॥

पतिदेवा, हे वीष मी आनंदाने पीते ! विनंति एवढीच की, हे वीष आपण मला आपल्या हातांनीच द्या. पतिदेवाच्या पुण्य हस्ताचा मंगल स्पर्श होईल तर या विषाचे सुद्धां गोड अमृत होईल ! नाथ, नाथ, आणा तो पेला इकडे ! पतीच्याच

हातून साध्वी सतीचें मरण लाभायलासुद्धां भाग्य लागतें हो-भाग्य लागतें ! नाथ—
आणा तो पेला इकडे.

भोज०—मिरां, मिरां, हें विष आहे. ह्याला हातसुद्धां लावूं नकोस.

मीरां०—(पेला हातांत घेऊन) पतिदेवाच्या पायांजवळ प्राण सोडण्याची ही
भाग्याची शुभ घडी कोणती सती वायां दवडील ? (पेला ओंठाला लावते.)

भोज०—देवते, काय करतेस हें ? (पेला हिसकावून घेऊं लागतो.)

मीरां०—ब्रह्मानंदाच्या अमृताचे घुटके घेत जीवाला प्रभूच्या चरणाजवळ
ओढून नेतें !

भोज०—तुझ्या श्रीकृष्ण प्रभूला तरी हा तुझा अविचार आवडेल कां ?

मीरां०—भक्ताची लाज भगवंतालाच !

[आकाशवाणी-देवी, तुझ्या हातांत दिव्य अमृत आहे !]

एका नाथ, देवाची वाणी अंतःकरणांत घुमूं लागली ! या मीरेच्या हातांत हें
दिव्य अमृत आहे !

(विष पिऊं लागते. श्रीकृष्णाची मूर्ति प्रगट होते.)

अंक दुसरा समाप्त

अंक तिसरा

प्रवेश पहिला

[भूतमहाल-कालिया निजला आहे. चमेली प्रवेश करते.]

चमेली:—कालिया, अरे कालिया, ऊठ, ऊठ, असली कसली मेली तुझी कुंभ-कर्णाची झोप ही ? हांका मारून मारून घसा कोरडा पडला माझा—

कालिया:—तरीच तुझ्या आवाजानें अशी कायमची बसकी बैठक मारली आहे वाटते ?

चमेली:—दिवसासुद्धां रात्रीसारखाच विनघोरपणें झोपतोस ? बाकी, या अंधेच्या भूतमहालांत दिवस नू रात्र सारखीच वाटते म्हणा—

कालिया:—शिवाय, रात्रींचा दिवस करून जागता पहारा करावा लागतो म्हणून तर ही अशी दिवसाची रात्र करून झोप काढावी लागते. पण चमेली, मला स्वप्नांतसुद्धां झोप मिळत नाही ग !

चमेली:—तुझ्या झोपेला कांहीं काळवेळ ?

कालिया:—काळवेळ कसला ? काळझोप लागेल तरच वांचेन मी या झोपेच्या त्रासांतून—

चमेली:—झोपेमुळें झिंगल्यासारखे लाल डोळे ! जसें कांहीं खायला येतात कुणाला ?

कालिया:—झोप फार येऊं लागली कीं तिच्यावर असें रागानें लाल डोळे मला करावे लागतात !

चमेली:—खुशाल डोळे मिटून डोळाभर झोप ताणतोस आणि रात्र-पहान्याचा आव आणतोस—

कालिया:—डोळे मिटून झोपायचें नाही तर काय डोळे उघडे ठेवून ? काळनिद्रेच्या प्रसंगीसुद्धां उघड्या डोळ्यांनीं प्राण जात नाही म्हणतात ! मग ही निद्रा तरी कशी येणार ? या निद्रेच्या वावर्तीत माझे निजलेले दैव कधीं जागें होणार याचाच

विचार करीत मी रात्रंदिवस निजून राहतों झालें. चमेली, जगांत उघडा आहे ग मी. कुठें तरी दगडाचें आंथरूण नी आकाशाचें पांघरूण करून—

चमेली:—धन्य आहे तुझी ! वसल्या बसल्या पुनः पेंगून डुलक्या घेऊं लागलास ? निद्रादेवी आली—

कालिया:—छे ग तिला मी असा मानेनें येऊं नको-येऊं नको म्हणून खुणावतो नां ? तुला वाटते, मी पेंगतों—

चमेली:—चल ऊठ. पुनः देहाचें दांडगें धूड दिलेंस पसरून—तूं तर आतां निर्घोरपणें पुनः घोरत पडणार !

कालिया:—अग खुळे, मी घोरत पडत नाहीं. झोंपेपुढें देह असा आडवा पाडतो आणि तिला भेडसावतो. गंमत पहा जरा. घोरप्याची अघोर धुमगर्जना सुरू केली कीं, निद्रादेवी कशी पार पळून जाते ती !

चमेली:—पळून कुठें जाईल ? ती तर तुझ्यावर चाल करून तुला पुरती लोळवील. वोकांडी वसेल. चल ऊठ.

कालिया:—तुझी ही व्याद माझ्या वोकांडी वसली आहे खरी ! हा तुलावास मीरांदेवीना आहे कीं मलाच आहे हेंच कळत नाहीं. जीव अगदीं गांजून, पिंजून गेला आहे—

चमेली:—ही तुझी एकसारखी वडबड-लालबुंद डोळे-झिंगलेली मुद्रा-! काय रे कालिया, निवांतपणें झोंप येण्यासाठीं एखादी नशा तर करीत नाहींस नां अलीकडे ?

कालिया:—काय ? नशा ! चमेली, एरव्हीं, गांजेकसासारखा कसाहि बोललों चाललों तरी, असा भलत्याच नशापाण्याच्या फंदांत पडणारा मी नव्हे बरें कां ?

चमेली:—बोलतां बोलतां झोंपूं लागलास पुनः ?

कालिया:—मी बोलतां बोलतां झोंपून जातो पण तूं तर झोंपल्यावर सुद्धां बोलत बरळत सुटतेस !

चमेली:—काय ? मी झोंपेत वडबडते ? कुणी सांगितलें तुला हें ?

कालिया:—या माझ्या कानांनीं ही कानगोष्ट मला कळविली. मीरांदेवींच्या बाजूनें, तुम्ही झोंपतां तिकडून, रात्रीं कुजबूजणें स्पष्टपणें ऐकूं येतें, बोलणें चाललेलें कानीं पडतें, पण काय तें उमगत नाहीं.

चमेली:—आलें लक्षांत. अरे कालिया, मलासुद्धां असेंच काहीं तरी बोलणें

ऐकूं येतें रोज रात्रीं. पुस्त्राचा आवाज असतो बघ—हें सारें मी उदाबाईसाहेवांनासुद्धां आज सकाळींच सांगून टाकलें—

कालियाः—चमेली, झोपेंत तर वरळत नाहीस तूं हें ? मीरादेवींच्या महालांत पुस्त्राचा आवाज ?

चमेलीः—अरे, होय, काल रात्रीं तर मीरांदेवी सोंगट्यांचा डाव मांडून कुणाशी तरी खेळत वसल्या होत्या असाच त्यांच्या बोलण्याचालण्यावरून मला भास झाला बघ. डोकावून पाहिलें तर कुणीच कुठें नाही. मीरांदेवी झोंपलेल्याच !

कालियाः—नित्याप्रमाणें मीरांदेवी आपल्या त्या कृष्णाच्या मूर्तीशीं हंसत खेळत बोलत वसल्या असतील वेड्या सारख्या ! तुझी दीड शहाणीची मात्र भलतीच कल्पना ! स्वतः वरून जगाची परीक्षा ! सोंगट्यांचा डाव खेळायला मीरांदेवींना सुचणार तरी कसें ? त्यांचा जीव त्यांना नकोसा झाला आहे. तुझ्याच मनाला कांहीं तरी कपटाचा नवीन डाव सुचलेला दिसतो आहे ! हा डाव उदाबाईसाहेवांना सुचविला नाहीस कां ?

चमेलीः—कुचकें नासकें बोलूं नकोस. मीरांदेवी नसतील तर एखादी भूतचेश्टा असेल ती !

कालियाः—शक्य आहे. या भूतमहालांत भूतचेश्टा चालल्यास नवल नाही. इथें भूतें आहेत म्हणून तर या वाड्याला भूतमहाल हें नांव पडलें आहे.

चमेलीः—खरेंच ? या वाड्यांत भूतें आहेत ? कांहीं तरी सांगून मला भेडसावतोस होय ? म्हणे भूतें ? तुझ्यासारखीं काळीं भूतें मात्र आजकाल रात्रंदिवस राजरोस वावरतात इथें ! माझा नाही भूतांखेतांवर विश्वास—

कालियाः—तुझा तुझ्या स्वतःवर तरी कुठें आहे विश्वास ? प्रत्यक्ष डोळ्यांनीं भूत पाहिलें मी—

चमेलीः—अरे, तुझेंच तोंड तूं आरशांत पाहिलें असशील ?

कालियाः—हातच्या कांकणाला आरसा कशाला हवा ? आज रात्रीं—कदाचित् आत्तां दिवसाउजेडीं सुद्धां भूत दिसेल तुला ! ऐक, कुणाची तरी पाऊलाची चोरटी चाहूल ऐकू आली—

चमेलीः—(पाहून) ही तर; चंपा इकडे आली. पण तिच्या पाठीमागून ते कोण गेले इकडून तिकडे ?

कालियाः—तेंच तर भूत !

चंपाः—(प्रवेशून) भूत ? कुठलें भूत ? तुमच्या डोक्यांत मात्र कसलें तरी भूत भरलेलें दिसतें. राणीसरकारांच्या भोंवतीं तुमच्यासारख्यांची भूतावळ जमली आहे खरी ! पण काय ग चमेली, राणी सरकारांच्या पूजेला आज आठ दिवस फुलें नाहींत; म्हणून चार फुलें तोडून बागेंतून आण म्हटलें, तर इथेंच रेंगाळत उभी राहिलीस काय ?

चमेलीः—फुलें ? कुठलीं आणूं फुलें ? विक्रमराजांच्या हुकुमाखेरीज झाडाचें पान तरी हालतें कां ? ते-ते पूर्वीचे दिवस राहिले नाहींत आतां—

कालियाः—पूर्वीचे दिवस गेले ते पुनः कसे येणार ? सारे दिवस सारखेच ! पण दगडा पेक्षां वीट मऊ होती म्हणायची इतकेंच. हे विक्रम राजे गादीवर आल्यापासून सारेंच नवी विठी नवें राज्य झालें आहे ! आज भोजराजे हयात असते तर—

चमेलीः—त्यांनीं काय तुला राज्यावर वसविलें असतें ? भोजराजे गेले नू विक्रम राजे गादीवर आले म्हणून तुम्हाआम्हाला त्याचें काय होय ?

कालियाः—खरें आहे. एकाच्या जागीं दुसरा धनी आला तरी कुंभाराच्या गाढवाचा ओझ्याचा भार थोडाच हलका होत असतो ? पण त्यांतल्या त्यांत फेर पाहायचा—

चंपाः—फेरच पाहायला गेलें तर विक्रम राजांच्या चालूं कारकीर्दींत फारच फेर फार झाले आहेत. राणीसरकारांचा निष्कारण छळ हजार पटीनें वाढला आहे—सुरवातीलाच तुहंगवास— !

कालियाः—मीरांदेवींच्याबरोबर आमच्याहि नशीवाला आला आहे ! दिवसाचे दिवस त्यांना अन्नपाणीहि भरपूर देण्यांत येत नाहीं—त्यांचे हाल तर कुत्राहि खात नाहीं म्हणा ! पण कुत्र्यांनाहि वाड्यांत खायला मिळत असेल तेवढेंहि अन्न वेळेवर आमच्या पोटांत पडत नाहीं ! हा काय दैवाचा जुलूम आहे पहा ! पण चंपा, काय सांगूं ? मीरांदेवींना भोगावा लागणारा हा भयंकर जुलूम जाच पाहून मला तर अन्नपाणीसुद्धां नकोसें वाटतें. काळीज दुःखानें फाटून जातें !

चमेलीः—काय पण काळीज ? काळीज असेल तर फाटेल—जसा बाहेरून काळा तसाच आंतूनसुद्धां काळ्या काळजाचा तूं !

कालियाः—मी आहे हा असा आहे. माझ्याजवळ आंत बाहेर काहीं नाहीं.

जें मला वाटतें आणि मनाला पटतें तेंच मी नेहमीं बोलत असतो. चमेली, तुला खोटें वाटेल पण—

चंपा:—अरे, काय सांगत बसलास हिला खरें नी खोटें ? हिला कुठें आहे काळीज ? वरून तेवढा बघून घ्यावा गोरामोटा मुखडा ! पण आंत मात्र कठीण काळजाचा काळा खडा ! पुस्त्राची जात पण तीसुद्धां दयेनें विरधळून जाते अशी, पण चमेली, तुला कांहीं ठाऊक आहे कां दया-माया ?

चमेली:—चंपा, राणीसरकारांवरच्या या आपत्ति पाहून मला कित्ति कित्ति वाईट वाटतें म्हणून सांगूं ? पण काय करायचें ? बटकीची नोकरी ! डोळ्यावर कातडें ओढून स्वस्थ रहायचें. नोकरी म्हणजे नरक-वास !

कालिया:—नोकरीला विकून शरीर रावविलें म्हणून मनसुद्धां विकावें कां ? चंपा, आज सकाळींच हिनें उदाबाई साहेबांना खोळ्या चहाच्या सांगितल्या-मीरादेवींच्या महालांतून म्हणें परक्या पुस्त्राचा बोलण्याचा आवाज ऐकूं येतो !

चंपा:—चमेली, हा चहाटळ स्वभाव सोडून दे. मीरादेवीविषयीं असें भलभलतें वेडेवांकडे वडवडशील तर तुझी ही शिंदळ जीभ झडूनच पडेल बघ.

चमेली:—उदाबाईसाहेबांना रोजची वर्दी दिलीच पाहिजे म्हणून कांहींतरी तोंडाला येईल तें सांगितलें मी सकाळीं—

चंपा:—पण आतां त्याचा परिणाम कित्ति भयंकर होईल !

कालिया:—ती महामाया खवळली तर आकाशपाताळ एक करील.

चंपा:—बाईसाहेबांचा स्वभाव कित्ति हेकट, तापट, संशयी आणि मत्सरी आहे, माहीत नाही कां तुला ?

चमेली:—चंपा, मी काढतें बाईसाहेबांची निराळ्या रीतीनें समजूत. परका पुस्त्र नव्हे तर भूत होतें म्हणून सांगतें. इथें भूतें आहेत हें खरें आहे नां ? कालिया चल—

कालिया:—सोवतीला कीं काय ? दिवसासुद्धां भूताला भिऊन घाबरतेस ?

चमेली:—तसें नव्हे. पण-खरेंच चंपा, विसरलेंच मी सांगायला तुला. आज उदाबाईसाहेब मीरादेवींच्या देवपूजेसाठीं-फुलांचा नू हारांचा मोठा करंडा पाठविणार आहेत. तो इकडे घेऊन येण्यासाठीं कालियाला बरोबर घेऊन त्यांच्याला त्यांनीं मल्ल सांगितलें होतें. कालिया, चल-चल लौकर पाहूं. (जातात)

दया०—(प्रवेशून) काय ? मीरांदेवींच्या देवपूजेसाठीं उदावाई पुष्पहारांचा करंडा पाठवून देणार आहे ?

चंपाः—तेच तर मला नवल वाटतें. चरण-तीर्थांच्या मिषानें वीष पाठविलें—शाळिग्राम म्हणून डवींतून बचनाग धाडून दिला ! त्याच मासत्याचा हा एखादा नवा कपट—कावा असला पाहिजे.

दया०—पण देव तारणार त्याला कोण मारणार ? खुशाल त्या नागिणीला आपले डाव खेळून मीरांदेवींचे प्राण घेण्याचे प्रयत्न करूं दे. त्या देवतेच्या रक्षणासाठीं हा दयानंद आज जीवावर उदार झाला आहे !

चंपाः—पण स्वामीजी, राणी सरकारांच्यावर कांहीं तरी आज मोठें संकट कौसळणार हें माझ्याप्रमाणेंच तुम्हाला सुद्धां वाटतें नां ? गिरिधरसुद्धां तुमच्यावर विथरला आहे—तो आग्यावेताळ उलटला तर ऐन वेळीं भलताच अनर्थ करील. उलटा काळ चोहोंकडून आला आहे खरा !

दया०—माझ्यावर भिस्त ठेवून तूं निर्धास्त रहा. मीरांदेवीला सोडून मी क्षणभर सुद्धां दूर जाणार नाहीं. याच निघड्या निश्चयानें यावेळीं मी इथें पाऊल टाकलें आहे. पण, चंपा, हीं फळें नेऊन आधीं मीरांदेवीला खायला दे. कालपासून तिला अन्नपाणी दिलें नाहीं नां त्या चांडाळांनीं ? उपासमार करून प्राण घेण्याचा तर त्यांचा दुष्ट घाट नसेल नां ?

चंपाः—कालपासून राणी सरकारांच्या पोटांत अन्नाचा कण कीं पाण्याचा घोट गेलेला नाहीं. आतां हीं फळें मी त्यांना खायला देतें. स्वामीजी, तुम्ही तर या संकट-काळीं देवाप्रमाणेंच धांवलांत हो !

पद २५. [कवाली—चाल—भायो सैया०]

उगवला नवा दिन सोन्याचा । धीर हा सकल आतां
तुमचा ॥ ध्रु० ॥ प्रबल दैत्य गमे मातला बली झाला । प्रलय-
काल कसा पातलाच या काला । परि तुम्ही प्रभूसम
अवतरला ! ॥ १ ॥

(जाते.)

लालन०—(प्रवेशून) गुरुमहाराज—गुरुमहाराज ! मला वांचवा हो—मी तुमच्या पायां पडतें—

गिरि०—(प्रवेशून) कुठला गुस्महाराज तुला वांचवितो आहे आतां—? थांब, तुझा जीवच घेतो—

दया०—गिरिधर, दूर हो. खबरदार, लालनच्या अंगाला हात लावशील तर ! आतांपर्यंत हिच्या साठी प्राण पांखडलेस आणि आतां हिच्यावर अशी आग पांखडतोस ?

गिरि०—जीवसुद्धां घेईन हिचा—त्या विषाच्या प्रसंगीं ही कारटी कुठून मधेच उलथली ! माझा जीवावरचा प्रसंग ओढवला हिनें—तुम्हीच हिला फूस दिली आहे सारी. नाहीतर हिची काय विशाद होती माझ्या समोर तोंड उघडून बोलायची—?

दया०—तुझे तोंड फोडून तुझ्या कारस्थानालाहि तोंड फोडलें हिनें ! त्यांत काय वाईट केलें ?

गिरि०—तुमचे सुद्धां कारस्थान आतां पूर्णपणें माझ्या लक्ष्यांत आलें आहे. लक्षांत ठेवा, तुमचे प्राण माझ्या मुठींत आहेत. हद्दपारी शिक्षा झालेले स्वामी महाराज आपणच नां ? खासे सद्गुरु भेटलांत ! चोरावर मोर होऊन आजवर मलासुद्धां चकविलेत अँ ! म्हणे झाझी लालनगौरी राजाची राणी होणार ! वः रे भविष्य !

दया०—योग आला होता नां ? भोजराजेच दिवंगत झाले त्याला कोण काय करणार ? माझे शास्त्र चुकलें नाही—

गिरि०—खूप लवचिक आहे तुमचे शास्त्र ! कशीहि ओढताण केली तरी विधानाला बाध नाही ?

उदा०—अझूनी ही लालन कुणा तरी राजाची राणी होईल !

गिरि०—राणी होऊं दे नाहीतर बैरागीण होऊं दे. मेली तरी तिची मला फिकिर नाही !

लालन०—बाबा, किति हो कठोर काळीज तुमचें हें ! तुमचा राक्षसी स्वार्थ बुडाला म्हणून आतां मला अशी पायाखालीं तुडवितां काय ?

गिरि०—तुझ्याशी मला आतां काय करायचें आहे ? जगाचाच संबंध सुटला आहे माझा. भोजराजे कैलासवासी झाले त्यांच्याच बरोबर माझ्या सान्या आशा आकांक्षांहि पार नष्ट झाल्या ! अंगाला राख चोपडून कुठें तरी देशांतरावर बैरागी बनून भटकावेसें वाटते.

दया०—खुशाल बैरागी हो. अवतारी पुरुष म्हणून प्रख्याति होईल तुझी. माझा तुला आशिर्वाद आहे !

२०

गिरिधर.

गिरिधरः—चोरावर मोर होऊन आजवर मला सुद्धां चकविलेंत अँ ! [पृष्ठ ८४]

गिरि०—तेवढीच एक आशेची धुगधुगी अझून मेलेल्या अंतःकरणांत जिवंत आहे.

लालनः—बाबा, तुम्हीं वैरागी बनलांत तर मी सुद्धां वैरागीण बनून भटकेन तुमच्या मागोमाग !

गिरि०—निर्लज्ज ! अवाक्षर सुद्धां बोलूं नकोस यावेळीं. माझा क्रोध माझ्या कऱ्यांत रहात नाही. आधींच मला वीट-वैताग आला आहे आयुष्याचा ! तुझी कटकट नको माझ्यामागे ! मीरांदेवींबरोबर आमचें सुद्धां दुदैव ओढवलें आहे ! या भयाण वाड्यांत त्यांच्या बंदोबस्तासाठीं वावरायचें म्हणजे भेसूर स्मशानांतच पिशाच्चासारखें फिरणें आहे !

दया०—पण याच वाड्यांत आज इतके दिवस मीरांदेवी कष्टाचा काळ कंठते आहे नां ? गिरिधर, स्वतःवरून तरी जगाची पारख कर. जीवाला जरा कष्टप्रद निराशेचा हेलकावा मिळाला तर तुला मरणप्राय दुःख होतें. मग मीरांदेवीनें काय करावें ? तिचें उभें आयुष्य अघोर आपर्तीच्या आर्गीत-कष्टांच्या खाईत हरघडी होरपळून निघत आहे ! त्यांतच वैधव्याचा वज्राघात—

गिरि०—त्यांच्या डोक्यावर वैधव्याची आकाशीची कुऱ्हाड, तर आमच्या डोक्यावर दुःखाचा डोंगर कोसळला आहे !

दया०—स्वार्थानें आंधळी झालेली आकुंचित दृष्टि जरा थोर करून, कष्टी जगाच्या कल्याणासाठीं झटण्यांतच माणुसकीचें मोल आहे !

लालनः—बाबांना हें कसलें भलतेंच ब्रम्हज्ञान सांगतां ? सर्वांनींच जगाच्या कल्याणाचा भार उचलला तर त्या देवाला काय काम उरणार आहे ? तुमच्यासारख्या परोपकारी, दयाळू संत-विभूति आहेत म्हणून तर जगोचा गाडा सुरळीत चालला आहे. पण त्या पहा-मीरांदेवी इकडेच येत आहेत.

दया०—गिरिधर, मूर्तिमंत दुःखदैव्याचें हें करुणचित्र पाहून तुझ्या अंतःकरणाला कांहींच कां द्रव येत नाही !

पद २६. [राग-पिल्लू बरवा—ताल-एकताल]

अबला निराधार । कीं दैन्य हें अघोरसें । दिसें मूर्त प्रकट
होत । ही शोक-विकल जगि अनाथ ॥ ध्रु० ॥ आकांत कसा
पाहि । कां प्रभुला दया नाही ? । हा सदाहि दाहि हृदय । करि
विघात अशनि-पात ॥ १ ॥

गिरि०—उदाबाईसाहेबांचा नसता उपद्रव आहे नां मला ? त्यांच्या दगडी मनाला कुठें आहे दयेचा द्रव ? इतक्यांत इथें येतील त्या. चला. पाय उचला येथून. अहो, तिकडे कुठें चाललांत ? भुताटकीनें बुजबुजलेल्या या वाड्यांत एकटे कुठें फिरणार भुतासारखें !

दया०—माणसांच्या रूपानें किति तरी उल्लूखा चालीचीं भूतें जगांत फिरतांना दिसतात ! मग या वाड्यांत भूताच्याच रूपानें माणसांनीं वावरायला काय हरकत आहे ? (जातात) (मीरांबाई व चंपा येतात.)

मीरांबाईः—

पद १७. [राग-वेस—ताल-दीपचंदी]

देवसखा रुसला । माझा कैवारी कैसा ? । या संसाराचा सारा खेळचि हा फसला ॥ ध्रु० ॥ चंद्र अतां निखळे मम सौभाग्याचा । ये काळ-निशा । शिरिं देवाचा घाला वसला ! ॥ १ ॥

चंपाः—राणीसरकार, काय हो, ही आपली अवस्था ! दुर्दैवाचीच कठोरता कळसाला चढली ! ही चितोड राज्याची जिवंत पुण्याई अशा तुलंगवजा भूतमहालांतल्या अंधारांत पिचत पडली !

मीरां०—वैधव्याची काळरात्र पसरली ! आतां अशा चिरकाल दुःखाच्या अंधारांतच जीवाशिवाय जगायचें आणि मेल्याशिवाय मरायचें !

चंपाः—राणी सरकार, स्वामीजींनीं हीं फळें दिली आहेत. हीं तरी थोडी खा पाहूं. आपल्या पोटांत आज दोन दिवस कांहीं नाहीं.

मीरां०—माझा देवसुद्धां उपाशीच आहे ग. त्याला या फळांचा नैवेद्य दाखीव. त्याच्या पूजेला चार फुलें सुद्धां मिळालीं नाहीत नां ?

चंपाः—फुलें वेचलीं तिथेंच खडे वेचायची वेळ दुर्दैवानें आणली आहे ! पण चमेली म्हणत होती कीं, आज उदाबाईसाहेब फुलांची-हारांची करंडी भरून पाठविणार आहेत देव-पूजेसाठीं—

मीरां०—काय म्हणतेस ? वन्सनां ही बुद्धि सुचली तरी कशी ?

चंपाः—हा पहा. कालीया आलाच करंडी घेऊन. (कालिया करंडी आणून ठेवतो) काय रे कालीया, करंडी कुणी पाठविली ?

कालियाः—बाईसाहेबांनीं. त्या येतातच आहेत मागोमाग-(जातो)

चंपाः—राणी सरकार, हें सारें काहीं तरी कपट कारस्थान दिसतें आहे मला.

मीरां०—चंपा, जगाकडे वाईट दृष्टीनें कशाला पाहायचें आपण ? ज्याचें कर्म त्याच्याबरोबर !

चंपाः—मग काय ? सरसकट सारें जग सज्जन-साऱ्या वेळां सारख्या समजून वागणें शहाणपणाचें आहे कां ? राणी सरकार, आपण नका उघडूं ती करंडी-मिच उघडतें—(चंपा करंडी उघडूं लागते. साप फूत्कारतो. चमेली व उदाबाई प्रवेशून गवाक्षांतून पाहून कुजबुजतात.)

चंपाः—अगवाई ! राणी सरकार, साप-साप ! केवढा मोठा भयंकर काळ भुजंग आहे या करंडींत !

मीरां०—कुठें आहे साप ? मी पाहतें--

चंपाः--नका-नका, राणी सरकार, माझ्या रक्ताची शपथ आहे. मरणाला हात घालूं नका—विषाची परीक्षा पाहूं नका—

मीरां०--विषाची नव्हे तर देवाच्या कृपेच्या अमृताचीच मी परीक्षा पहात आहे. चंपा, हे पहा हार ! किति गोंडस, गेंदेबाज, सुवासिक आहेत हे !

(मीरांबाई करंडी उघडून हार बाहेर काढते.)

चंपाः--म्हणजे ? हा काय नवीनच चमत्कार ! साप साप म्हणून भुई बडविण्या-सारखीच माझी वेडीची गत झाली म्हणायची ! राणी सरकार, आपल्या करकमलाच्या मंगल स्पर्शाचा हा महिमा आहे !

मीरां०—माझ्या अभागिनीच्या करकमलाचा नव्हे तर प्रभूच्याच पुण्यपावन चरण-रजाचा हा सारा महिमा आहे ! प्रभूच्या चरणीं हे हार वाहायचे नां ? चंपा,

चमेलीः--बाईसाहेब, प्रत्यक्षच पाहिलेंत नां ? हा दैवी चमत्कार म्हणावा कीं भुताटकीच्या चेषा समजाव्यात ? मी तर म्हणतें भूतचेषाच आहेत या.

उदाः--कालरात्रीं परक्या पुरुषाचा आवाज वहिनीच्या महालांतून ऐकूं येत होता म्हणालीस नां ?

चमेलीः--परका पुरुष कुठला ? खात्रीनें भूतपिशाच होते तें ! मला आपला भलताच भास झाला--

उदाः--अग लवाडे, आतां अशी वतावणी करतेस काय ? चंपा प्रमाणेच तूं सुद्धां प्रत्येक गोष्टींत वहिनीची वाजू घेऊन तिच्या रंग ढंगांत मिसळूं लागलीस कां ? वहिनीच्याच तोंडून तिचें पाप वदवीन तरच मी नांवाची उदाबाई ! वहिनी-

मीरां०--कोण ? वन्सं, आज मला किती आनंद झाला आहे म्हणून सांगूं ? हे हार तुम्ही माझ्या कृष्ण प्रभूच्या पुजेसाठीं पाठविलेत--

उदा०--कुणी ? मी पाठविले ? मुळींच नाहीत. असा हा गळेपडूपणा करूं नकोस. हे हार तुझ्याच कुणी तरी--

चंपाः--वाईसाहेब, चमेलीनें सांगितलें-कालियानें सुद्धां हेंच सांगितलें-विचारूं कां त्याला तुमच्या समक्ष ? कालिया, (कालिया येतो) हे हार कुठून आणलेस ?

उदा०--चंपा, कालीयाला काय विचारतेस ? हे हार कुणी पाठविले-कां पाठविले-सारे कृष्ण कवटाळ मला ठाऊक आहे-

कालियाः--(चमेलीस) चमेली, वाईसाहेब तर घडघडीत खोटें बोलताहेत. थोरांचे माजतें भांडणाचें रण पण फुकट मधल्यामध्दें गरीवांचें मात्र मरण !

उदा०--वहिनी, कुणाला कांहीं विचारून खऱ्याखोट्याची शहानिशा माझ्या पुढें नको. मी विचारतें त्याचें सरळ उत्तर दे. तुझ्या महालांत रोज रात्री कुणी परका पुरुष येत असतो कीं नाही ?

मीरां०--परका पुरुष ? माझ्या महालांत ? वन्सं, ही पापी कल्पना तुमच्या मनाला शिवली तरी कशी ? निंदा नालस्ती करण्याचा दुसरा कोणताच दुष्ट उपाय या अमंगळ आरोपाखेरीज तुम्हाला सुचला नाही काय ?

उदा०--आपलें पाप लपविण्यासाठीं अशा साळसूदपणानें तोंडाला तोंड देऊन या नोकरांचाकरां देखत माझा असा अपमान करतेस ?

मीरां०--तुमचा अपमान होतो ? पण चारचौघांत माझ्या शीलाची शंका प्रकट करून उज्ज्वल पातिव्रत्याचा निष्ठुर उपमर्द करतांना तुमच्या मनाला कांहींच कशी खंति वाटत नाही ?

उदा०--तूं तशी मानी न् करारी आहेस. मला माहित आहे. पण तुझा नक्षा मी माझ्यापुढें चालूं देईन कीं काय ? चल आधीं माझे पाय धरून क्षमा माग.

मीरां०--तुमची क्षमा मागूं ? तुमचे पाय धरूं ? तें कां ? या मीरेचें हें मस्तक केवळ पति आणि परमेश्वर यांच्याच पार्यां नम्र होण्यासाठीं आहे !

उदा०—झिज्याला धरून माझ्या पायावर लोटांगण घालायला लावीन तुला. तू काय समजलीस ? परक्या पुरुषांना एकांतांत मिळ्या मारून—

चंपा०—बाईसाहेब-बाईसाहेब, काय बोलतां हे ? तिन्ही त्रिकाळ राणीसरकारांच्या शेजारीं सांवली सारखी उभी असते मी ! पण तुम्ही म्हणतां तो प्रकार—

उदा०—सशाला खळगा जामीन तशी तुझी गत ! हिचे काळोखांतल्या शृंगाराचे रंगसोहाळे तुला कुठून दिसणार ? वेळीं अवेळीं परक्या पुरुषांच्या घोळक्यांत शृंगारिक पदें आळवीत बसायची हिची दुष्ट खोड मी प्रथमपासून या-या डोळ्यांनीं पहात आहे.

चंपाः—देवार्चीं प्रेमळ भजनें राणीसरकार एकट्यासुद्धां म्हणत वसतात.—

उदा०—परक्या पुरुषांसमोर प्रतिष्ठितपणें मांडी ठोकून गाणीं गात वसणारी ही-ही प्रेमळ पतिव्रता !

मीरां०—पुरुष-कोणते परके पुरुष ! पतिपरमेश्वराखेरीज अन्य पुरुषाला ही मीरां ओळखीत नाहीं. खरा पुरुष तो एक आदि नारायण प्रभु पुरुषोत्तम ! बाकींची सारीं या जगाच्या बाजारांतील पोकळ डामडौलानें मिरविणारीं पुरुषांची बाहुलीं आहेत ! त्यांचा पुरुषार्थ कसला ?

पद २८. [राग-काफी-जिल्हा-ताल-कवाली]

काळ खरा कलि-काला झाला । आदि-पुरुष नारायण
गमला ॥ ध्रु० ॥ तो पुरुषोत्तम मोही मन मम । भक्ति सदा
अभिमान मला ॥ १ ॥ वरि समता-गुण भेद निमाला । प्रभु
जगदांतरिं हा रमला ॥ २ ॥

उदा०—तूं अशी कशी कबूल होशील ? कालिया, इकडे ये-हिची पाठ उघडी करून त्या पाठीवर आसुडाचे शंभर फटके ओढ—

कालियाः—बाईसाहेब, हा कालिया तुमच्यापुढें उभा आहे. याचीच पाठ या आसुडानें फोडून काढा-पण हे पाप कर्म करण्याची आज्ञा करूं नका. (आसूड फेंकून देतो.)

उदा०—अरे सर्पा, असा उलटतोस कां ?

कालियाः—नांव कालिया पण जात माणसाचीच आहे ! बाईसाहेब—

उदा०—अस्सं काय ? तुझे डोकें ठेंचायला काय उशीर ? गिरिधर, गिरिधर,

(गिरिधर येतो) तो आसूड घ्या आणि हिची पाठीची चामडी लोळवा-नंतर या कालियाचेंहि डोकें ठेंचून त्याला मातीला मिळवा !

गिरि०—वाईसाहेब, यांच्या पाठीची चामडी लोळवूं ? हा कसायाच्या काळजाचा पेशा पत्करण्याचें आतां या गिरिधरला काय कारण आहे ? आजपर्यंत तुमच्या तंत्रानें वागलों. तुम्हाला राजी राखण्यासाठीं या मीरांदेवींचा प्रत्यक्ष अप्रत्यक्ष छळ करायला कारण झालों. त्यांत माझा स्वार्थ तरी होता. माझी लालनगौरी भोजराजांची पट्टराणी होण्याची मला खोटी आशा होती. पण बोला, वाईसाहेब, बोला, मीरांदेवींचा छळ अझूनी चालविण्यांत तुमचा कोणता स्वार्थ तुम्हाला साधायचा आहे ?

उदा०—सारे जगच उलटें फिरलें कीं आज तुमच्या अंगांत भूताचें वारें शिरलें ? ठीक आहे. तुम्हालाहि मातीला मिळवितें पण आधीं हिच्या पाठीची अशी चामडी लोळवितें—(बुरखा पांघरून दयानंद येतो.)

दयानंदः—(प्रवेशून) थांब, पापिणी, पाऊल मार्गें घे—

चमेलीः—भूत-भूत ! वाईसाहेब, भूत !

दया०—घाबरूं नकोस. उदाबाई, घाबरूं नकोस. मी कोणी भूत पिशाच नव्हे तर तुझ्या सारख्या पापी डांकिणीला तिच्याच कल्याणाचा कळकळीचा कानमंत्र देणारा-तिच्या आसुरी वृत्तींचा उन्माद नष्ट करणारा मांत्रिक आहे ! स्वतःच्या अंगाची चामडी सोलून तिची पैजार ज्या देवतेच्या पायांत तूं घालावीस त्याच देवतेच्या पाठीची चामडी लोळवायला तूं तयार झालीस ? कृतांत काळालाहि लाजविणारी तूं दुष्ट कृत्या ! तुझ्या पापाचे घडे आतां भरत आले आहेत. आजवर निष्कारण छळ केल्याबद्दल या देवतेची क्षमा माग. चल, हिचे पाय धर. (उदाबाईला मीरांबाईचे पाय धरावयास लावून दयानंद जातो.)

उदा०—पिशाच ! पिशाच ! कुमाराचें पिशाच हें !

विक्रमः—(प्रवेशून) पिशाच ! कुमाराचें पिशाच !

उदा०—होय-होय, दादा, भोजराजाचें पिशाचच इथें येऊन गेलें !

विक्रमः—कुठलें पिशाच ! हिला आधीं तळघरांत डांबून टाकली पाहिजे. हिचे हातपाय कणखर साखळदंडांनीं जखडले पाहिजेत. नंतर पाहतों या लीला भोजराजाच्या पिशाचाच्या आहेत कीं हिच्याच त्या नटव्या परमेश्वराच्या आहेत ? चला घेऊन हिला तळघराकडे—(मीरांबाईला चंपा चमेली घेऊन जातात).

(दयानंद दिसतो.)

उदा०—दादा, थांब-तें पहा पिशाच !

प्रवेश दुसरा

(कालिया आणि लालन प्रवेश करतात.)

लालनः—कालिया, या वेषाने इथे असें कां फिरताहांत ? आकाशाकडे डोळें लावून काय पाहतां ? कोणत्या विचारांत एवढे गुंगून गेला आहांत ?

कालियाः—परमेश्वराच्या शोधासाठीं ही अशी आकाशाकडे शून्य दृष्टि मीं लावली आहे. या शून्य जगांत तर परमेश्वर कुठेच दिसत नाही !

लालनः—असें. तुम्ही एकूण ईश्वराचा शोध करीत असें बैरागी वनून् हिंडणार म्हणतां ?

कालियाः—हा संसार सुखाने मोहरला आहे कीं दुःखाने भरला आहे ? हे ब्रह्मांड कुणी निर्माण केले ? हे जग कुणी उत्पन्न केले !

लालनः—त्या परमेश्वरानेच !

कालियाः—पण त्या परमेश्वराला तरी कुणी निर्माण केले ! या विश्वाचा पसार निर्माण होण्याआधीं तो परमेश्वर कुठे होता ? आपण कुठे होतो ?

लालनः—कालिया, वेड्यासारखें काय विचारतां हे ? तुम्हाला तर जगाचा, जगण्याचा कंटाळा आलेला दिसतोय—

कालियाः—जगायचे कशासाठीं आणि मेल्यानंतर पुढे कुठे जायचे ? हेच तर मला कळत नाही. मरणांतच मनाला मौज वाटल्यानंतर जगण्यांत तरी काय जीव आहे ?

लालनः—पण, मरण असें मागून मिळत असते आणि टाकून टळत असते तर जगांत दुःख हा शब्द तरी शिळक राहिला असता कां ?

कालियाः—जन्म मरणाचीं सूत्रे, देवाने माणसाच्या हातीं ठेवलेलीं नाहीत हेच ठीक आहे. नाही तर साऱ्या जगांत जिकडे तिकडे उदाबाई आणि विक्रमराजे जन्माला येऊन चिरंजीव झाले असते !

लालनः—उदाबाई आणि विक्रमराजे ! एक कलिपुरुष आणि दुसरी महा-माया ! खरोखरच, यांच्यारूपाने मीरादेवीचे पूर्व जन्मीचे पापच उभे राहिले आहे त्यांच्यासमोर. दुसरे काय ?

कालियाः—कसलें पाप आणि पुण्य ? कर्ता करविता परमेश्वर आहे नां ? तोच प्राण्याला जन्माला घालतो. त्याच्या करवीं वरीवाईट कर्म घडवून आणतो. आणि कर्मानुसार पुण्य पापाचीं फळें चाखण्यासाठीं चौऱ्यांयशीं लक्ष जन्ममरणांच्या फेऱ्यांत गरीब प्राण्याला गुरफटून टाकतो ! हा काय जुलूम आहे ? एवढा खटाटोप करून त्या परमेश्वराला शेवटीं काय साधायचें आहे हेंच कळत नाहीं. सब झूट आहे ! देव-धर्म, पाप-पुण्य, न्याय-अन्याय, सर्व थोतांड आहे ! जगांत देव नाहीं. न्याय नाहीं. कांहीं नाहीं ! बळी तो कान पिळी ! ज्याच्या अंगांत जोर तो शिरजोर ! सत्ता-श्रीमंती म्हणजेच परमेश्वर ! सत्ताधीशांची लहर तोच कायदा ! श्रीमंतांची इच्छा तोच न्याय ! स्वतःला न्याय निष्ठुर, दीनदयाळू म्हणवून घेणाऱ्या त्या परमेश्वराच्या या जगांत किति उफराटा न्याय चालला आहे पहा ! मीरादेवीसारखी साध्वी सती जिवंतपणीं यमयातना भोगते, तरीसुद्धां नीतिधर्माला जागते. आणि एखादी दुष्ट कुलटा इंद्राच्या इंद्रायणीचे सुखविलास भोगते ! पुण्यवंत सज्जनांना जन्मभर हालअपेष्टांत होरपळवें लागतें आणि पापी दुर्जन मात्र आमरण आनंदांत-सुखवैभवांत लोळतात !

लालनः—पण हें वेज्यासारखे विचार हवेत कशाला तुम्हाला ?

कालियाः—हें माझे वेडच नाहीं तर काय ?

पद १९. [गझल-चाल-तुम एक बोसा करो०]

उदासवाणा सदा दिवाणा । नसे विसांवा जिवाजिवाचा ।
विणी विधाता विचित्र धागा विजोड पट हा सुखासुखाचा
॥ध्रु०॥ त्रिखंड हिंडे अखंड धुंडे । परी सुटेना जिवास कोडें ।
विषारी वारा ! नसे निवारा ! कडू फवारा भरे भवाचा ! ॥१॥

लालनः—अहाहा ! कालिया, तुमचे हे विचार किति सुंदर आहेत हो ! अहो कालिया, प्रेम रूपावर करावें कीं गुणांवर करावें ? पण आधीं हें तर सांगा, एखाद्यावर प्रेम करणें पाप आहे कां ? अहो कालिया,

कालियाः—अहो कालिया !- मला अहो जाहो कां म्हणतां तुम्ही ? गरीबांना हिणविणें थोरांनाच शोभते !

लालनः—गरीब ? तुम्ही गरीब ? तुम्ही धनानें-मानानें गरीब असाल पण मनानें आणि गुणानें थोरच आहांत ! हें मी अनुभवानें सांगतें-अहो कालिया,

कालियाः—नका, मला असा भलताच औपचारिक आदर दाखवूं नका.

लालनः—पण हा अन्याय होत नाही का ? तुम्ही मला नेहमीं अहो जाहो म्हणायचें आणि मी मात्र तुम्हांला तुसडेपणानें अरे जारे म्हणायचें ! कालिया, मी तुम्हाला अहो कालिया असेंच म्हणणार ! आणि तुम्ही मात्र मला आजपासून अग लालन असें म्हणत चला-अहो कालिया, म्हणा नां मला अग लालन ! अग लालन म्हणा ना ?

कालियाः—अरे बापरे ! तुम्हाला अग लालन कसें म्हणूं मी ? जग मला काय म्हणेल ? जगांत रहायचें आहे तोंपर्यंत जगाचीं बंधनें पाळलीं पाहिजेत—

लालनः—जगाचाच व्यवहार मी तुम्हाला सांगतें आहे. जगाचा व्यवहार काय सांगतो पहा ! बायकांना कस्पटाप्रमाणें-कोपऱ्यांतील केराच्या केरसुणीप्रमाणें लेखायचें-पुरुषांच्या सत्तेपुढें बायकांनीं निमूटपणें वांकायचें-बटकीप्रमाणें घरींदारीं रावायचें आणि या जगांत पुरुषांनीं मात्र मानानें मिरवायचें-प्रतिष्ठेनें फिरायचें-हा आहे जगाच्या व्यवहाराचा आदि सिद्धांत ! मी बायकोमाणूस ! मला कसला मान ? तुम्ही आहांत पुरुष ! तुमची प्रतिष्ठा मला-सांभाळली पाहिजे. अहो कालिया, माझ्याबद्दल तुमच्या मनांत काडीचेंहि प्रेम नाही कां ?

कालियाः—प्रेम ! अर्थाचा अनर्थ करणारा हा पाणचट शब्द तुम्ही कोणत्या अर्थानें उच्चारतां ? स्वार्थानेंच कां ?

लालनः—कां वरें ? प्रेम म्हणतांच असें दचकून दूर कां सरलांत ?

कालियाः—या प्रेमाच्या पायीं मी फारच होरळपळलेला प्राणी आहे ! हे प्रेमाचे डोंगर दुरूनच साजरे ! या प्रेमाच्या परमेश्वराला दुरूनच कोपरापासून नमस्कार !

लालनः—तुम्हाला खऱ्या प्रेमाची पुरती तोंड ओंळखसुद्धां नाही नां ?

कालियाः—दोन तोंडांनीं प्रेमाचें पोकळ ब्रह्मज्ञान वडवडणाऱ्या या तोंडेदेखल्या, तऱ्हेवाईक जगाच्या फसव्या प्रेमाची पक्की ओळख आहे मला ! या जगाचें वेगडी रंग पाहूनच खात्री झाली कीं, खऱ्या प्रेमाचें जग, या जगाच्या नटव्या प्रेमांत पहायलासुद्धां सांपडणार नाही !

लालनः—तुम्ही दिसतां तसें नाही—

कालियाः—दिसतें तसें नसतें ही मुळीं जगाची म्हणच आहे !

लालनः—तुम्हाला मी तिरसट, लहरी, आचरट, कांहीं तरीच समजत होतें. पण तुम्ही तर सर्व सामान्य पुरुषांहून निराळेच दिसतां—

कालियाः—तुमच्या विषयीं सुद्धां मी कांहीं निराळीच कल्पना मनाशीं बांधली होती.

लालनः—मूळ स्वभाव सुटत नाही म्हणतात पण परिस्थितीचा पगडा माणसाच्या मनावर बसणें अशक्य आहे कां ? जगाचे रंग पाहूनच माझ्या स्वभावाचा रंग असा पालटला आहे—

कालियाः—धनी नोकराच्या नात्यानें एकाच घरांत आपण आजवर एकत्र नांदलों—पण—

लालनः—नुसत्या सहवासानें आणि वरवरच्या रंग रूपानें माणसाचा खरा स्वभाव समजला असता तर फसणें आणि फसविणें हें शब्द तरी जगाच्या तोंडून ऐकूं आले असते कां ! जगांत माणसाच्या अनंत ओळखी असतात. पण अंतःकरणाची खरी आणि पुरी ओळख एखाद्याशींच असते ! आणि ती सुद्धां अशीच सहजगत्या झालेली—मुद्दाम नव्हे—

कालियाः—पण कुणालाच कल्पना नसतांना एकमेकांच्या मनांत झालेला हा प्रेमाचा आगांतुक प्रवेश इथेंच संपलेला काय वाईट ? हें नाटक पाहून जग काय म्हणेल ?

लालनः—जगाचा काय संबंध यांत ? हें प्रेमाचें जग फक्त तुमच्या माझ्या-साठींच आहे. पण कालिया, सांगा, अब्जून तुम्ही माझे प्रेम नाटकीच समजतां कां ? (कालिया हंसतो.) मधेंच असें मोठ्यानें हंसलांत कां ? माझ्या गरीब प्रेमाची अशी हंसून हेटाळणी करूं नका.

कालियाः—केवळ वरवरच्या रंगरूपाच्या भपक्याला भाळणाऱ्या या जगांत, माझ्यासारख्या कुरूप माकडावरसुद्धां मनापासून प्रेम करणारी एक जगावेगळी स्त्री निर्माण झालेली पाहून मला आनंद झाला—! मला अत्यानंदाच्या भरांत हंसूं कोंसळलें ! पण आतां तुमचें आमचें हें प्रेम पाहून जग सुद्धां हंसेल—

लालनः—जगाला आपलें हें प्रेम कळणारच कसें ? ज्याची स्वप्नांत सुद्धां ओळख नाही ती गोष्ट प्रत्यक्ष पाहिली तरी जगाला खरी कशी वाटणार ? जगाच्या प्रेमाचा रूपरंग वेगळा आहे. पैसा म्हणजे प्रेम ! साळसूद शिष्टाचार म्हणजे प्रेम ! तोंडपुजेपणा म्हणजे प्रेम !

कालियाः—थोडक्यांत बोलायचें म्हणजे स्वार्थी दुष्ट पशुवृत्ति म्हणजे प्रेम !
लालनः—

लालनः--नुसतें लालन नव्हे-मला अग लालन म्हणा-म्हणानां ?

कालियाः--मी नोकर माणूस ! पण आतां ही नोकराची बेडी राहिलीच नाही-

लालनः--बाबांना आणि तुम्हांला-दोघांनाहि नोकरांवरून कमी केलें ना ?

कालियाः--होय. दुष्टांच्या चाकरांत राबून नरक जवळ ओढण्यापेक्षां देवाची सेवा केली तर पुण्यलाभ तरी होईल !

लालनः--तुम्ही आतां देवाच्या चरणाचे दास ! मी तुमच्या चरणाची दासी ! कालिया, या लालनला प्रेमाचा आसरा द्या-माझी कांहींच कां तुम्हांला द्या येत नाही ? (पाय धरून रडूं लागते)

कालियाः--ऊठ-भावड्या जीवा, ऊठ-लालन, अग लालन, किति प्रेमळ, निष्कपट अंतःकरण तुझे हें ! फुलाच्या कोमल जातीचा पवित्रपणा आणि लहान मुलाच्या मनाचा निर्मळ बालिशपणा-यांना एकजीव करूनच, देवानें तुझ्या हळव्या जीवाची जडण घडण अशी जगा वेगळी केलेली आहे कां ? पण असें रडकें, मिळ-मिळित प्रेम नाही बुवा आपणाला आवडत !

लालनः--माझे तुमच्यावर कित्ती कित्ती प्रेम आहे म्हणून सांगूं !

कालियाः--सांगूच नको तें ! जी स्त्री प्रेम आहे असें बोलून दाखविते तिच्या मनांत मुळीच प्रेम नसतें ! हा जगाचा जळजळीत अनुभव आहे. खरें प्रेम असें बोलकें-बडबडणारें नसतें !

लालनः--माझे प्रेम असेंच फटकळ भावडें आहे. माझ्याजवळ नाहीं मुक्याचें प्रेम-

कालियाः--मुक्याचें प्रेम नाहीं पण प्रेमाचा-

लालनः--इश, हें काय गडे असें भलतेंच !

कालियाः--याचें नांव प्रेम ! प्रेमाची भाषा बोलायला जीभेची जरूरी नसते. प्रेमाचे बोल नुसत्या नजरेनेंच बोलायचे असतात ! अशा चोरट्या दृष्टीच्या चोर-दरवाजांनेंच प्रेमाचा पहिला प्रवेश अंतःकरणांत होत असतो-

लालनः--आणि मग आपल्या अंतःकरणाची चोरी केव्हां आणि कशी झाली ? ती कुणी केली ? हें सुद्धां प्रेमी जीवाला लौकर उमगत नाही. उगीचच गोड हुरहुर लागून जीव मात्र झुरणीला लागतो-

कालिया--माझ्या रूक्ष तत्त्वज्ञानाच्या प्रेमाला वेडांत काढतां काढतां तुलासुद्धां हें प्रेमाचें तत्त्वज्ञान सांगायला सुचूं लागलें वाटतें ?

गिरि०—(प्रवेशून) तत्त्वज्ञान ! काळ्या लोकांनीं गोच्या लोकांना हें अशा तत्त्व-ज्ञानाचे धडे द्यावेत अँ ! याचा अर्थ काय ? कालिया, तुझा काळा भुंगा लालनगौरीच्या पाठीशी कां लागला आहे ? तूं जितका काळा तितकीच ही गोरी आहे. कपाळाला कोळसा चिकटवलास तर तो गोपीचंदनाच्या टिळ्याप्रमाणें उठून दिसेल, इतका तूं काळा आहेस—

कालियाः—सारे खरें, पण प्रेम आंधळें आहे नां ? प्रेमाच्या आंधळ्या दृष्टीला काळा गोरा हा भेदच दिसत नाही—

गिरि०—लालन, हा काय आहे सांवळा गोंधळ ? या काळ्या कालियावर तुझें प्रेम !

लालनः—हा काय असा मदनाचा पुतळा लागून गेला आहे म्हणून मी याच्यापाठीं प्रेमानें धांव घेऊं ?

कालियाः—म्हणजे ? मी तुझ्यापाठीं धांवत आलों कीं काय ? तूं काय स्वतःला रंभा, उर्वशी समजतेस ?

गिरि०—अरेच्या, तुम्ही तर एकेरींवर येऊन भांडूं लागलांत ?

कालियाः—एकेरींवर येऊन एकमेकांच्या नांवानें हांका मारण्यांतच खरें प्रेम आहे.

लालन०—कुणी रे सांगितलें तुला तुझ्यावर माझें प्रेम आहे म्हणून ?

कालियाः—अरेरे, स्त्रीजात इतकी निष्ठुर, चंचल दुष्ट आहे कां ? लालन लालन, एका क्षणापूर्वीं तूच माझें पाय धरून माझ्या प्रेमाची याचना केलीस नां ? माझें हृदय मी तुझ्या हवालीं विश्वासानें केले—पण लगेच तें तूं असें पायाखालीं तुडवून टाकलेंस नां ? फुलाचा विषारी कांटा कसा झाला ? स्वभाव—चंचल स्त्रीजातीचा कठोर अनुभव हातोहात कसा आला ? अखेर वायका त्या वायकाच !

लालनः—(कानांत कुजबुजून) हें असें आहे समजलांत ? अहा रे पुरुष ! स्त्रीस्वभावाची पारख एवढी सुद्धां नाहीं नां ?

कालियाः—किति चाणाक्ष आणि वात्रट आहेस ग तूं ! लालन !

गिरि०—असें कुजबुजतां काय ? तोंडाला तोंड देतां देतां तोंडांत तोंड घालून काय बोलूं लागलांत ? लालन, तुझें सोंग मी ओळखून आहे—

लालनः—पण तुम्ही कसलें नवीन सोंग आज आणलें आहे हें ?

कालियाः—हें सोंग नव्हे. हा काहीं निराळाच रंग दिसतो आहे.

गिरि०--कालिया, तूं आणि मी-दोघेहि आतां एकाच पाहिरीवर उभे आहोंत. वेकार भटकण्यापेक्षां नवीन धंदा केला तर फुकटांत प्रतिष्ठा मिळून भरपूर द्रव्यहि मिळेल.

कालियाः--पण धंद्याला भांडवल कुठें आहे ?

गिरि०--हें डोकें म्हणजेच भांडवल !

कालियाः--अरे वः ! मग तर हा विनभांडवली धंदा आहे !

गिरि०--माणसानें डोकें चालविलें पाहिजे. सारें जग डोक्यानें चालत येऊन पायाशीं लोटांगण घालूं लागेल ! माझा धंदा तूं ओळखलास ?

कालियाः--या वेषावरून, विचारावरून पाहतां, तुम्ही बुवाबाजीचा धंदा करणार असें वाटतें.

गिरि०--बेटा, हा धंदा किति किफायतशीर आहे याची तुला कल्पना नाही. आतांपर्यंत या गिरिधरनें सर्व धंदे केले. सर्व बाज्यांत मी प्रवीण आहे. तरी पण अखेर माझ्यावर बाजाच वाजवायची पाळी आली. यापुढें हा बुवाबाजीचा धंदा करून आयुष्याची अखेर-बाजी राखली पाहिजे.

कालियाः--दुनिया म्हणजे एक आवाढव्य पागलखाना आहे, अशी कां तुमची समजूत आहे ?

गिरि०--शंका कशाला ? या पागल जगाला फसवून पायाशी कसा झुकवितों पहा !

कालियाः--हा वेष धारण केल्यावर पोटापाण्याची पंचाईत उरणार नाही खरी !

गिरि०--वीतभर पोटाची खळगी भरण्यासाठींच हा खटाटोप नाही. कुत्रें सुद्धां पोट भरतें, पण या जगाला कुत्र्यासारखे पायावर लोळविण्याची माझी महत्त्वाकांक्षा आहे. म्हणूनच मी हा बुवाबाजीचा धंदा पद्धतशीर रीतीनें यशस्वी करून दाखविणार आहे ! इतर सर्व धंद्याप्रमाणेंच या धंद्यांत सुद्धां खुब्या आहेत.

लालन०--कोणत्या खुब्या आहेत ? कळूं देत तर खऱ्या—

गिरि०--बोलून दाखविण्यांत मौज नाही. प्रत्यक्ष कृतीनें दाखवीन मी. मला असा साधासुधा साधू बनायचें नाही तर राजयोगी बनायचें आहे. परमहंस-श्रीकृष्णाचा अवतार म्हणून मला मिरवायचें आहे ! मला गुरु-जगद्गुरु व्हायचें आहे ! आणि या गुस्त्राजीच्या वाहत्या गंगेतच साऱ्या भोळ्या लोकांना गटकळ्या खायला लावून माझे हात मला धुवून घ्यायचे आहेत !

कालियाः--तुम्ही श्रीकृष्णाचे अवतार म्हणून मिरविणार ! पण या कृष्णाच्या रंगेल रासलीला कोणत्या कुंज-वनांत चालणार ?

गिरि०—कालिया, तूं या कृष्णाचा पेंचा ! लालन, तूं माझी राधा—

लालनः—काय मी तुमची राधा ? जीभेला हाड आहे कां तुमच्या ? कृष्णाचे अवतार नव्हे—ब्रह्मदेवाचे अवतार शोभतां खरें !

गिरि०—ब्रह्मदेवावरही ताण करून मी नवीन सृष्टी निर्माण करणार आहे ! लालन, तूं माझ्यावरोवर वैरागीण वनून यायचें कवूल केलें होतेस नां ?

लालनः—पण तूं मेलीस तरी मला तुझी पर्वा नाही असें तुम्हीच मला सांगितलें होतें ना ?

गिरि०—माझ्यावरोवरच राहिलें पाहिजेस तूं. वाळे, या जगांत तूं एकटी कुठें वणवणशील ? मला तुझी काळजी आहे. कालिया, तूं सुद्धां माझा चेला वनून माझ्याजवळ रहा—

लालनः—कालिया तुमच्याजवळ रहाणार ! मग मी नाहीं येणार !

कालियाः—ही पीडा येणार असेल तर मी नाहीं तुमच्याजवळ राहणार !

गिरि०—असे भांडूं नका. माझ्या धंद्यासाठीं मला तुम्हां दोघांचीहि सारखीच गरज आहे. त्यांत माझेहि कल्याण आहे. तुमचेंहि कल्याण आहे—चला लौकर—

कालियाः—(एकीकडे) लालन, तूं सुद्धां या ढोंगी बुवाबाजीच्या कारस्थानांत सामील होणार कां ?

लालनः—तुम्हाला देवाची सेवा करायची आहे नां ?

कालियाः—मला देवाची सेवा करायची आहे. अशा ढोंगी दैत्याची नव्हे—

लालनः—लोकांच्या हितासाठीं झटून त्यांची सेवा केली कीं तीच देवाची सेवा ! आयती सोन्याची संधि चालून आली आहे. किति तरी अज्ञानी लोक या अशा ढोंगी साधूंच्या कपट-जालांत गुरफटले जातात. मूर्खपणानें त्यांच्या भजनीं लागतात. आपण दोघेहि यांच्याजवळ राहूंया. साधूंच्या वेषांत वावरणाऱ्या एका राक्षसाच्या कचाट्यांतून अज्ञ जनांना सोडविलें तर खात्रीनें पुण्य लागेल. कालिया, यांच्यावरोवर चलायला व्हा तयार—

कालियाः—लालन, तूं माझी मार्गदर्शक ! तुझी आज्ञा मला मान्य आहे—

गिरि०—अरे, तुम्ही अज्ञून इथेंच घोंटाळत उभे आहांत ! चला लौकर, धंद्याची सारी घडी अद्याप बसवायची आहे आपणाला—

कालियाः—पण हा धंदा सुरूं कोठें करणार ?

गिरि०—कालिया, तूं या कृष्णाचा पेंघा ! लालन, तूं माझी राधा—

लालनः—काय मी तुमची राधा ? जीभेला हाड आहे कां तुमच्या ? कृष्णाचे अवतार नव्हे—ब्रह्मदेवाचे अवतार शोभतां खरें !

गिरि०—ब्रह्मदेवावरही ताण करून मी नवीन सृष्टी निर्माण करणार आहे ! लालन, तूं माझ्यावरोवर वैरागीण बनून यायचें क्वूल केलें होतेस नां ?

लालनः—पण तूं मेलीस तरी मला तुझी पर्वा नाहीं असें तुम्हीच मला सांगितलें होतें ना ?

गिरि०—माझ्यावरोवरच राहिलें पाहिजेस तूं. वाळे, या जगांत तूं एकटी कुठें वणवणशील ? मला तुझी काळजी आहे. कालिया, तूं सुद्धां माझा चेला बनून माझ्याजवळ रहा—

लालनः—कालिया तुमच्याजवळ रहाणार ! मग मी नाहीं येणार !

कालियाः—ही पीडा येणार असेल तर मी नाहीं तुमच्याजवळ राहणार !

गिरि०—असे भांडूं नका. माझ्या धंद्यासाठीं मला तुम्हां दोघांचीहि सारखीच गरज आहे. त्यांत माझेहि कल्याण आहे. तुमचेहि कल्याण आहे—चला लौकर—

कालियाः—(एकीकडे) लालन, तूं सुद्धां या ढोंगी बुवाबाजीच्या कारस्थानांत सामील होणार कां ?

लालनः—तुम्हाला देवाची सेवा करायची आहे नां ?

कालियाः—मला देवाची सेवा करायची आहे. अशा ढोंगी दैत्याची नव्हे—

लालनः—लोकांच्या हितासाठीं झटून त्यांची सेवा केली कीं तीच देवाची सेवा ! आयती सोन्याची संधि चालून आली आहे. किति तरी अज्ञानी लोक या अशा ढोंगी साधूंच्या कपट-जालांत गुरफटले जातात. सूर्खपणानें त्यांच्या भजनीं लागतात. आपण दोघेहि यांच्याजवळ राहूंया. साधूंच्या वेषांत वावरणाऱ्या एका राक्षसाच्या कचाट्यांतून अज्ञ जनांना सोडविलें तर खात्रीनें पुण्य लागेल. कालिया, यांच्यावरोवर चलायला व्हा तयार—

कालियाः—लालन, तूं माझी मार्गदर्शक ! तुझी आज्ञा मला मान्य आहे—

गिरि०—अरे, तुम्हां अज्ञून इथेंच घोंटाळत उभे आहांत ! चला लौकर, धंद्याची सारी घडी अद्याप बसवायची आहे आपणाला—

कालियाः—पण हा धंदा सुहं कोठें करणार ?

गिरि०—खेड्यापाड्यांतून या धंद्याला फार तेजी आहे. तिथेच राहिले पाहिजे. आधी खेडवळ लोकांवर छाप पाडली पाहिजे. मग काय ? मोठे मोठे राजेरजवाडे-सुद्धा आपल्या भजनीं पूर्णपणे लागतील ! कालिया, माझी सर्व बाजूनें प्रसिद्धी करण्याची कामगिरी तुझ्याकडे ! आणि लालन, बायाबापड्यांना माझा महिमा वर्णन करून त्यांना भुरळ घालण्याची कामगिरी तुझ्याकडे ! पण चला आतां—आणखी कांहीं योजना तुम्हाला समजावून सांगायच्या आहेत—

कालियाः—आतां सारे समजले ! भले ! गुरुमहाराज ! हा आपला चेला आपणाला साष्टांग नमस्कार घालीत आहे—

पद ३०. [चाल-दिलदार दिलावर यार]

महाराज ! गुरुमहाराज ! तुमचा मीच लाडका चेला ॥ध्रु०॥
प्रख्याति साऱ्या लोकीं । महिमा वर्णित थोर असा
कीं । श्रीकृष्ण तुम्ही भगवान् । जगिं या दिव्य पुरुष अव-
तरला ॥ १ ॥ गुरुवाजीची ही किमया । पायीं झुकवूं
सारी दुनिया । करुं रंग निरंतर ढंग । दावूं खळ्या
जगाला लीला ॥ २ ॥

(जातात)

प्रवेश तिसरा

[भूतमहाल-तळघर-मीरांबाईचे हातपाय साखळदंडांनीं जखडले आहेत. ~~जखडले~~
चंपा-चमेली.]

चंपाः—राणीसरकार, अशाच कुठवर बसून राहणार ? मध्यरात्र होत आलीं. जरा तरी डोळा लागूं दे आपला !

मीरां०—कृष्णप्रभूच्या मूर्तीकडे डोळा लावूनच मी त्याचे ध्यान करीत बसले आहे.

चंपाः—हे अघोर दैन्य उघड्या डोळ्यांनीं पहायला लावण्यापेक्षां देव आमचे डोळे तरी कां फोडून टाकीत नाहीं हो !

चमेलीः—कीं त्या देवाच्याच दयेचे डोळे फुटलेले आहेत ? राणीसरकार, हा आपला राक्षसी छळ त्याला दिसत कां नाहीं ? तो देव सर्वसाक्षी आहे नां ?

मीरां०—देवाचा दोष नाही. दैवाचा दोष नाही. कर्माचीं बंधने देवादिकांनः सुद्धां सुटलीं नाहींत. प्रभु रामचंद्र जिचा पति, ती आदिमाता सीतासतिसुद्धां रावणाच्या बंदिवासांत खितपत पडलीच होती नां ?

चंपा०—काय सांगावें ? हें खडतर नष्टाचर्य पाहिलें कीं जीव कसा कालवून येतो. (रडूं लागते)

मीरां०—दैवानेंच मला जन्माची रडविली आहे. पण उगाच तुम्हीं कां बरं माझ्यासाठीं दुःखी कष्टी होतां ?

चमेलीः—आम्हींच काय ? पण राणीसरकार, देवानें सुद्धां आंसवें ढाळलीं पाहिजेत एवढी आपली थोर पुण्याई ! काळीज कसें करपून निघतें. पट्टराणीच्या ऐश्वर्यांत लोळण्याची भाग्य-संपदा ! पण अशी मार्तींत लोळण्याची दरिद्री वेळा नशिबी आली !

मीरां०—मार्तींतूनच जन्माला आलेल्या या नश्वर देहाची काय मातबरी ! अखेर मार्तींत मिसळून मार्तीच होणार याची ! भरल्या कपाळानें सौभाग्य लुटीत वैकुंठाला जाणाऱ्या सतीच्याच जीविताचें सोनें होतें ! ही मीरां अभागी विधवा ! प्राणावांचून कुडी—आंधळ्या आयुष्याची अंधारांतली उडी !

चमेलीः—सुवर्ण-मंचकावर उंच उंच गाद्यागिरद्यांच्या—सुवासिक पुष्पांच्या मऊ मऊ सुखशय्येवर लोळणाऱ्या कोमल देहाला, आज अशा कठीण फत्तरांच्या फरस बंदीवर दीनवाण्या स्थितींत पडावें लागते आहे ! पंचपक्वान्नांचीं ताटेच्या ताटे भरून गोरगरीबांना ज्या माऊलीनें प्रेमानें पोटभर जेवूं घातलें, तीच आज शिळ्या पाक्या अन्नाच्या एका घांसालाहि महाग होऊन उपाशी तळमळते आहे. जीनें दरिद्री भिकाऱ्यांच्या पदरांत ओंजळीनें मोती ओंतलें, त्यांच्या अंगावर उदार हातानें हिच्या मोत्यांचे अलंकार चढविलें, तीच दयेची देवता आज अशी हातीं पायीं लोखंडी बेड्यांचीं लेणीं लेवून—

मीरां०—चमेली, संसार-स्वप्नांतल्या क्षणभंगुर सुखवैभवाची थोरवी कशाला वर्णीत वसतेस ! महाराणीच्या वैभवाच्या आठवणीनें रक्ताचे अश्रू ढाळीत राहिले तरी हे कर्म भोग टळतील का ! जशी प्रभूची इच्छा असेल तसेच सारे कांहीं घडून येणार !

चंपाः—त्या देवाचें अखंड नाम-स्मरण करायचें पण त्या देवाला कधीं क्षणभर तरी आपलें स्मरण होतें का ?

मीरां०—जीवाच्या जीभेने ज्याच्या मंगल नामाची स्मरणी मी अहोरात्र जपत राहतें, तो माझा गोपाळकृष्ण मला कसा बरें विसरून जाईल ? चंपा, चमेली, तुम्ही झोंपा जा पाहू.

चंपा:—पण राणीसरकार, आपण अशाच किति वेळ तिष्ठत वसणार ?

मीरां०—मी माझ्या देवाचें भजन करीत वसतें. जगाचें—जीवाचें भान विसरायला या दुर्दैवी मीरेच्या पोळलेल्या मनाला तेवढाच एक विरंगुळा आहे. तुम्ही उगीच जागूं नका. चमेली, जा-झोंप जा पाहू.

चमेली:—जा म्हणतां तर जातें वापुडी-(जाते)

चंपा:—पण एकटेच असें किति वेळ देवाला आळवीत वसायचें ? उपाशीं पोटीं जाग्रण चांगलें नव्हे—

मीरां०—मी एकटी नाहीं. माझा सखा गोपाळकृष्ण माझ्या जीवाची सोबत-संगत निरंतर करीत आहे. आठवण करायचा अवकाश ! तो पहा—तो पहा—माझा देव माझ्या पुढें उभा राहिला आहे ! ती पहा—श्रीकृष्णाची गोजिरवाणी दिव्य वाल मूर्ति दुडुदुडु धांवत इकडेच येत आहे ! त्याच्या मधुर मुरलीचा मंजुळ स्वर तुला नाहीं का ऐकूं येत ?

चंपा:—कुठली कृष्णाची बालमूर्ति ! कुठली त्याची मुरली ? भ्रम तर होत नाहीं हा आपणाला ?

मीरां०—अंतःकरणाचे नेत्र उघडून पहा—देव दिसेल ! मनाचे कान देऊन ऐक—त्या देवाचे बोल तुला ऐकूं येतील. अहाहा ! मुरलीचा मंजुळ निनाद सुरू झाला ! विश्वाचें अंतःकरण मुरली-रवाच्या दिव्य नादब्रह्मांत रंगून गेलें ! अखिल ब्रह्मांडांचें हृदय त्या स्वर्गीय स्वर—गंगेच्या सुधा—सिंचनानें फुलून गेलें ! भक्तिरसांत विरून गेलें ! चंपा—चंपा, विश्वाला मोहिनी घालणारी ही श्रीकृष्णाची मुरली तुला नाहीं ऐकूं येत ? साक्षात् शांति-ब्रह्म अवतरलें आहे ! दिसत नाहीं ?

चंपा०—मला कांहींच नाहीं ऐकूं येत. इथें कुणीच कुठें दिसतहि नाहीं ?

मीरां०—जगाला तरी ही विश्वमोहिनी—नादनंदिनी मधुर मुरली कुठें ऐकूं येतें ? स्वार्थाची कोल्हेकुई—द्वेष बुद्धीचे अमंगळ घूत्कार—दुष्ट आसुरी बुद्धीचें क्रूर थैमान, जिथें अखंड गरजत राहतें, त्या या जगाच्या गोंगाटांत देवाच्या वाणीचा मंजुळ बोल ऐकूं तरी कुणाला, कसा येणार ? मायेच्या कृष्ण पटल—पाशांत गुरफटून गेलेल्या

वधिर बुद्धीच्या-मोहांध दृष्टीच्या नास्तिक जगाला, देव समोर उभा ठाकला तरी कसा दिसणार ? चंपा, तो पहा-कृष्णसखा ! अगदीं माझ्या जवळ येऊं लागला ! विश्वाचा मूर्तिमंत आनंद-ब्रह्मानंद प्रकटला ! शोकाचें काहूर वितळून गेलें.

चंपा०--काय हा एकाएकीं एवढा आनंदाचा उमाळा ! हा दिव्य आनंद कीं वेडाचा उन्माद ! खात्रीनें राणीसरकारांना शोकानें वेडच लागलें हें—!

मीरां०--सख्या, श्रीकृष्णा, असें दूर जाऊं नका गडे ! धांवत धांवत येऊन या मीरेला कडकडून अलिंगन द्या--

चंपाः--शंकाच नको-वेडच हें ! कुणाशीं बोलतां राणी सरकार ? चमेली, चमेली, अग चमेली-(घावरून धांवत जाते)

मीरां०—देवा, मुरलीच्या मधुर मोहिनीनें मीरेच्या मनाला मारून टाका. हिच्या सर्व वासना मारून टाका-! मुरलीधरा, जगाचे, वैर विटंबनेचे-निंदेचेच जाळते वोल ऐकून घायाळ झालेल्या-मेलेल्या-, या मीरेच्या जीवाला मुरली-नादाच्या जादूनें पुनः जीवंत करा नां ? कां बरें ? मुरलीचा निनाद थांबला-हृदयांतला आनंदाचा पडसाद लुप्त झाला !

पद ३१. [राग-पितू मिश्र-ताल-कवाली]

त्रिजलाला ! गडे पुरवी हृदयिंची आस ॥ ध्रु० ॥ वाजिव श्रीहरी ! मंजुळ बांसरी । पाजिव शांति-सुधा जीवास ॥ १ ॥

[श्रीकृष्णाची बालमूर्ति मुरली वाजवीत प्रकट होते ! साखळदंड तुटून जातात. मीरां श्रीकृष्णाच्या पायावर मस्तक टेकते] पण देवा ! मी तुमचे पाय धरतें,- दूर व्हा-असें आपण अंगाला झट्टं झोंबू लागतां आणि त्यामुळेच जगाच्या नाहक निंदा-शरांचा विषारी मारा या मीरेच्या जीवाला झोंवून जाळू लागतो. गोपाळकृष्णा, ही तुझी प्रेमाची लीला होते पण या तुझ्या भावभक्तीच्या जिव्हाळ्याला हें जग शृंगारसोहाळे समजते ! या मीरेला कुलटा-कुलटा असें म्हणतें ! देवा, बोला. ही मीरां, पापिणी आहे कां ? अव्यभिचारी भक्तीनें अथांग ओथंबलेल्या हृदयाची ही मीरां, जारिणी आहे कां ?

[**आकाशवाणीः**—देवते, साध्वी मीरांदेवी-साध्वी मीरांदेवी असाच तुझा पवित्र कीर्तिदुंदुभि यावच्चंद्रदिवाकरौ त्रैलोक्यांत गरजत राहिल.] काय-काय ऐकलें मी हें ? ही मीरां साध्वी आहे ! पण देवा, तुझ्या मुखांतून नव्हे तर

ही मंगल ग्वाही माझ्या पतिदेवाच्याच मुखांतून मला ऐकू दे. माझ्या पतिदेवाच्याच स्वरूपांत तुझे दिव्य दर्शन मला होऊ दे. देवा, तुझे दर्शन मला नको—ही मीरां पतिदेवा खेरीज प्रत्यक्ष देवाच्याहि सहवासांत क्षणभरहि थांबणार नाही ! माझे पतिदेवत कुठे आहे ? (कृष्ण अदृश्य होतो. त्याच्या ठिकाणी भोजराज दिसू लागतो) अहाहा ! नाथ—नाथ—पतिदेवा ! आपलें दर्शन झालें—ही मीरां धन्य झाली ! माझ्या देवाशी मी बोलत वसलें म्हणून पतिदेवा, राग तर नाही नां आला ? माझ्या भक्तीविषयीं मनांत विकल्प नाही नां उरला ? (पूर्वोक्त आकाशवाणी—भोजराजाची मूर्ति अदृश्य होते) (चंपा—चमेली येतात)

मीरां०—चंपा—चमेली, मी या वेळीं इंद्रलोकांत आहे कीं चंद्रलोकांत आहे ?

उदा०—(प्रवेशून) तूं आहेस या तळघरांतल्या अंधारकोठडींत डांबलेली—!

मीरां०—वन्सं—वन्सं, मला माझ्या पतिदेवाचें मंगल दर्शन झालें—मला माझ्या देवाचें साक्षात् दर्शन लाभलें !

उदा०—कुठे—? स्वप्नांत कीं काय ? शुद्धीवर ये—वहिनी, शुद्धीवर ये ! कुणाच्या प्रेमाच्या गोड स्वप्नांत तूं एवढी रंगून गेली आहेस ?

मीरां०—स्वप्न ? स्वप्नच तें ! असें दिव्य स्वप्न कल्पांतापर्यंत जीवाला गुंगवून सोडील तर क्षणोक्षणांच्या काळनिद्रेला ही मीरां आनंदानें तयार होईल !

उदा०—अगवाई, पण चंपा, चमेली, हें कसें झालें ? हिच्या हातापायांतल्या या बेड्या तुझी कशा पडल्या ?

मीरां०—प्रभूच्या केवळ कृपा-कटाक्षानें मायेचीं मोहबंधनें तुझी जातात—कठीण भवबंधाचे मायापाश भंग पावतात ! मग हीं देहाला जखडलेलीं निर्जीव बंधनें गळून पडल्यास नवल काय ? प्रभूची कृपा-दृष्टि वळली ! हृदयांत स्तलेली षड्रिपूंची शृंखला आज निखळली !

उदा०—प्रभूची कृपादृष्टि तुझ्याकडे वळली काय ? तूं सुद्धां त्या तुझ्या प्रभूकडे आतां अखेरचीच कृपादृष्टि वळवून पहा. तुझे हे डोळे यापुढे कायमचे मिटणार आहेत.

मीरां०—काय ? तुम्ही मला मारून टाकणार ?

उदा०—सुखाचें मरण असें सुखासुखी तुला कोण लाभू देणार ? तुला मारणार नाही पण हे तुझे डोळे या सळ्यांनीं मी फोडणार—त्यांचीं बुबुळे बाहेर काढणार—

चमेलीः—काय ? राणीसरकारांचे डोळे या सळ्यांनी फोडणार ? बाईसाहेब—

चंपाः—त्यापेक्षां आमचे हे डोळे प्रथम फोडून टाका, म्हणजे हे क्रूर पापी दृश्य पाहतांना जीवाला घेरी तरी येणार नाही !

चमेलीः—बाईसाहेब, राणीसरकारांच्या या सुंदर, रत्नासारख्या तेजस्वी डोळ्यांचें कौतुक आपण किती किती करीत होतां हो ! आकाशांतलीं दोन नक्षत्रेंच खालीं उतरून यांच्या मुखचंद्राच्या दिव्य प्रभावळींत वसलीं ! असेंच आपण अभिमानानें म्हणत होतां ना ? आज असे कसे हो निष्ठुर झालांत ? पहा-पहा-पूर्वीचेच हे दिव्य नेत्र आहेत ना ?

उदा०—तुमचा प्रेमळपणा पुरे झाला. हिची दृष्टि बदलली-बिघडली, म्हणूनच ती नष्ट करण्याचा आज असा प्रसंग आला आहे. चंपा, चमेली, हिला नीट धरून अशी माझ्या समोर उभी करा—

मीरां०—वन्सं. माझे डोळे खुशाल फोडून टाका. पण जरा थांबा. या माझ्या कृष्ण प्रभूच्या मूर्तीचें मी एकवार अखेरचें दर्शन डोळे भरून घेतें.

उदा०—अझूनी कृष्णप्रभूच्या मूर्तीचा ध्यास सुटत नाही ! प्राणांत वेतला तरी डोळे उघडत नाहीत !

मीरां०—उघडले-माझे डोळे पूर्णपणें उघडले ! पण याच उघडलेल्या डोळ्यांच्या तिजोरींत प्रभुमूर्तीच्या विश्वसुंदर स्वरूपाची संपत्ति सांठवून घेतें, नंतर माझ्या दृष्टीचे दार बंद करून घ्या—एकदां पाहुंदे मला ती मूर्ति—

उदा०—तुझी दृष्टि फोडली जाईल, त्याचबरोबर त्या मूर्तीचाहि भंग होईल—

मीरां०—चिंता नाही. अंतःकरणानें निर्गुण मूर्तीचें ध्यान करीन. त्या प्रभूला पाहीन. आणि वन्सं, तुमच्याच स्वरूपांत त्या प्रभूचें सगुण स्वरूप मी असें-असें या नेत्रांनी न्याहाळीत राहीन ! वन्सं, जरा इकडे पहा-पूर्वजन्मींचा ऋणानुबंध म्हणून या जन्मीं अशा नात्यागोत्याचा संबंध जडला ! पण सांगा, वन्सं, तुमचा कोणता अपराध माझ्या हातून कधीं घडला ? वन्सं, इतकें केल्या सारखें माझ्यावर एकच दया करा. केवळ डोळेच फोडून थांबू नका. माझा गळा दाबून या क्षणींच प्राण घ्या-ही मीरा हूं कीं चूं करणार नाहीं. नरडीला नख द्या ही मीरां रेसभरही येथून मार्गें सरणार नाहीं ! पण वन्सं, हा असा छळ करण्यांत तुम्हाला काय आनंद वाटतो ?

पद ३२

अति तापदा । या आपदा । किती साहुं अझुनी शोका-
स्पदा ! ॥ ध्रु० ॥ चुकला विधाता । जगिं जन्म देतां । मज
मरण आतां सुख-संपदा ॥ १ ॥ क्षण एक साचा । नुरला
सुखाचा । टळणार छळणा नकळे कदा ॥ २ ॥ वरिता सदा
कां ? कट्टु वैरतेला । धरि दीन अबला तुमच्या पदां ॥ ३ ॥

दयेच्या देवते, मरणाचीच भीक पदरीं टाकून माझ्यावर कृपा कर ग-
(उदाबाई अश्रू ढाळते)

उदा०—दयेची देवता ! मी दयेची देवता ! वहिनी, तुझे डोळे फोडून तुझा
प्राणांत आनंदानें पहायला आलेली मी राक्षसीण ! ही पापी चांडाळीण उदाबाई-
दयेची देवता ? वहिनी, आतां तूच माझी दयेची देवता हो-आणि या सळ्या एकदम
खुपसून हे माझे पापी डोळे फोडून टाक-(सळ्या फेंकते)

मीरां०—हे काय सांगतां ? वन्सं, स्त्रीजात इतकी निष्ठुर कशी हो होईल ?
आपल्याच जातीशीं वैर मांडून तिचा घातपात केला तर नरकाचें मात्र साधन
होतें ! वन्सं—

उदा०—नको-देवते, आतां या कैदासणीला या प्रेमळ शब्दांनीं अधिक लाजवूं
नकोस-तूं माझी वहिनी नव्हेस-मी तुझी नणंद नव्हे—(रडूं लागते)

मीरां०—पण वन्सं, हे काय ? तुम्ही रडूं नका-(तिचे अश्रू पुसते)

उदा०—वहिनी—वहिनी, तूं कुणी करुणेची देवता—दयेची गंगामाता आहेस
का ग ? तुझ्या डोळ्यांतून उडालेलीं रक्ताचीं कारंजीं वघण्यांत आनंद मानणारे हे
माझे कृतांताचेच क्रूर पापी डोळे ! आणि याच डोळ्यांतून साध्या अश्रूंच्या धारा
वाहतांना पाहून तुझे डोळे भरून येतात ? पुसूं नकोस—हे अश्रू पुसूं नकोस. यांचा
अभिषेक करून तुझ्या चरण-गंगेंत माझीं पापें मला धुवून टाकूं देत—नणदेचें नातें
विसरून जा. ममतेनें माझी माता हो—पुण्यदेवते, अंतःकरणानें तूं विश्वाची माऊली
आहेस—अनाथ अपंगांची दयेची सांवली आहेस ! जीवाचा तोल घसरला, तुझ्या
पायाचा आसरा धरला !

पद ३३ [राग-मिश्रजोगी ताल-कवाली]

दीन जीवा या आंवरी । झणि सांवरी माते । धरि
चरणा शरणागता । करुणा करि माते ! ॥ ध्रु० ॥ कढतसे
दीन असहाय । रडतो जीव धाय धाय । लागली घोर मर्नि
हाय । दे धीर देवते ! ॥ १ ॥

आई ! आई ! ! या तुझ्या भावज्या लेंकराला क्षमा कर ग-क्षमा कर ! (पाय धरते. विक्रम प्रवेश करतो.)

विक्रमः--आक्का, हें मी काय पाहिलें ? तुझी दृष्टि मेली कीं माझीच दृष्टि मला अशी फसवू लागली ?

उदा—विषाच्या वेलीला अमृतार्ची गोड फळें आलीं ! पापी विचारांच्या कर्दमांत रूतलेली कमळकळी आज देवतेच्या पायावर पडली !

विक्रमः--तूं या डांकिनीचे डोळे फोडायला आली होतीस नां ?

उदाः--होय--पण माझीच पापी, फुटकी दृष्टि सुधारून मी आतां परत चाललें आहे. वहिनी, चल-

विक्रमः--कुठें नेतेस हिला ? उघड्या डोळ्यांनीं जगांत वावरूं देईन काय मी या जारिणीला ? हिचे डोळे फोडूनच हिला रानावनांत रखडायला लावण्याचा माझा निश्चय आहे ! आक्का, बोलून चालून वायकाची भेकड जात तुझी ! तुझ्या हातून हें काम होईल असें मला वाटलेंच नव्हतें, म्हणून तर हिचे डोळे फोडण्यासाठीं मी स्वतः आलों--

उदाः--नको-नको-दादा, वहिनीचे डोळे फोडूं नको--तिचे हातपाय, पाहिजे तर पुनः या साखळदंडांनीं जखडून टाक-माझेहि हात पाय तोडून टाक-मला त्याची चिंता नाही. माझी जीभ छाटून टाक-मी अवाक्षर बोलणार नाही. पण या देवतेचे डोळे फोडूं नकोस-नको फोडूं. मरणाच्या दारीं सारा देह लुळा पांगळा होऊन पडला--प्राण कंठाशी गोळा झाला तरी, हिचे हे डोळे शावूत राहतील तर नुसत्या डोळ्यांनींच प्रभूच्या मंगल मूर्तीकडे पहात ती समाधानाचा श्वास सोडील--!

विक्रमः--नाहीं-सुखासमाधानाचा एक श्वास देखील मी हिला घेऊं देणार नाही. हिचे हे साखळदंड कुणी तोडले ? इथें कोण आलें होते अशा मध्य रात्रीला ? या !

जारिणीच्या व्यभिचाराचा पुरावा या तुटलेल्या शृंखलेच्या स्वरूपांत दृष्टीसमोर स्पष्ट असतांना, परपुरुषांकडे पाहणारी हिची पापी दृष्टि मी फोडू नको म्हणतेस ?

उदा०—पण दादा-दादा, मला सांग, या डोळ्यांनीं आजवर कधीतरी निष्कारण क्रोधाचा ओझरता दृष्टि-क्षेप तरी वहिनीनें तुझ्यावर फेंकला आहे का रे ? नाहीं रे-कर्मचांडाळा, या देवतेची योग्यता कळण्याइतकेंहि पुण्य तुझ्या पदरीं नाहीं रे !—

विक्रमः—तोंड बंद कर-तुझ्या बडवडीचा माझ्या मनावर काडीचाहि परिणाम होणार नाहीं.

उदा०—दादा, तुझ्या डोळ्यांत काडी काय पण एखादें वारीक कुसळ गेलें तर तुला किती यातना होतील ! आणि या सळ्यांनीं वहिनीचे डोळे फोडणार तूं ? हिच्या यमयातना—

विक्रमः—हिच्या जीवाला यमयातनाच झालेल्या मला पहायच्या आहेत-हे पहा-हिचे अस्से डोळे फोडून-(सळ्या घेऊन अंगावर धावूं लागतो.)

दया०—(प्रवेशून एकदम मधें उडी टाकतो) दूर हो-दुष्ट नरदैत्या, दूर हो—

विक्रमः—(चपापून) कोण-कोण तूं ? कुमार भोजराजाचें पिशाच कीं या मीरेचा पाजी परमेश्वर !

दया०—हिचा परमेश्वरच यावेळीं हिच्या रक्षणासाठीं धांवून आला आहे—

पद ३४ [राग-मालकंस-ताल-त्रिवट]

जगीं प्रकट हरी सदा जागला । हरित खल-मदा हा

॥ ध्रु० ॥ अगणित अघ-नग-राशिं रचोनी । करी निकट खल

नरक घोर ॥ १ ॥

पहा-पहा-मी कोण तो ? (डोळ्यावरचा काळा पडदा काढून) या दयानंदाला तूं कधीं पाहिलें होतेंस ?

विक्रमः—कोण ? दयानंद ! हद्दपार केलेला दुष्ट गोसावडा ! कुमारांनीं त्यावेळीं दया केली नसती तर हद्दपारीच्या सौम्य शिक्षेऐवजीं अशाच तळघरांत तडफडत प्राण सोडण्याची भयंकर शिक्षा तुला भोगावी लागली असती. पण लक्षांत ठेव. त्यावेळीं टळलेलें मरण आतां तुझ्यासमोर उभें आहे—

दया०—मरणाची दिक्कत धरून मी या कृतांतकाळाच्या अजस्र जबड्यांत शिरलों आहे असें कां तुला वाटतें ? मरणाला मिठी मारावी लागणार ही खूणगांठ

मनाशीं पक्की बांधूनच मी या काळाच्या कोसळत्या कड्यावर आज पाऊल ठेवलें आहे ! ये-ये-हा दयानंद उघड्या छातीनें तुझ्यासमेर उभा आहे पहा ! खुपस आपलें खड्ग या दयानंदाच्या काळजांत ! काळजांतून निघालेली रक्ताची पहिली चिळकांडी या देवतेच्या पाऊलावर पडून या दयानंदाच्या पवित्र रक्ताचा त्याच्यावर अभिषेक होऊं दे—

विक्रमः—सूर्खा, हिच्या पायावर तुझ्या रक्ताचा सडा शिंपडलास तरी हिच्या तोंडाला लागलेला काळिमा कसा धुवून निघणार ? काळसागरांत बुडी मारिली तरी वेअब्रूचा कलंक घुतला जात नसतो समजलास ?

दया०—भक्त-मुकुटमणि ही मीरांदेवि ! विश्वाच्या पुण्याईचें हें दिव्य माणिक तुझ्यासारख्या क्रूर मगराच्या दाढेंतून सुरक्षित बाहेर काढण्यासाठींच मी या काळसांगरांत उडी घेण्याला सिद्ध झालों आहे ! पहा. पहा. राक्षसा, काय ही हिची दुर्दशा मांडलीस रे ! चोहोंकडून वणवा भडकल्यावर कठीण दगडसुद्धां कडून कडून दुभंगून जातो. मग ही पुण्य-लता कशी करपून निघाली असेल यांची कांहीं कल्पना ! नको-नको-तुझ्या पायदळीं पडलेली ही पवित्र लता अशी आपल्या चांडाळ पायाखालीं तुडवूं नकोस ! या शापभ्रष्ट देवतेचें केवळ कठोर पूर्वसंचित, म्हणूनच तुमच्यासारख्या मानवी दैत्यांच्या नरकवासांत उभा जन्म रावविष्याचा पापी प्रसंग हिच्यावर आलेला आहे ! दुःखशोकानें होरपळलेले हिचे प्राण डोळ्यांत येऊन उभं राहिले—

विक्रमः—हिचे डोळे आणि तुझे प्राण ! दोहोंचाहि नायनाट आज होणार आहे.

दयानंदः—या देवतेचे नेत्र तूं नष्ट करणार काय ? अरे, या नेत्रगंगेंतून स्वर्ग-सुधेची पवित्र निर्झरिणी झुळझुळते आहे ! याच नेत्रकमलांत प्रभु गोपालकृष्णाची माया खेळते आहे !

विक्रमः—त्याच गोपालकृष्णाला बाहेर खेंचून काढण्यासाठीं आणि हिला विद्रूप करून सोडण्यासाठींच हिच्या दृष्टीचें मंदिर मी छिन्नविछन्न करणार आहे ! आणि तुझ्या देहाचा चिखल त्याच्यावर लिपणार आहे—

दया०—घे-घे-माझे प्राण खुशाल घे ! पण या देवतेची दृष्टि सुरक्षित ठेव. राजा, याच डोळ्यांनीं चितोडची भाग्यलक्ष्मी तुझ्या सिंहासनाकडे पहाते आहे ! याच दिव्य नेत्रांतून उसळलेले प्रेमाचे पुण्य किरण तुझ्या कुळाच्या उद्धाराचा मार्ग तुला दाखवीत आहेत ! नाहीं-नाहीं-आजवर या दयानंदाचें हें मस्तक परमेश्वरा-खेरीज कुणापुढेहि नम्र झालें नाहीं-पण राजा, तेंच आज तुझ्यापायीं असें

वांकलें आहे रे ! (पाय धरतो) माझे प्राण घे-आधीं माझी दृष्टि फोडून टाक-म्हणजे-
या देवतेला छळणाऱ्या, तुझ्या उग्र स्वरूपांतला हा पापी जगाचा राक्षसी थयथयाट-
तरी मला दिसणार नाहीं-

मीरां०—महाराज, माझ्यासाठीं असा आपल्या पुण्याईचा क्षय करूं नका-
भावोजी, ही माझी दृष्टि नष्ट केल्यानें आपलें समाधान होणार आहे नां ? ही माझी
दृष्टि मी फोडून टाकतें पण दयानंदांना प्राणदानाचें दिलेलें आश्वासन आधीं या
डोळ्यांनीं पाहतें-त्यांना प्राण-दान द्या—

विक्रमः—या जोगड्याच्या जगण्यामरण्याशीं मला तर नाहींच, पण तुला तरी
काय कर्तव्य आहे-? चंपा-चमेली, त्या सळ्या इकडे द्या—

मीरां०—थांबा, भावोजी, परपुरुषाच्या वाऱ्याचासुद्धां स्पर्श या मीरेच्या अंगाला
व्हायला नको. (सळ्यांनीं डोळे फोडून घेते.) त्या सर्वसाक्षी देवाला साक्ष ठेवूनच
मी माझ्या दृष्टीचें दान तुमच्या पायावर वाहिलें आहे !

उदा०—वहिनी, वहिनी, काय ग केलेस हें ? (मीरां तिच्या अंगावर
मूर्च्छित पडते)

दया०—राजा-राजा ! या देवतेची दृष्टि फुटली नाही तर या चित्तोडराज्याचें
भाग्यच फुटलें आहे ! हें पक्कें लक्षांत ठेव— (पडदा)

अंक तिसरा समाप्त

अंक चौथा

प्रवेश पहिला

[वनप्रदेश--मीरांबाई, दयानंद आणि चंपा]

चंपा०--स्वामीजी, देवींचे डोळे बरे करण्यासाठीं तुम्ही फारच परिश्रम घेतलेत. पण अखेरीस यावे तसें यश देवानें नाहीं दिलें--

दयानंद--आजवर कोणत्याच प्रयत्नांना पूर्ण यश आलें नाहीं--! औषधी वनस्पतींचा इलाज करून पाहिला. पण व्यर्थ ! कुणी धन्वंतरी, अश्विनीकुमार अवतरला तरी, ज्या डोळ्यांचीं वुवुळेंसुद्धां फुटून वाहेर पडलीं, ते डोळे साफ सुधारणें त्याला कसें शक्य आहे ?

चंपा०--केवळ प्रभूचीच कृपा होईल तरच--

दयानंद--प्रभु-नामाचें दिव्य रसायन, प्रभु--कृपेची दिव्यौषधि भयंकर भवरोग सुद्धां नष्ट करते ! मग देहाच्या आधिव्याधि दूर करणें त्या प्रभूला काय कठीण आहे ?

चंपा०--पण स्वामीजी, मी विचारतें, स्वतःच्या हातांनीं डोळे फोडून घेण्या इतकें अघोर धारिष्ट, देवींच्या मनांत त्यावेळीं उभे तरी कुटून राहिलें हो ? पायांत मोडलेला कांटा हलक्या हातांनीं काढून टाकतांना सुद्धां माणसाच्या डोळ्यांतून पाणी आल्याखेरीज रहात नाहीं. पण तशा तीक्ष्ण सळ्या खुपसून घेतल्यानंतर डोळ्यांतून रक्ताच्या धारा वाहूं लागल्या तरी, देवींच्या मुद्रेवरची प्रसन्नता लवमात्र कमी न होतां, उलट वाढलीच होती. तसेंच, विक्रमराजे क्रोधानें खवळून अद्वातद्वा गरजत होते तरी देवींच्या मनाला क्रोधाचा लवलेशहि शिवला नाहीं. देवींचें पुण्य इतकें थोर आहे कीं, त्यावेळीं त्या मनांत आणल्या, तर शाप देऊन त्या पापी पुरुषाचें भस्मसुद्धां त्यांना करून टाकतां आलें असतें !—

दया०--सामान्य जनांच्या मनांत क्रोध भीति सारख्या विकारांना थारा असतो. पण मीरांदेवीसारख्या असामान्य कोटींतल्या देव-स्वरूप विभूतींच्या मनाला अशा

विकार-वासनांचा वारासुद्धां शिवूं शकत नाहीं. दयाळू देवाप्रमाणेंच त्याच्या भक्ताचें हृदय सुद्धां मेणाहून मऊ, वज्राहून कठोर असतें !

चंपाः—पण स्वामीजी, पहा, देवी किती तरी वेळ प्रभु-चिंतनांत तल्लीन झाल्या आहेत !

दया०—अहाहा ! या पवित्र बालयोगिनीच्या मुखमंडलावरचें काय हें अलौकिक तेज ! अखिल विश्वाच्या पुण्याईचा उषःकालच या देवतेच्या स्वरूपांत या प्रभात कालीं भूतलावर प्रकटला आहे असेंच वाटतें !

[मीरांवाई भजन करूं लागते.]

भजन

गोपाल राधेकृष्ण गोविंद गोविंद । गोविंद गोविंद ॥

तुटला सकळ भव-बंध, जडला जीवा हाची छंद ॥ गोपाल० ॥ ध्रु० ॥

आनंदाचा कंद गिरिधारी सुरारी मुकुंद ।

मीरां सेवी निरंतर प्रभूचे चरणारविंद ॥ गोपाल० ॥ १ ॥

चंपाः—देवि, पहांटेची वेळ आहे ही ! यावेळीं जरा ज्ञपाट्यानें पाय उचलला तर, वाटचालीचा शीण वाटणार नाहीं. पण एकदां कां उन्हाचा ताप सुरू झाला कीं पुढचा पला लौकर गांठणें जड जाईल. येथून द्वारकानगरी अझूनी कितितरी दूर आहे !

मीरां०—चंपा, प्रभूच्या भजनांत जीव तल्लीन झाला कीं, थंडी, वारा, ऊन्ह, पाऊस—कशाचाहि जीवाला ताप होत नाहीं. भर माध्यान-कालचा सूर्य डोक्यावर तळपला तरी तो पौर्णिमेच्या प्रफुल्लित चंद्राप्रमाणेंच शीतल वाटतो ! प्रभात कालाची प्रसन्न वेळा आहे ही ! दयानंद, इथेंच जरा वेळ भजन करूं या आणि मग पुढचा मार्ग धरूं या—म्हणा पाहूं एखादें भजन—

दयानंदः—देवि, तूंच म्हण ! तूं संगीताची सम्राज्ञी आहेस. कैवल्याचीं गाणीं गाऊन आपल्या कंठमाधुर्यानें चलाचलाला गुंगवून सोडणारी तूं साक्षात् गान-देवता आहेस ! तुझ्या कंठांत गंधर्व किन्नरांची वसती आहे ! देवि, देवाच्या स्वर्गाय गीत-गंगेंतील दिव्य नाद-ब्रम्ह माझ्या पामराच्या कंठांतून कुठून उतरणार ?

मीरां०—प्रभूचें भजन सुरू करा—

दयानंदः—जशी देवीची इच्छा !

पद ३५ [भजन-ताल-खेमटा]

दीनबंधु श्रीहरी । कृपासिंधु श्रीहरी ॥ ध्रु० ॥ भाव
जयाचा जसा । पावतो तया तसा । त्रिभुवना धनी तरी-
भक्त-दास्य स्वीकरी ॥ १ ॥

चंपा:—स्वामीजी, त्या झोंपडींतून-ती पहा, कुणी म्हातारी इकडेच येत आहे-
अगबाई, काय योगायोग तरी ! देवि, आपण ज्या म्हाताच्या भिकारिणीच्या पोरीला
कंठा दिला होता तीच ही म्हातारी-ही पहा, आलीच—

मीरा०—म्हातार वाई—

म्हातारी:—कोण ? माझी अंबाबाई ! इकडे कुणीकडे ग तूं ! माझ्या अभागिणीच्या
दारीं ही काम धेनु आली ग वाई-कामधेनु आली ! [आनंदाश्चर्यानें चकित होऊन
मीरांबाईच्या पायावर लोटांगण घालते]

मीरां०—आजीबाई, मीं महाराणी होते त्या वेळीं तुम्ही माझ्या भेटीला
माझ्या घरीं आलांत ! तुमच्या भेटीला त्याच दीन स्थितींत, देवानें आज मला तुमच्या
दारीं असें धाडून दिलें आहे—

म्हातारी:—या जोगिणीच्या वेषांत कां फिरतेस ? तुझें तें ऐश्वर्य कुठें गेलें ?

मीरां०—तो पाश-पसारा जागच्या जागींच राहिला !

म्हातारी—हाय ! हाय ! देवि तुझें सौभाग्य—

मीरां०--माझें सौभाग्य अमर-पदाला चढलें आहे !

म्हातारी:—पण देवि, चल-चल-माझ्या गरीबाच्या झोंपडींत जरा पायधूळ
झाडून मला धन्य कर ग-तुझी सारी कर्मकहाणी मला ऐकूं दे ग—

चंपा:--बाई, कसली कपाळाची कर्मकहाणी सांगायची ! सांगायला गेलें तर
ब्रह्मांड आहे !

मीरां०—बाई, तुम्ही इथेंच गांवाबाहेर राहतां वाटते ? तुमचीं पोर कुठें आहे ?
ती आतां मोठी झाली असेल नाहीं—?

म्हातारी:—व्हय-व्हय-! पोर झोंपली आहे अडून. हो-पण-ती पहा आलीच !
(मुलगी येते) पोरी, देवीच्या पाया पड-! आपलें भाग्य थोर झणून ही देवी
आपल्या घरीं चालून आली-! देवि, तुझ्या कृपेनें माझें ठीक चाललें आहे. पलीकडे

नदीकाठीं, गांवाच्या वेशीच्या तोंडालाच गोपाळकृष्णाचें देऊळ आहे. त्या देवळाची झाडलोट करून, देवाची सेवा करून राहते मी. देवाच्याच घरीं जाण्याची वाट पहात वसले आहे मी !

मीरां०—काय ! पलीकडे गोपाळकृष्णाचें देऊळ आहे ? चला तर तिकडेच—

म्हातारीः—आधीं थोडा फराळ करा. मी ताजें दूध आणलें आहे हें ! हीं फळें आहेत—! हीं घ्या. माझ्या घरीं दोन दिवस रहा—

मीरां०—तुम्हींच आतां आमच्याबरोबर चला-द्वारकेला—

म्हातारीः—पण देवि, अशाच तीर्थयात्रा करीत तुम्ही किती दिवस फिरणार ?

दया०—सर्व तीर्थयात्रा प्रभूकृपेनें पार पडली. आतां द्वारकेला जाऊन कायम राहण्याचा देवींचा निर्धार आहे. गोकुळ, वृंदावन, काशी, मथुरा-सर्व झालें. देवी, आपल्या माहेरीं मेडत्याला सुद्धां जाऊन आल्या—

म्हातारीः—पण आतां पुढें— ?

मीरां०—पुढें काय ? प्रभूचे गुणानुवाद गात मी माझ्या आयुष्याची सार्थकता करणार !

दया०—आत्म्याची त्याग-वृत्ति म्हणजेच जीवाचा मोक्ष !

मीरां०—हेंच खरें आहे—! हाच मोक्ष जीवानें मिळविला पाहिजे.

पद ३६ [राग-जीवनपुरी-ताल-त्रिवट]

प्रभु-पद-पंकजिं अजि मंगल, रंगत हा मन-भृंग असा,
सुर-सुख-सुरस-रसा या सेवी ॥ ध्रु० ॥ पाहि शांति-धन
जनीं जनार्दन । तोषलें मन सेवा-रत हें । व्रत पुण्य-गुणी
सुख-विमल-पथ दावी ॥ १ ॥

म्हातारीः—पण आतां झोंपडींत चला, या पडवींतून असें इकडूनच चला—

(सर्व जातात.)

प्रवेश दुसरा

[चमेली, कालिया, आणि लालन येतात]

चमेली:—काय सांगतां तुम्ही हे ? गिरिधरच ते ! मी समजत होतें, खरेच कुणी थोर सत्पुरुषच त्या आश्रमांत रहात आहेत. आणि ही गोष्ट मी उदाबाई साहेबांना सांगायलासुद्धां तातडीनें निघालें होतें—

लालन:—मग-जा-जा. सांग नां त्यांना-गंमतच कर तूं. हे गिरीधर आहेत, असें मुळीं सांगूच नकोस त्यांना तूं ! कुणी अवतारी महा पुरुष आहेत असेंच सांगून उदाबाईसाहेबांना आधीं इकडे तर घेऊन ये.

कालीया:—त्यांची आणि या आमच्या ढोंगी गुरु महाराजांची आम्ही कशी खाशी फजीति उडवितों तें पहा तर खरें ! पण काय ग चमेली, उदाबाईसाहेबांना खराच पश्चात्ताप होऊन त्यांनीं मीरांदेवींचा लहान मुलासारखा ध्यास धोसरा घेतला आहे का ?

चमेली:—मीरां देवींच्या भेटीसाठीं तळमळून त्यांच्या शोधासाठीं बाईसाहेब आज इतके दिवस सारे गांव पालथे घालीत आहेत. विक्रमराजेहि वरोवर आहेतच. पण त्यांना मात्र केल्या करणीचा थोडा सुद्धां पस्तावा अद्याप झालेला नाही.

लालन:—पण चमेली, ते पहा-आमचे गुरु महाराज ! तुमचे गिरिधर प्रभू नव्हेत-तर हे कलियुगांतले तोतया श्रीकृष्णप्रभू, आश्रमांतून इकडेच येत आहेत. चमेली, जा-जा. आधीं तूं बाईसाहेबांना इकडे घेऊन ये. पण त्या येतील नां ?

चमेली:—पहा तर खरें-मी त्यांना घेऊन येतें कीं नाही ती ! (जाते)

गिरिधर:—(प्रवेशून) सच्चिदानंद ! सच्चिदानंद ! जय सच्चिदानंद ! काय ग लालन, इथें या कालियार्षीं काय बोलत उभी आहेस ? कालिया,

लालन:—आतां यांना कालिया कां म्हणतां ?

कालिया:—रंगरूप कायम असला तरी आश्रमाबरोबरच नांवसुद्धां बदललें नां माझे ? पूर्वाश्रमींचें कुणाचेंहि वरें वाईट नांव वानप्रस्थाश्रमांत शिरत नसतें. तें दूरच राहतें ! माझे नांव प्राणेश्वर !

गिरिधर:—माझे नांव श्रीवल्लभाचार्य ! पण हीं नवीन नांवे केवळ लोकांसाठीं ठेवलीं आहेत. तुमच्या आमच्यासाठीं नाहीत--

कालियाः—लोकांसाठीं तरी हीं नवीन नांवे ठेऊन हा बारशाचा समारंभ हवा कशाला ? आपणाला आजवर काय कमी नांवे ठेवलीं आहेत लोकांनीं ? आतां आणखी नवीन नांवे ते काय ठेवणार आहेत ?

लालनः—तुम्ही जसे सद्गुरु श्रीवल्लभाचार्य महाराज ! तसेच हे प्राणेश्वर ! प्राणेश्वर—

गिरि०—प्राणेश्वर ! या कालीयाला तूं धडधडीत माझ्या डोळ्यादेखत निर्लज्जपणानें प्राणेश्वर म्हणून हांक मारतेस ? याच्याशीं तुझें लग्न लागलें आहे वाटतें ?

लालनः—अझून लग्न लागलें नाहीं म्हणून तर त्यांचें नांव घेऊन मी यांना हांक मारते आहे—लग्नानंतर मी बरी घेईन यांचें नांव ?

गिरि०—प्रेमाच्या कानगोष्टी करतां करतां तुम्ही तर आतां लग्नाच्या गोष्टी बोलूं लागलांत—!

लालनः—आमचें लग्न लावायचें ठरलेलें आहे—

कालियाः—फक्त उपाध्याचीच जरूर होती. आयते दीक्षित—दाढीदिक्षीत—आपण आहांतच जवळ !

गिरि०—नाहीं—माझ्या सांप्रदायांत लग्न नाहीं ! हा माझा सांप्रदाय तुमच्या विवाहाला अनुज्ञा देत नाहीं—

लालनः—लोक आम्हां दोघांविषयीं भलतेंसलतेंच बोलतात—

गिरि०—कोणत्याहि तरुण स्त्रीपुरुषाचें जोडपें कुठेंहि दिसलें तरी लोकांची काकदृष्टि तिकडे वळणारच—त्यांचें मन शंका घेणारच.

लालनः—हें खरें नां ? पण आमच्याविषयीं कुणीं शंका घेतली तर त्यामुळे तुमच्या लौकिकाला नाहीं कां धोका पोहोचणार ? तुमचें हें प्रस्थ समाप्त होईल ! आम्ही तुमच्याजवळ राहतों—

गिरि०—पण माझी तुम्हां दोघांवर—विशेषतः तुझ्यावर सक्त नजर आहे नां ?

लालनः—तुमची सक्त नजर आहे. पण तुमच्या भोंवती जमणाच्या त्या पाजी लोकांचीसुद्धां माझ्यावर आसक्त नजर आहे नां ? मेले वरून तेवढा खोट्या भक्तीचा आव आणतात. पण ते टवाळ टाळकुटे, माझ्याकडेच टक लावून पहात राहतात. तोंडाचें बोकळें झालेल्या थेरड्यापासून ते पांच वर्षांच्या चीमुरड्यापर्यंत सारेजण माझ्याकडे नजर रोखतात ! त्या पाजी लोकांच्या

नजरा चुकवितां चुकवितां मी मेटाकुटीला येतें--चुकूनसुद्धां त्यांच्या नजरेकडे तुम्ही लक्ष्य देत नाहीं. मग, माझ्यावर कसली नजर तुम्ही ठेवतां तेंच मला कळत नाहीं--

गिरि०--वाटेल ती परिस्थिति असली तरी माझ्या सांप्रदायांत लग्न नाहीं--मी तुमच्या लग्नाला संमति देणार नाहीं. कालीया, लग्नाशिवाय संसार थाटणें अशक्य आहे कां ?

कालियाः--कुमारीनें लग्नाआधीं लेकरवाळें व्हावें असेंच आपला सांप्रदाय सांगतो कां ? धन्य आपण आणि धन्य आपला हा दिव्य सांप्रदाय ! गिरधरजी,

गिरि०--चूप--आतां नांव काढूं नकोस या गोष्टीचें--ते पहा-कुणी रसिक भक्त-जन इकडेच येताहेत ! (पाहून) अरे, या तर चमेली आणि उदाबाईसाहेव !

कालियाः--गुरु महाराज, घाबरूं नका. तुम्हाला त्या ओळखणार नाहीत--

गिरि०--पण तुम्हाला तरी ओळखतीलच नां ? कालिया, लालन, आतां हे सारें तंत्र तुम्हीच सांभाळा--

कालियाः--हा प्रसंग आम्ही निभाऊन नेतो ! तुम्ही आतां तोंडांत मिठाचा खडा--हा खडीसाखरेचा खडा धरून ध्यानस्थ बसल्याचा बहाणा-करा--

[गिरिधर ध्यानस्थ बसतो. चमेली, उदाबाई येतात.]

चमेलीः--हेच ते साधुमहाराज. मी ह्मणत होतें ते साधुमहाराज हेच बरें. यांचें दर्शन घ्या. यांच्याकडून कदाचित् मीरांदेवींच्या मुक्कामाचाही पत्ता कळेल आपणाला--

उदा०--खरेंच. थोर सत्पुरुष दिसताहेत हे ! अग, पण हे तर कालीया आणि लालन ! तुम्ही इकडे कुणीकडे ?

कालियाः--गुरुमहाराजांच्या सेवेला राहिलों आहोंत आम्ही. सद्गुरु प्रभु कृष्णावतार श्रीवल्लभाचार्य महाराज म्हणतात ते हेच ! यांची ख्याति फार आहे.

उदा०--यांचें नांव आम्ही या देशांत फारच ऐकलें होतें खरें--

कालियाः--हे परमहंस आहेत--(चमेलीस) हंस कसला ? भोंदू बगळा-कपटी कावळा आहे हा ! दोन तपें हिमालयांत बसून तपश्चर्या करीत होते--

लालन०--(चमेलीस) यांनीं ह्मणे-तप केलें ! चर्याच सांगते आहे यांची !

कालियाः—सर्वसंग-परित्याग करून लहानपणापासूनच हे असे निःसंग बनले आहेत. यांची वृत्ति विश्वकुटुंबी आहे—! प्रत्येकाला हे आपलेच कुटुंब समजतात ! विशेषतः स्त्रियांचे हे थोर कैवारी आहेत !

उदा०—विरक्त महापुरुष ! पण काय ? हे वोलत नाहीत ?

कालियाः—महाराजांना मुक्याचेंच व्रत फार आवडते !

उदा०—चमेली, तीं फळे ठेव त्यांच्यापुढे—

कालियाः—त्यांच्यापुढे कशाला ? इकडे आमच्याकडे द्या. महाराज कांहीं खात नाहीत.

उदा०—म्हणजे ? महाराज अन्न घेत नाहीत ? फळफळावळांचा फराळ सुद्धां—

कालियाः—महाराज कांहीं खात नाहीत. दिवसाचे दिवस आकंठ फक्त पिऊनच राहतात—पाणी ! पण थांबा—महाराजांचे ध्यान संपलेले दिसते—

गिरि०—बेटा, कोण आले आहे ?

कालियाः—नेहमीं येतात तशीच आपली मंडळी आली आहेत !

गिरि०—आमची मंडळी आम्हीं अचूक ओळखतो.

कालियाः—महाराजांनी आपणाला ओळखले—आपले नांव सुद्धां—

उदा०—काय ? माझे नांव सुद्धां सांगतील हे ? पाहिल्याशिवाय—?

गिरि०—चितोडची राजकन्या उदाबाई आणि तिची दासी चमेली—!

कालियाः—ध्या. एका हे ! महाराज केवढे थोर अंतर्ज्ञानी—त्रिकालज्ञानी आहेत याचा प्रत्यक्षच दाखला द्या—

उदा०—अहाहा ! खरेच, आमचे भाग्य थोर म्हणूनच या सत्पुरुषाची आम्हाला भेट झाली ! (उदाबाई नमस्कार करते.)

गिरिः—(एकीकडे) कालिया, बुवाबाजीचा प्रभाव पहा ! राजेरजवाडे सुद्धां असे पाय धरू लागतात.

कालियाः—पण मी तुमचे पाय धरतो. जरा वेळ तोंड वंद ठेवा.

गिरि०—पण तूच सांग ही गुस्बाजीची गुरुकिल्ली कशी आहे !

लालनः—ती किल्ली जाऊं दे चुलीत—तुम्ही तुमच्या तोंडाला कुलूप घाला ! घमेंडीच्या भरांत भलतेच वडबडाल आणि साराच भ्रमाचा भोंपळा फुटून जाईल !

उदा०—महाराज, मीरांदेवींचे नांव आपण ऐकले असेल—

गिरि०—मीरांबाई ! कुठेंतरी देशांतरावर वैराग्यांच्या बरोबर पळून गेलेली तीं ढोंगी वायको—

चमेली:—मीरांदेवींना हा साधू ढोंगी म्हणतोय ! वाईसाहेब, हाच साधू कुणी तरी ढोंगी स्वार्थसाधू लफंगा असला पाहिजे—

कालिया:—(गिरिधरास) अहो काय बरळत सुटलांत तुम्ही ! मीरांदेवींची मनसोक्त निंदा करूं लागलांत ?

गिरि०—गप्प बैस. गाढवा, तुला धंद्यांतले डोकें नाही. दुसऱ्याची कुचेष्टा मांडल्याखेरीच आपली प्रतिष्ठा वाढणार नाही—!

कालिया:—कसली प्रतिष्ठा ! यांची निष्ठा उडेल नां आपणांवरची ! तुमच्या कर्मानें तुम्ही मराल पण आमच्या गळ्यालासुद्धां फास लागेल अशानें एखादे वेळीं.

गिरि०—मीरांदेवी आणि आम्ही एकच ! अवध्या परब्रह्माची माया ! प्रकृति पुरुषाचा भेदाभेद नाही ! वेदांत आहे—परब्रम्ह आहे—तिथेंच एकांतहि होतो ! देह नश्वर आहे. देहानें कांहींही कर्म करावीत—बाध येत नाही ! मीरां देवींचा गिरिधर प्रभू कोण ? मीच ! तीं आतां पर्यंत प्रेमानें कुणाची भक्ती केली ? माझीच ! तिनें कुणावरून शृंगाररसार्चीं भजनें रचलीं ! या गिरिधर प्रभूवरूनच !

कालिया:—जय मीराके प्रभु गिरिधर नागर ! हा मात्र उल्लू गिरिधर नागर—! आमच्या प्राणांवरून आतां नागर फिरविणार हा नंदिबैल ! लालन, यांच्या तोंडांत आतां राखेचां तोवें देऊनच यांचें तोंड बंद केलें पाहिजे—

उदा०—कालीया, हें असें वेड्यासारखे भलतेंच काय बोलतात बरें !

चमेली:—असे वेड्यासारखे चाळे केले नाहीत तर मग साधू कसला ?

गिरि०—आमची वेदांताची गूढ वाणी ! त्याचा अर्थ अज्ञ जनांना उमगणें शक्य नाही ! आम्ही चमत्कार करतो. मीरांबाईनें एक तरी अलौकिक चमत्कार कधीं करून दाखविला आहे कां ? आमच्या लीला आम्हीच कराव्यात !

कालिया:—खरें आहे. असे हलकट माकडचाळे करण्याचें धाडस दुसरा कोण करील ? वाईसाहेब, आमचे महाराज पावलेंपावलीं दैवी चमत्कार करून दाखवितात. चमत्काराशिवाय यांना कोण नमस्कार करील ? वेड्यासारखें यांचें वागणें असतें पण या सत्पुरुषाला तें शोभूनच जातें !

गिरि०—वेटा, सायंकाल समीप आला आहे ! आतां आपण भजन म्हणूंया.

कालियाः—पहा, इतक्यांत भजनाची लहर लागली महाराजांची !

गिरि०—वसा. बाई, तुम्ही अशा माझ्यासमोर वसा. बेटा, तूं जरा वाजूला वस !

अभंग.

खांद्यावरी कांबळी । घेवोनियां काठी । लागे घेनुचीया
पाठीं । सांवळा जगजेठी । राधे राधे मुकुंद मुरारी ॥ ध्रु० ॥
कितीएक गौळणी, कितीएक गोपाळ । हातीं धरोनियां
कृष्णा नाचे रास-मंडळ ॥ १ ॥ एका जनार्दनीं रास-मंडळ
रचिलें । जिकडे पहावें तिकडे अवघें ब्रह्माचि कोदलें ! ॥ २ ॥

मीराबाईची काय थोरवी ! आम्हीसुद्धां भजनें रचतो—

कालियाः—पापाचें पर्वत रचतो !

उदा०—रात्र पडत चालली. जातो आतां आम्ही—

गिरि०—या मुलीलाहि घेऊन जातां ?

उदा०—म्हणजे ?

गिरि०—ती आमच्याजवळ राहूं दे. तिच्या मनाचा कल परमार्थाकडे झुकलेला
मला स्पष्ट दिसतो आहे—

चमेलीः—असें काय ! याचा मात्र कल स्वार्थाकडे झुकलेला दिसतोय ! बाई-
साहेब, हा तर पक्का ढोंगी साधू दिसतो मला—फुकट फसगत झाली आपली—मी
कशाला याच्याजवळ राहूं ?

गिरि०—सेवेला ! माझ्या सेवेला—म्हणजेच देवाच्या सेवेला ! ही तुमची दासी
आतां देवदासी होईल तर तिला मोक्ष मिळेल ! माझा गुरुमंत्र तुम्हीसुद्धां ग्रहण करा—

कालियाः—गुरुमंत्रांचा कारखाना उघडला आहे इथें ! हे महाराज मागतील
ती गुरुदक्षिणा द्यावी आणि गुरुमंत्र घेऊन सरळ मोक्षाची वाट सुधारावी !

चमेलीः—गुरुदक्षिणा म्हणून बाईसाहेब, तुम्ही मला यांच्या चरणीं अर्पण
करणार कीं काय ?

गिरि०—ब्रह्मार्पण होण्यांतच आत्म्याचा उद्धार आहे !

चमेलीः—कुठून यांची गांठ पडली कोण जाणे !

गिरि०—राग नको—अनुराग पाहिजे ! अशा भेटीगांठी याच जन्मांतल्या नाहींत !
आम्ही पूर्वजन्मांचे सर्व इतिहास सांगूं शकतो. कैक जन्मांच्या आपल्या आत्म्याच्या

गांठी आहेत, म्हणूनच या जन्मीं अशी तुमची आमची गांठ पडली ! बाई, ही तुमची दासी गेल्या जन्मीं कोण होती ? मी कोण होतो ? हा माझा चेला कोण होता सांगतो ती खूणगांठ मनाशी वांधा ! मी द्वारकेचा राजा होतो-ही चमेली द्वारकेची राणी होती-हा चेला माझा प्रधान होता ! चमेली, अशी जवळ ये—

चमेली:—ही मी आले जवळ—! काय ? मी द्वारकेची राणी होतं गेल्या जन्मीं ! हें दाढी जटांचें जंगल काढून वधू दे तर एकदां या माझ्या द्वारकेच्या राजाचें काळें तोंड ! (दाढी काढते.)

गिरि०--हें काय ? हें काय ? तुला शाप देऊन जाऊन टाकतो ! पहा—

चमेली:—कावळ्याच्या शापानें उहाळी मोडत नसते ! पहा, बाईसाहेब, या कृष्णाच्या अवताराचा खरा अवतार !

उदाबाई--ढोंगी कुठला ? असेंच आत्तांपर्यंत लोकांना फसविलें ? कालिया, लालन, तुम्हीसुद्धां या सैतानाला सामील झालांत ?

कालिया:—सारी हकीकत चमेली सांगेल समजाऊन. तिला ठाऊक आहे.

उदा०--मीरां देवीची निंदा ! वेदांताच्या कोरड्या गप्पा ! गुरुबाजीच्या भूल-थापा ! चमेली, जा. शामियान्यांत जाऊन शिपायांना घेऊन ये. हें सोंग एकदां दादापुढें उभें करून योग्य शासन—

गिरि०—मातोश्री, क्षमा करा. (नमस्कार घालतो) तुम्हीच मला काय करायचें तें शासन करा. पण दया करा माझ्यावर. हा सारा प्रकार विक्रमराजांना कळला तर धडगत नाही माझी ! बरेच दिवस मी अशाच आचरटपणानें हा बुवाबाजीचा धंदा केला पण आज कळस झाला ! चमेली, तूं मला माझ्या मुलीसारखी आहेस ! मीरां-देवींची आपणांवर कृपा झाली ! आणि बाईसाहेब, आज तुमची कृपा माझ्यावर झाली. मनाला पश्चात्ताप होतो आहे-मला क्षमा करा—

उदा०—आमची क्षमा काय मागतां ? तुम्ही मीरांदेवीची-त्या देवतेची निंदा करून घोर पाप केले आहे—

गिरि०—तिला मी याच क्षणांला जीवाभावानें शरण गेलों आहे. त्या देवतेला माझे शतशः प्रणाम आहेत ! बाईसाहेब, साधूचें केवळ सोंग घेऊन खोळ्या भक्तीचा बाजार मी मांडला ! तरीसुद्धां माझी योग्यता या जगांत वाढली ! आणि मीरांदेवी तर

गिरिधरः—मी द्वारकेचा राजा होतो, चंमली द्वारकेची राणी होती.

साक्षात् भक्तियोगाची योगिनी ! त्या देवतेच्या पायावर आज सारे जग लोटांगण घेत आहे-तिच्या भक्ती-गुणांचा महिमा एकमुखाने गात आहे, यांत काय आश्चर्य !

उदा०—गिरिधर, त्या देवतेची योग्यता मीसुद्धां फार उशीरानेच ओळखली हो ! तिच्या भेटीसाठीं अहोरात्र तळमळते आहे मी—

गिरि०—मीरादेवी द्वारकेला गेल्या आहेत. आजच मला कळले हे--

उदा०—काय ? खरेच त्या द्वारकेत आहेत ? गिरिधर, आम्ही द्वारकेलाच निघालो आहोत-तुम्हीसुद्धां आमच्याबरोबर चला.

कालियाः—दयानंद आणि चंपासुद्धां देवींच्याच बरोबर आहेत.

उदा०—अंतःकरणाची दृष्टि बदलली ! आतां माझी मलाच केल्या कर्माची लाज वाटते ! खोऱ्या साधूचे पाय असे धरायला मी धांवत आले. पण त्यावेळीं दयानंदासारख्या खऱ्या संत विभूतीला शासन देऊन मी पापिणीने केवढा अनर्थ केला !

कालियाः—झाल्या गेल्या अनर्थकारक गोष्टीबद्दल वृथा शोक करण्यांत आतां अर्थ नाही. आतां सर्वांनीच पुढचा मार्ग सुधारावा हे उत्तम ! (जातात)

प्रवेश तिसरा

[स्थळ—द्वारकानगरीतील श्रीकृष्णमंदिर-चितोडचे कांहीं प्रमुख नागरीक प्रविष्ट]

विक्रमः--(प्रवेशून) काय झाले ? मीराबाईची भेट झाली कां ?

१ नागरीकः—देवीची भेट झाली. पण आमची विनंति त्यांना मान्य होईल, असें दिसत नाही.

विक्रमः—मीराबाईनां परत चितोडला घेऊन जाण्याचा तुमचा दुराग्रहच आम्हाला इष्ट दिसत नाही. आमचे म्हणणे आम्ही यापूर्वीच तुम्हांला सांगून टाकले आहे.

२ नागरीकः—महाराज, आपणच विचार करून पहा. मीरादेवी चितोड नगरांतून निघून आल्यापासून आम्हां लोकांना तर नाहीच पण आपल्या मनाला तरी स्वास्थ्य आहे कां ? त्या भाग्य-देवतेचे पाऊल चितोड-राज्यांतून बाहेर पडले आणि त्याच दिवसापासून राज्यावर संकट कोसळू लागली ! दुष्काळ, रोगराई-यांसारख्या दैवी आपत्ति देशावर गुदरल्या ! महाराज, प्रत्येक घरांत, प्रत्येक कुटुंबांत दुःखाने ठाणे ठेवले आहे ! मीरादेवी चितोड नगरांत परत येतील तरच या आपत्ति नष्ट होतील--

विक्रमः--ही तुमची केवळ भोळी भावना आहे. मीरांबाईंनीं मेवाड सोडल्या-पासून राजावर अनेक आपत्ति कोसळल्या हें खरें आहे. पण तें सर्व काकतालीय न्यायानेच घडून आलें ! या वावतींत मीरांबाईंना महत्व देण्याचें कांहींच कारण नाहीं. उलट, या सर्व संकटांना मीरांबाईंच प्रत्यक्षाप्रत्यक्ष रीतीनें कारण आहेत असेंच आम्ही म्हणतो—

नागरीकः—म्हणजे ? महाराजांचा हा भलताच समज—

विक्रमः—आमचा हा योग्य समज आहे. वस्तुस्थितीच तशी घडत गेली. तुम्हीं लोकांच्या कुटुंबांची कहाणी सांगतां. पण राजकुटुंबावरसुद्धां केवढा अनर्थ ओढवला ! ठाऊक आहे नां ? आमच्या परमप्रिय वंधूंचें, भोजराजांचें आकस्मिक अकालीं निधन झालें ! वावरवादशहाबरोबर युद्ध होऊन त्या युद्धांत महाराणाजीनां पराजय प्राप्त झाला. त्यानंतर एका वर्षाच्या आंतच तेसुद्धां इहलोक सोडून गेले. अल्पावधींतच भाऊवंदांच्या—प्रत्यक्ष पितृदेवाच्याहि सुखाला आम्ही कायमचे मुकलों ! हा सारा पायगुण कुणाचा ? मीरांबाईंचाच ! मेवाडचें नुसतें नांव ऐकतांच दिल्लीच्या बादशहाचा भीतीनें थरकांप होत असे. पण तो दरारा जाऊन दिल्लीच्या तख्तानें राजपुतान्यावर आपले जुलुमी सत्तेचे डोळे वटारले ! मेवाडवर मोंगली समशेरी रोखल्या जाऊं लागल्या. मोंगली सैन्याच्या टोळधाडीनें मेवाडच्या सरहद्दीवर आजकाल कसा धुमाकूळ माजविला आहे, हें तुम्हाला माहीतच आहे. अशी सारी प्रतिकूल राजकीय परिस्थिति आहे. त्यांतून शत्रूंशीं तोंड देण्याइतकें आमच्याजवळ भरपूर द्रव्यवळ नाहीं. मीरांबाईंच्या बेसुमार दानधर्मांमुळे राज्याचा खजिना ओस पडण्याचा प्रसंग मार्गेच येऊन ठेपला आहे !

नागरीकः—देवींचा दानधर्म, त्यांचें अलौकिक औदार्य जगजाहीर आहे. दुष्काळाच्या ऐन कहरांत लक्षावधि गोरगरिबांना मुक्तहस्तानें दानधर्म करून त्यांचें प्राण वांचविण्याचें पुण्य त्यांनीं संपादन केले--

विक्रमः—पण त्या पुण्याबरोबर दुसरें एक पुढें उभें राहिलेलें पाप, कुणाच्याहि धोरणी दूरदृष्टीला सहज दिसून येईल. भटक्या भिकाऱ्यांच्या व्यसनांना आणि ऐदी लोकांच्या आळसाला या दानधर्मानें एका प्रकारें उत्तेजन दिलें नाहीं काय ? मीरांबाईंच्या औदार्यांमुळे भरपूर द्रव्य अनायासें पदरीं पडल्यावर, पोटासाठीं उद्योग करण्याची जरूरी कुणाला वाटणार ? गोसावी, वैराग्यांना तर ऊतच आला आहे जसा ! अंगाला राख माखून गांवोगांव हिंडणारे हे युवावैराग्यांचे तांडे चितोडप्रांताखेरीज

अन्यत्र कुठें पृथ्वीच्या पाठीवर इतक्या प्रमाणांत दिसतील, असें मला तर नाहीच पण तुम्हाला तरी वाटते कां ? हा वाद सोडून दिला तरी मीरांबाईमुळेच धार्मिक वाद कसे निर्माण झाले तें लक्षांत घ्या.

३ रा नागरीकः—कसले धार्मिक वाद ! मीरांदेवी वैष्णव आहेत. मेडत्याला वैष्णव पंथचिच अनुयायी फार आहेत. त्या सांप्रदायाला अनुसरूनच देवींचीहि उपास्य-देवता प्रभु श्रीकृष्ण आहेत.

विक्रमः—पण आम्ही शैव पंथाचे आहोंत ना ? शैव आणि वैष्णव, या दोन् धर्मसांप्रदायांतील वैरवादाचें स्वरूप अद्यापि किति तीव्र स्वरूपाचें आहे हें कुणालाहि नव्यानें सांगायला नको. कौटुंबिक, सामाजिक, राजकीय, धार्मिक, सर्वच बाजूनें चितोड राज्याला चालू प्रतिकूल परिस्थिति प्राप्त व्हायला मीरांबाईच कारण आहेत हीच एक गोष्ट सिद्ध होत नाही का ? तुम्हाला काय वाटते ?

४ था नागरीकः—(एकीकडे) यांच्या विलक्षण, विचक्षण बुद्धीचें कौतुक वाटते ! बुद्धीचा भुसा पाडला तरी वृहस्पतीलाहि सुचणार नाहीत असे एक एक मुद्दे मीरांदेवींच्या बाबतींत, यांच्या बुद्धीला सहज सांगायला सुचलेले पाहून आमची बुद्धि मात्र गुंग होऊन गेली आहे ! (विक्रमास) महाराज, आम्हाला काय वाटते तें शब्दांनीं सांगतां येत नाही. मीरांदेवीसारखी थोर पुण्यशील साध्वी—

विक्रमः—त्यांच्या पदरीं पुण्य असतें तर हे हाल भोगणें त्यांच्या नशीबीं कां आलें असतें ? वैधव्य येणें हें सुद्धां पूर्वपुण्याईचेंच लक्षण कां ?

४ था नागरीकः—(एकीकडे) दुर्दैवाचे भोग प्रत्यक्ष देवादिकांनासुद्धां भोगावे लागले आहेत ! पण काय न्याय आहे ! जगांतल्या सर्व आपत्तींच्या पापाचें खापर बिचाऱ्या असहाय विधवा स्त्रियांच्या माथीं मारण्याची ही काय खोडसाळ जगाची दुष्ट रीत आहे पहा !

विक्रमः—आपापसांत असें काय कुजबुजतां ?

नागरिकः—महाराज, कोणत्याहि युक्तिवादानें किंवा बुद्धिवादानें आमच्या मनाची समजूत होणें शक्य नाही. आम्ही देवींना पुनः विनंति करतोच. उदाबाई साहेबांनीं सुद्धां सांगितलें आहेच. पण महाराज, आपणसुद्धां देवींना परत चितोडलाच लण्याविषयीं आग्रह करावा—

विक्रमः—तुमचें तुम्हीच काय तें करा.

नागरिकः—महाराज, मीरांदेवींचा शोध करून त्यांना परत चितोडला घेऊन जाण्याच्या उद्देशानेच देशोदेशीं फिरत आपण येथवर आलांत ना ?

विक्रमः—अनेक राजकीय आणि कौटुंबिक संकटामुळे आमच्या मनाला घेरणारी अस्वस्थता दूर व्हावी एवढ्याच हेतूने आम्ही हे देशाटन आरंभलेले आहे !
(नागरीक कुजबुजत दूर जातात.)

उदावाईः—(प्रवेशून) दादा, दादा, उगाच काय बोलतोस हे ? तुझ्या मनांत अलीकडे कोणत्या विचारांची खळखळ उडाली आहे, हे मी ओळखून आहे. आम्हां सर्वांनाच या शब्दांनी फसवू पहातोस. पण त्याबरोबरच तू आपल्या स्वतःच्या मनाचीही कळी फसवणूक करून घेत आहेस. हे तुला कायत नाही. मीरांदेवींची योग्यता मनाला पटली—पण तें सत्य जीभेवाटे वाहेर बोलून दाखविण्याइतकाहि प्रामाणिकपणा, धीटपणा विक्रम राजांच्या अंतःकरणांत नसावा नां ? अशी आत्मवंचना करून घेऊं नका, राजेसाहेब ! इथेच थांबा—मीरांदेवी आल्याच—
[मीरांबाई, चंपा, चमेली वगैरे मंडळी येतात. सर्व नमस्कार करतात]

मीरांः—राजेसाहेब ! आपणसुद्धा या मंडळी बरोबर द्वारकेला आलांत ! फार आनंदाची गोष्ट आहे ! (विक्रम नमस्कार करतो)

उदा०—दादा, तुझे मस्तक आपोआपच देवीपुढे वांकलें ! देवीच्या पुण्यप्रभावाची प्रचीति दुसरी कोणती ? तुझ्या मनांत भक्तिभाव निर्माण झाला नां ? तू देवींना नमस्कार केलास ? खरी गोष्ट कबूल करण्यांत तुला काय कमीपणा वाटतो ?

विक्रमः—वेळप्रसंगी चारचौघांत हा शिष्टाचार नाइलाजाने पाळावा लागतो ! या तुमच्या देवीपुढे, अशा आरत्या ओंवाळणारा मी नव्हे. समजलीस ? (जातो)

नागरीकः—देवि, आपण चितोडला चलावे, अशी आपल्या पायाजवळ आमची पुनः प्रार्थना आहे.

मीरां०—प्रभु—चितनांत माझा काळ इथे आनंदांत जात आहे. आयुष्याचे अखेरचे दिवस प्रभूच्या पायाजवळ राहूनच काढावेत, म्हणूनच मी या द्वारकेत येऊन राहिले आहे.

उदा०—देवि, माझ्यासाठी तरी तू कांहीं दिवस चितोडला चल ग. तुझी आर्जव—आळवणी आणखी किति करू ?

पद ३७. [राग-कर्नाटकी-ताल-त्रिवट]

समर्थि घोर या । हृदयि धरि दया । जाय काय लया
माया ? ॥ ध्रु० ॥ मृत जीवनीं । संजीवनीं । तव बोध-वचनें
महती । नव जन्म मजला द्याया ॥ १ ॥ जडलें पिसें । मज तें
दिसें । गृह शून्य कारागृहसें । किति अंत बघसी वायां ! ॥२॥

मीरां०—असें वाईट वाटून घेऊं नका. मी देहानें दूर असलें तरी अंतःकरणानें
तुमच्या जवळच आहे वरें. तुम्ही जा. आनंदांत रहा.

उदा०—देव नाहीं त्या देवळांत जाऊन काय करावयाचें आहे मला ? मी इथेंच
सुख वाटतें. देवि, तुम्हाला नह्यासांतच मला सुख वाटतें.

मीरां०—या विरक्तौचें काय कारण ? तुमच्या संसाराला अद्याप सुखातसुखां
नाहीं. प्रपंचांत राहूनच परमार्थाचें साधन करणें श्रेयस्कर आहे.

उदा०—देवि, अशा कष्टप्रद स्थितींत इथें राहण्यांतच तुम्हाला सुख वाटतें नां ?

मीरां०—अखिल विश्वाच्या सुखासमाधानाचा ठेवा माझ्या अंतःकरणांत आहे
मला सुख कां वाटणार नाहीं !

उदा०—आमची आठवण तरी होईल नां ? आमच्यावर अशीच अखंड
कृपा राहूंदे--

मीरां०—प्रत्येक प्राणिमात्र त्या परमेश्वराचाच दिव्य अंश आहे. तुम्हाला
विसरणें म्हणजे त्या प्रभूलाच विसरण्यासारखें नाहीं कां ? या मीरेला तें शक्य आहे
कां ? तुमची आठवण तर होतेच पण गिरिधर, कालिया, लालन, यांची सुद्धां
आठवण मला वारंवार होत असते.

[गिरिधर येतो-साष्टांग नमस्कार घालतो]

गिरि०—देवि, हा गिरिधर आपल्या पायाजवळ धांवून आला आहे. त्याच्या
वर कृपा करा.

मीरां०—गिरिधर, तुमची लालनगौरी आनंदांत आहे नां ?

गिरी०—आपल्या कृपेनें आम्हां सर्वांचें क्षेम आहे. माझी लालनगौरी—

[दयानंद, कालिया, लालन-प्रवेशतात]

दया०—गिरिधर प्रभूची लालनगौरी आतां कालियाच्या संसाराची स्वामिनी
झाली आहे ! देवि, या प्रेमळ दांपत्याला आशीर्वाद द्या.

गिरि०—अहाहा ! मीरांदेवी म्हणजेच अलौकिक भक्तियोगाचा साक्षात् अवतार !

दया०—आणि जगांतील अलौकिक प्रीतियोगाचा हा मूर्तिमंत अवतार ! कालिया, लालन, तुमचा संसार सुखानें साजरा होवो !

गिरि०—देवि, आपलें दर्शन घडलें. पण देवाच्या साक्षात् दर्शनानें भाग्य लाभत नाहीं. या डोळ्यांना ही देवाची जड मूर्ति दिसते आहे पण देवि, आपला दृष्टि नष्ट झाल्यामुळे—

दया०—नष्ट झालेल्या या चर्मचक्षुंनीं नाहीं तरी, प्रेमानें ओथंबलेल्या अंतःकरणाच्या जागत्या नेत्रांनीं देवी सर्वकाळ आपल्याकडे कृपादृष्टीनें पहात आहे. प्रभुकृपेचा साक्षात्कार घडवीत आहे !

विक्रमः—(प्रवेशून) साक्षात्कार ! कसला साक्षात्कार ! हे साक्षात्काराचे सोदाळे पुरे झाले ! चला आतां. तुमच्या मीरांदेवींची चितोडला चळण्याची इच्छा नाहीं तर तुम्ही तरी त्यांना उगाच आग्रह कां करतां ? हें आंधळें जिणें कंठींत इथेंच राहण्यांत यांना आनंद वाटतो त्याला कोण काय करणार ?

दया०—आंधळें जिणें ! राजा, देवींची प्रभु-भक्ति अपार आहे ! तशीच प्रभु-शक्ति अनंत आहे ! देवींची दृष्टि बरी करण्याचे सर्व मानवी इलाज संपले, पण प्रभुची कृपादृष्टि वळली तर देवींना दृष्टीचा पुनर्लाभ होणें काय अशक्य आहे ? अघटित-घटना-पटीयसी, अतर्क्य प्रभु-शक्ति काय चमत्कार घडवून आणणार नाहीं ?

विक्रमः—तुमच्या श्रद्धेचा आणि यांच्या भक्तीचा प्रभाव पहाण्याचीच आमची इच्छा आहे. यांना दृष्टिलाभ झाला तर त्यांत आम्हाला आनंदच आहे—

मीरां०—भला दृष्टिलाभ झाला, आणि न झाला सारखाच आहे. या चर्मचक्षुंनीं नवीन काय पहायचें ! या डोळ्यांनीं नश्वर जगाचा पाश पसारा दिसेल पण माझ्या अंतःकरणाच्या दिव्य नेत्रांनीं मला विश्वाचें विराट् वैभव दिसत आहे ! दिसतें तें खरें जग नव्हे ! अक्षय शांतिसुखाचें खरें जग या जगाहून निराळेंच आहे ! राणाजी, मला हा दृष्टिलाभ होण्यापेक्षां तुम्हालाच नव्या दृष्टीचा-दिव्य दृष्टीचा लाभ व्हावा हीच माझी प्रभु-चरणीं प्रार्थना आहे ! या चर्मचक्षुंनीं हें देवानें निर्माण केलेलें जग दिसतें पण राणाजी, दिव्य ज्ञान-दृष्टीचा लाभ झाला तर तो जगन्नियंता, प्रत्यक्ष परमेश्वर दिसतो !

विक्रमः—तो परमेश्वर मला दिसणारे ? कशामुळे ?

मीरां०—ज्ञानचक्षूच्या लाभामुळे !

विक्रमः—ज्ञानचक्षूचा लाभ कसा होणार ?

मीरां०—प्रभूच्या कृपेने !

विक्रमः—प्रभूची कृपा—

मीरां०—केवळ भक्तिबलाने संपादन करतां येते ! जसा भाव तसा देव ! राणाजी, आपण फक्त मेवाडचे राणा आहांत ! तो विश्व-पति प्रभु गोपाळ कृष्ण अखिल त्रिभुवनाचा, वैकुंठाचा राणा आहे ! त्यांची भक्ति करा. अहंकार-आसक्ति सोडून निष्काम कर्मयोग, भक्ति-योग आचरला तर मुक्ति-मार्ग दूर नाही— !

उदा०—तुम्ही जवळ असल्यावर मुक्तिचा मार्ग दूर नाही. तुम्ही आमच्या बरोबरचला.

मीरां०—तुम्ही परत चितोडला जा. हीच तुमची आमची अखेरची भेट ! इथे या प्रभूच्या पायावरच देह सोडण्याचा माझा संकल्प आहे ! जन हो ! मला निरोप द्या. आज गोकुळाष्टमीचा, कृष्ण-जन्माचा मंगल महोत्सव आहे ! प्रभूचे भजन करा त्याचे दर्शन घ्या—

नागरीकः—जशी आज्ञा-आपण येत नाही. आमचा निरुपाय आहे. पण देवि, चितोड नगरीत श्रीकृष्णप्रभूचे सार्वजनिक मंदिर बांधण्याचा आमचा संकल्प आहे—

मीरां०—सत्यसंकल्पाचा दाता भगवान् ! तुमचा संकल्प सिद्धीला जाईल.

गिरि०—हे मंदिर बांधण्यासाठी, आजवर बऱ्यावाईट मार्गाने संपादन केलेली माझी सर्व संपत्ति मी आनंदाने देतो ! प्रभू गोपाळ कृष्णाचे मंदिर ! पण देवि, तुमच्या दृष्टीनेच तो प्रभू आमच्याकडे कृपादृष्टि वळविणार—

उदा०—तुम्हाला या दृष्टीचा लाभ झाला कीं—

दया०—राणाजींनासुद्धां दिव्यज्ञान-दृष्टीचा लाभ होईल. श्रद्धेचा साक्षाकार पटेल !

मीरां०—प्रभूची इच्छा !

[आकाश-वाणीः—मीरांदेवी, तुझ्या नेत्रांनीच मी तुझ्या भक्तांकडे पहात आहे. नेत्र उघडून पहा. माझ्या स्वरूपांत विलीन हो !] पण, भक्त-काम-कल्पद्रुमा ! देवा, हे डोळे उघडून ही मीरां या जगांत काय पहाणार ?

पद ३८. [राग-भैरवी-ताल-दादरा]

असार पसारा शून्य संसार सारा । हा प्रभूराजा जीवासि
एक निवारा ॥ ध्रु० ॥ मज निरोप घावा ठेवुनी प्रेम-भावा ।
सकल-चरणिं माझा हा नमस्कार घ्यावा ॥ सफल जनन
झालें, सेविलें सौख्य-सारा ! प्रभु-चरण-विलीना जाहली
आज मीरां ॥ १ ॥

[मीरांबाईला दृष्टि-लाभ होतो. सर्व सानंद आश्चर्यचकित होतात.]

विक्रमः—मीरांदेवींना दृष्टि लाभ-झाला ! अहाहा ! भक्तीचा प्रभाव दिसला !
देवते ! देवते ! या महापातक्याला क्षमा कर—(साष्टांग नमस्कार घालतो)
[मीरांबाई भजनांत तल्लीन होऊन अकस्मात् अंतर्धान पावते.]

सर्वः—कुठें आहेत ? मीरांदेवी कुठें आहेत ?

दयानंदः—देवता अंतर्धान पावली !

[श्रीकृष्णप्रभूची मूर्ति प्रकट होते. मीरांबाईने प्रभूचे पाय
धरले आहेत. प्रभूचा वरद हस्त तिच्या मस्तकावर
आहे. असा अद्भुत-रम्य देखावा दिसतो.
हरिनामाचा जयघोष चालवून सर्व लोक
पुष्प-वृष्टि करून पंचारति
ओवाळतात.]

॥ श्रीकृष्णार्पणमस्तु ॥

